

LUCIAN BOIA

MITOLOGIA
ȘTIINȚIFICĂ A
COMUNISMULUI

seriile de utor
HUMANITAS

Lucian Boia, născut în București la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Opera sa, întinsă și variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România și în Franța, precum și traduceri în engleză, germană și în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor și a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*) și la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât și prin investigarea consecvență a unei largi game de mitologii (de la viața extraterestră și sfârșitul lumii până la comunism, naționalism și democrație). A adus, de asemenea, noi interpretări privitoare la istoria Occidentului, a Franței și a Germaniei. În 1997, lucrarea sa *Istorie și mit în conștiința românească* a stârnit senzație și a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naționale.

Volume publicate la Humanitas:

Istorie și mit în conștiința românească (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011)

Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune (1998, 2002, 2008)

Două secole de mitologie națională (1999, 2005, 2011)

Mitologia științifică a comunismului (1999, 2005, 2011)

Sfârșitul lumii. O istorie fără sfârșit (1999, 2007)

Pentru o istorie a imaginarului (2000, 2006)

România, țară de frontieră a Europei (2002, 2005, 2007)

Mitul democrației (2003)

Între înger și fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre (2004, 2011)

Jules Verne. Paradoxurile unui mit (2005)

Omul și clima. Teorii, scenarii, psihoze (2005)

Tinerețe fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi (2006)

Occidentul. O interpretare istorică (2007)

Napoleon III cel neiubit (2008)

„Germanofilia”. Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial (2009, 2010)

Franța, hegemonie sau declin? (2010)

Tragedia Germaniei: 1914–1945 (2010)

LUCIAN BOIA

MITOLOGIA ȘTIINȚIFICĂ A COMUNISMULUI

Traducere din franceză de autor

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Horia Gănescu
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Luminița Simionescu
Corector: Georgiana Becheru

Tipărit la R.A. Monitorul Oficial

Lucian Boia
La mythologie scientifique du communisme
© Les Belles Lettres, Paris, 2000

© HUMANITAS, 2011 pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BOIA, LUCIAN

Mitologia științifică a comunismului / Lucian Boia. – Ed. a 3-a. -
București: Humanitas, 2011

Bibliogr.

Index

ISBN 978-973-50-1139-0

329.15(100)

Editura Humanitas

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408-83-50, fax 021/408-83-51

www.humanitas.ro

Comenzi Carte prin poștă: tel./fax 021/311 23 30

C.P.C.E. - CP 14, București

e-mail: cpp@humanitas.ro

www.libhumanitas.ro

Introducere

Sistemul comunist s-a prăbușit ca un castel din cărți de joc. Deznodământ catastrofal ale cărui motive sunt evidente: oprimarea, arbitrariul, ineficacitatea nu se puteau prelungi la nesfârșit.

Dar adevărata problemă privește mai puțin prăbușirea comunismului, cât însăși existența sa: cristalizarea și instalarea lui, capacitatea sa extraordinară de a materializa utopia, supraviețuirea sa generație după generație, forța de convingere, expansiunea sa... Orbire colectivă? Aberație istorică? Istoria nu este nici logică, nici aberantă. Ea *este*, pur și simplu. Trebuie să încercăm să o înțelegem.

Succesul mitologiei comuniste, succes relativ, dar incontestabil — stupefiant chiar, dacă îl raportăm la suportul său material precar —, nu poate fi înțeles decât în sensul *duratei lungi* a istoriei și în primul rând din perspectiva *imaginarului*.

Este o mitologie programată de foarte multă vreme, înscrisă mai puțin în dialectica unor contradicții de ordin economic și social, cum credea Marx, cât, mai profund, într-un *arhetip* fundamental al imaginarii, într-o structură mentală durabilă pe care scurgerea timpului nu a erodat-o nici odată. Manifestarea ei caracteristică este *refuzul istoriei*, al istoriei așa cum se prezintă ea, cu turbulențele și nedreptățile sale. Vârsta de aur, Paradisul terestru, Regatul de o mie de ani sunt tot atâtea variante ale acestui refuz, exprimând

nostalgia, dorința nicicând atinsă, nicicând astâmpărată, a unei *alte* lumi, a unui timp *definitiv* de libertate și armonie. Visul milenarist, cu episoadele sale revoluționare de la sfârșitul Evului Mediu și începutul epocii moderne, prefigurează cât se poate de limpede trăsăturile reprezentative ale ideologiei comuniste.

Într-o fază ulterioară, această înclinare esențială a spiritului a suferit o metamorfoză științifică și filozofică. Dumnezeu a fost înlocuit prin ideea de Progres și prin legile Istoriei, factori care au beneficiat în plus de arsenalul bine dotat al Științelor și Tehnologiilor. Totul concura la inventarea unei istorii diferite, a unei lumi diferite, a unei ființe umane diferite. Timpurile erau pregătite pentru apariția *mitologiei comuniste științifice*.

Comunismul a fost, fără îndoială, o împlinire a evoluției umane (cum i-a plăcut să se înfățișeze), dar în registrul *imaginarului*, al cărui preaplin s-a revărsat la un moment dat și a pus stăpânire pe o bună parte a lumii.

Atracția exercitată de ideologia comunistă se explică într-adevăr prin puternica ei inserare într-un imaginar care vine din adâncuri. Toate fantasmele mitologiei milenariste tradiționale și ale religiei științifice moderne au fuzionat într-o sinteză explozivă care a oferit omenirii ceea ce omenirea aștepta: transformarea radicală a lumii și a condiției umane.

Decodarea „preistoriei“ comunismului este, așadar, o operație necesară pentru a înțelege geneza unei mitologii și amploarea impactului său. Avem de inventariat o multitudine de tentative vizând „refacerea“ istoriei sau punerea ei sub control pentru a o canaliza în direcția cea bună, nenumărate proiecte destinate să „recreeze“ omul și societatea. În ciuda diversității lor ideologice, aceste tendințe au preparat terenul și climatul propice instalării mitologiei comuniste.

Vom trata această mitologie în liniile ei generale, relie-fându-i figurile cele mai nete și mai active, în dauna, poa-te, a unor nuanțe și rafinamente prezente, cu siguranță, în opera lui Marx sau a altor gânditori marxiști. Demersul nostru vizează reconstituirea unei „vulgate“ împărțășite de cei mai mulți dintre credincioși. Se justifică astfel și accen-tul pus pe epoca dintre anii 1930 și 1960, fază glorioasă și optimistă (cel puțin la nivel mitologic!), timp privilegiat al marii iluzii.

Pe un plan mai general, ceea ce rezultă este omnipre-zența și puterea imaginarului. Nu mai poate fi subestimată ponderea determinărilor mitice în tot ceea ce îl privește pe om și aventura umană. Oare istoria este altceva decât o în-terminabilă confruntare între visele umanității și inerțiile materiei? În această perspectivă, fenomenul comunist nu reprezintă decât un subiect particular — cu deosebire dra-matic, ce-i drept — al unei *mitologii istorice globale*, al unei istorii înțelese ca materializare a miturilor.

Preliminarii : marșul glorios al rațiunii

Ieșirea din istorie

Omenirea se obișnuiește greu cu propria sa condiție și cu istoria sa. Dintotdeauna a visat o lume diferită.

Lumea aceasta a existat, dar am pierdut-o de multă vreme. *Paradisul terestru*, potrivit Bibliei, *Vârsta de aur*, după mitologia greco-romană, se înscriu într-un timp primordial, timpul care a fost *înainte de istorie*. Regăsim aproape peste tot nostalgia purității originilor, cu concluzia care decurge de aici că, începând dintr-un anume moment, locuitorii acestui Pământ au pornit pe o cale greșită. Proprietatea privată, egoismul, invidia, oprimarea, războiul au ajuns să caracterizeze condiția umană, contrastând cu armonia și fraternitatea stării originare.

Greșeala revine, cu siguranță, istoriei. Dar cum poate fi reparată? Cum să ne întoarcem în punctul de plecare? Concepția ciclică a istoriei — imprimată în mentalitatea anticilor, dar manifestându-se mai mult sau mai puțin intens până astăzi — se potrivea unui joc în care trecutul putea reveni fără încetare. Mitul *eternei reîntoarceri* oferea chiar certitudinea unor noi începuturi. Drumul cel mai scurt spre trecut să fie oare cel al viitorului?

Dar poate era mai sigură călătoria în spațiu decât în timp, ținuturile îndepărtate propunând cadrul ideal pentru amplasarea unor societăți diferite. Geografia imaginară a Antichității și a Evului Mediu a exploatat intens ipoteza „pluralității lumilor“, cu prelungiri pe care le regăsim în plină

epocă modernă. Paradisul terestru, așezat în punctul cel mai îndepărtat al Extremului Orient; țări prea creștine precum regatul Preotului Ioan (în Asia, în Africa?); lumea miraculoasă a Oceanului Indian, acolo unde o viață primitivă își afla desăvârșirea într-o perfectă armonie a omului cu natura, și unde toate fantasmelor își puteau găsi înfăptuirea. Și apoi, țări fabulos de bogate, printre care imaginarul Eldorado, dar nu mai puțin și China cea adevărată, substanțial îmbogățită pentru a corespunde rolului conferit. China și bogățiile ei căutate cu îndârjire de Columb, rămas până la urmă perplex în fața descoperirii unei Americi *inutile*. Lista țărilor participante la o *altă* istorie ar fi interminabilă, răspunzând nevoilor și viselor fiecăruia: de la sfîntenie până la desfrâu sexual, de la o viață cvasianimală până la rafinamentele unor societăți ale abundenței.

Pentru oamenii de spirit se deschidea și o altă posibilitate: aceea de a fabrica utopii prin simplul joc al ideilor. *Republica* lui Platon și *Utopia* lui Thomas Morus sunt modelele cel mai des invocate ale acestui demers intelectual. O manieră aparte de a ieși din istorie și de a intra într-o lume unde toate datele istorice sunt modificate, unde toate elementele funcționează impecabil, reunite într-un mecanism fără cusur... cu singurul inconvenient că o asemenea perfecțiune se găsește în afara lumii reale, în cercul abstract al spiritului.

Vârsta de aur: departe, în urmă, separată de un abis temporal. Țările și umanitățile diferite: departe, în spațiu. Utopiile: nicăieri. Pentru a modifica mersul istoriei, se impunea găsirea unui al patrulea drum.

A fost calea deschisă de milenarisme, mișcări socio-religioase însuflețite de speranța unei lumi noi, a unei lumi perfecte promise omenirii într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat. În acest caz, nu mai era vorba de nostalgii

de nestins sau de utopii inaccesibile, ci de o fază obligatorie, și în același timp finală, oarecum definitivă, a istoriei. În plus — garanție suplimentară — fază situată sub semnul Providenței, căci instalarea lumii noi trebuia să fie opera unui *Mesia* sau a unui *Salvator*. Acesta va instaura Regatul mesianic, a cărui durată, apreciată la o mie de ani (*Millenium*) de către evrei, apoi de către creștini — ceea ce însemna de fapt un foarte lung interval de timp —, justifică denumirea generică de „milenarisme“. Apoi, nu mai avea ce să se întâmple decât sfârșitul absolut al experienței umane (Judecata de Apoi, după Biblie).

Variantele milenariste sunt destul de răspândite în lume, dar nucleul dur al doctrinei se află în ideologia religioasă a vechilor evrei. Apocalipsa atribuită Sfântului Ioan nu a făcut decât să amplifice și să dramatizeze la exces datele inițiale. Criza sfârșitului Antichității, combinată cu expansiunea religiei creștine, a oferit milenarismului un climat deosebit de prielnic. O dată ce lumea veche, lumea păgână, se prăbușea, domnia mesianică părea iminentă. Din toate acestea a rezultat însă o altă sinteză, aceea a societății medievale, impregnată desigur de valori religioase, dar foarte departe, totuși, de perfecțiunea visată. Sfârșitul Evului Mediu și dificila naștere a epocii moderne aveau să relanseze, ca mai înainte sfârșitul Antichității, și la o scară încă mai largă, proiectele milenariste. Este evident că perioadele de criză socială ascuțită, de dezechilibre și de restructurări profunde privilegiază răbufnirile de factură mesianică. Vârsta de aur a milenarismului european se situează în perioada cuprinsă între secolele al XIV-lea și al XVII-lea. Pentru toți dezrădăcinații — primele victime ale modernității —, pentru toți nemulțumiții (și armata lor era numeroasă), apropierea domniei de o mie de ani, considerată ca sigură, însemna singura soluție de salvare imaginabilă.

Să remarcăm și o contradicție insolubilă a ideologiilor milenariste, care se regăsește în comunism: pe de o parte, pulsațiile sale anarhice: eliberarea individului, egalitate deplină, abolirea instituțiilor existente, a structurilor constrângătoare în general; pe de altă parte, idealul comunitar, cu alte cuvinte „totalitar“, de unitate și coeziune.

Acest amplu curent de gândire și de acțiune nu se oprește la bariera anului 1700. Străbătând Luminile secolului al XVIII-lea, străbătând scientismul triumfător al secolului al XIX-lea, străbătând confruntările ideologice ale secolului al XX-lea, componenta pur religioasă a mișcării milenariste s-a menținut și chiar s-a răspândit, cunoscând momente puternice de afirmare. O vom părăsi însă în acest punct, dat fiind că preocuparea noastră este de a urmări avatarurile unui alt fel de milenarism, ale unui milenarism deturnat din condiția sa religioasă originală și care, sub veșminte laice și exprimându-se într-un limbaj raționalist și de aparență științifică, dar fără să renunțe la misiunea sa istorică esențială (crearea unei lumi noi), a marcat profund istoria ultimelor secole și mai cu seamă ultima sută de ani.

Ascensiunea Rațiunii

Un fenomen cultural de primă importanță se profilează în Occidentul secolului al XVII-lea: cultura elitelor, cultura savantă, începe să se demarcheze de cultura „populară“. Acolo unde existase un bogat fond comun, cu numeroase conexiuni și schimburi, se instalează acum incomunicabilitatea și disprețul. Știința se mobilizează împotriva superstiției și gândirea metodică împotriva prejudecăților. Erudiții secolului al XVI-lea (un Jean Bodin, de pildă), fără a mai vorbi despre potențații epocii, apreciau sfaturile astrologilor și nu se dădeau în lături de la vânătoarea de vrăjitoare. O sută de ani mai târziu asemenea atitudini deveniseră ne-

convenabile. Trăise între timp Descartes. Oamenii cultivați învățaseră să gândească. Ultimul tratat de astrologie apărea în Franța în 1661. Vremea lui Nostradamus se încheiase (în așteptarea revenirii sale spre sfârșitul secolului al XX-lea!).

Această evoluție conduce spre raționalismul epocii Luminilor, punctul cel mai înalt atins de Rațiunea suverană. Momentul când s-a decis că universul, istoria, societatea, omul însuși nu se pot cunoaște și explica decât prin aplicarea unei metodologii strict raționale. Tenebrele și fantasmele se risipeau. Lumea apărea ca un mecanism ale cărui piese funcționau potrivit unor legi simple și implacabile. Legi care așteptau să fie decriptate de Rațiune și folosite spre marele profit al omenirii.

O revoluție în gândire, firește. Dar să privim și dincolo de aparențe pentru a constata că un nou proiect mitologic se desena sub pojghița Rațiunii. Proiect care traducea în termeni diferiți o bună parte a încărcăturii pe care imaginarul o avea în el de multă vreme. Se crede îndeobște că Rațiunea ar fi purtat un război necruțător împotriva a tot ce nu era Rațiune. În acest caz, aparențele sunt înșelătoare; nu s-a petrecut o anihilare, ci o recuperare. Rațiunea nu a făcut decât să recupereze și să dispună potrivit propriei sale geometrii (riguroasă, carteziană) toate fantasmele esențiale ale umanității. În Rațiune, imaginarul, inclusiv manifestările sale extreme, avea să-și găsească cel mai bun alibi și confirmarea unei depline respectabilități.

Explicarea completă a lumii și în același timp reamenajarea sa potrivit propriilor gusturi — iată cele două trăsături fundamentale ale noii mitologii raționaliste.

O nouă tiranie: legile științifice

Obiectivul numărul unu: *explicarea lumii*. Explicare globală și definitivă a Universului grație unei miraculoase

formule universale. Referindu-se la iluziile fizicii secolului al XVIII-lea, Ernst Mach le-a caracterizat prin spirituala sintagmă de „mitologie mecanică“. Ţelul suprem al Enciclopediștilor era „explicarea fizico-mecanică a întregii naturi“. Laplace mergea până la a-și imagina „un geniu care ar putea să prezică starea universului în oricare moment al viitorului“. Ajungea să găsești formula perfectă pentru ca dispunerea prezentă și evoluțiile viitoare ale materiei să fie riguros determinate. Detaliile se prindeau într-un sistem care nu admitea nici cea mai mică dereglare, construit pe principiul că nimic nu se petrece la întâmplare.

Și nu doar natura inertă se supunea legilor inexorabile, ci și omul și istoria sa. „Natura acționează prin legi simple, uniforme, invariabile. Toate greșelile oamenilor sunt greșeli de fizică“ (d'Holbach, *Sistemul naturii*, 1770). „Ar fi amuzant ca o parte a acestei lumi să fie aranjată, și ca alta să nu fie, ca o parte din ceea ce se întâmplă să trebuiască să se întâmple, și ca o altă parte din ceea ce se întâmplă să nu fie obligată să se întâmple. Când privim lucrurile mai de aproape, observăm că doctrina contrară destinului este absurdă“ (Voltaire, *Dicționar filozofic*, articolul *Destin*). Legi imuabile, un determinism riguros, necesități pretutindeni, iată, așadar, istoria. Vânătoarea „legilor istoriei“ era pe punctul de a se deschide.

Ne aflăm în fața unei mitologii. O trădează lipsa de modestie și de măsură. Doar mitologiile și religiile oferă răspunsuri simple, globale și de nedepășit la mulțimea de întrebări care frământă spiritul uman. Acolo unde știința caută într-un proces fără încetare și fără sfârșit, mitologia cunoaște deja răspunsul.

O nouă tiranie, aceea a *legilor științifice*, începea să-și definească strategiile. O tiranie potențial mai periculoasă decât tiraniile obișnuite, care nu depindeau decât de puterea

oamenilor. Acțiunea politicii se conjuga cu știința. Legile oamenilor pot fi tratate cu ușurință, dar cine ar îndrăzni să conteste o lege științifică?

Secretele universului și ale naturii umane urmau să asigure deținătorilor lor o putere nelimitată. Sigură pe acest sprijin, omenirea putea să treacă la al doilea obiectiv, și cel mai important, care era reamenajarea, și chiar *transformarea lumii*. Lumea va fi reconstruită potrivit regulilor Rațiunii. Va deveni mai logică și mai funcțională. Priviți grădinile franceze din epocă: geometria lor rezumă proiectul global al unei reorganizări carteziene a lumii. Un *spațiu* perfect ordonat, la toate nivelurile: grădini, habitat, urbanism, amenajare a teritoriului... sau dispunere a planetelor și a vieții în univers. *Timpul*, la rândul lui, era pus sub control: viitorul trebuia să se înscrie pe făgașul unei istorii ideale, mai conformă cu rațiunea decât mișcarea dezordonată care a uzurpat locul și numele *istoriei*.

Chemarea sălbaticilor

Raționaliștii — și istoricii printre ei — iubeau prea puțin istoria. Sau, mai bine zis, nu iubeau istoria care a fost, preferându-i istoria care ar fi putut să fie și mai ales istoria care va fi.

Nici o ocazie nu era pierdută pentru a denunța aberațiile trecutului. Evul Mediu stârnea oroare: cum au putut oamenii să fie atât de stupizi, și atât de multă vreme? De ce s-au încăpățânat să-și conducă viața după alte criterii decât acela al Rațiunii?

Toate acestea deoarece, din nefericire, omenirea s-a angajat, la un moment dat, pe drumul cel rău. Totul începuse bine, dar s-a stricat pe parcurs. Mitul Vârstei de aur a fost recuperat de raționaliști, reelaborat într-o manieră savantă și integrat în noua schemă istorică. El a devenit un instrument

extrem de eficace al criticii lor sociale și al proiectului vizând reinventarea istoriei.

Este drept că timpurile primitive — corespondentul Vârstei de aur — lipseau la apel. Preistoria nu se născuse încă. Dar etnologia făcea primii pași. Ea acumula de câțiva timp informații pitorești și semnificative despre viața *sălbaticilor* (cu o predilecție inițială pentru cruzii americani, concurați mai târziu de nobilii și frumoșii polinezieni). Mai rămânea doar de demonstrat, pe bază de probe, că acești copii ai naturii trăiau cu adevărat într-un fel de Vârstă de aur prelungită sau cel puțin mai păstrau anumite vestigii.

Unii au simplificat demersul. Puteai inventa sălbatici — și chiar *sălbatici perfecți* — fără a ieși din propria grădină, altminteri la ce-ar fi folosit Rațiunea? Metodă aplicată cu succes de Jean-Jacques Rousseau. Pe scurt, „bunul sălbatic“ a devenit companionul preferat al filozofului secolului al XVIII-lea.

I se reproșau, fără îndoială, anume vicii sau defecte. Înclinația sa pentru carnea de om îngheța sângele în vine, chiar dacă Montaigne avertizase într-un celebru eseu datat 1580 că societățile civilizate sunt prada unor mizerii încă mai rele decât canibalismul. Unor sălbatici li se imputa de asemenea, ipocrit, promiscuitatea sexuală (ceea ce reprezenta, de fapt, o notă bună: mai mulți europeni s-au expatriat pentru a încerca experiențe inedite în pădurea americană, iar membrii expediției Bougainville au rămas profund marcați de reciclajul sexual urmat în Tahiti).

Dar toate acestea erau mărunțișuri. Cu sau fără canibalism sau promiscuitate, esențialul se afla în altă parte, și anume în faptul că fericirii dinainte de istorie n-aveau nici cea mai mică idee de necazurile aduse de civilizație. Inegalitatea economică, socială și politică le era necunoscută, la fel și ipocrizia și minciuna secretate de o societate bolna-

vă. Discret, sălbaticii îi învățau pe civilizați cea dintâi lecție de comunism. „Primul om care, împrejmuid un teren, s-a încumetat să spună *acesta este al meu* și care a găsit oameni destul de proști să-l creadă a fost adevăratul întemeietor al societății civile. De câte crime, războaie, omoruri, de câte mizerii și orori ar fi scutit omenirea cel care, scoțând țărșii sau astupând șanțul, ar fi strigat semenilor săi: « Feriți-vă să-l ascultați pe acest impostor; sunteți pierduți dacă uitați că roadele sunt ale tuturor și că pământul nu este al nimănui » (Jean-Jacques Rousseau, *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni*, 1755).

O dată părăsit terenul unei societăți primitive și egalitare, drumul omenirii nu a mai fost decât un lung șir de aberații. Sălbaticii ne explicau cum ar trebui procedat pentru a repune pe șine trenul deraiat al istoriei. Cum să fie reintegrată Vârsta de aur, eventual fără a sacrifica unele dintre cuceririle agreabile ale civilizației.

De la *Discursul asupra inegalității* ajungem astfel la *Contractul social* (1762). Cele două texte ale lui Rousseau alcătuiesc un ansamblu a cărui coerență este departe de a fi evidentă sau indiscutabilă. Primul evocă o istorie care nu mai e decât degradare permanentă o dată ce se iese din comunitatea primitivă. Al doilea propune o construcție ideală a societății care nu se inserează explicit în istoria reală. Puțin importă de altfel coerența lui Rousseau, articularea sau nonarticularea celor două mesaje ale sale. Posteritatea a decis că ele se leagă, iar *Contractul*, departe de a fi un joc abstract de idei, propune o metodologie menită să redea contemporaneității excelența și strălucirea Vârstei de aur. Engels vedea în Rousseau un precursor direct și foarte apropiat al lui Marx. Dacă civilizația s-a dezvoltat ca o negare a stării naturale, *Contractul* nu făcea decât să nege, la rândul său, civilizația existentă. Ceea ce lăsa, într-adevăr, un prim

gust de marxism (trecându-se evident și prin Hegel): „negarea negației“ se afla în germene în proiectul istoric al Luminilor.

Este semnificativ că variantele de societăți comuniste imaginate de utopiștii secolului al XVIII-lea nu presupuneau un mers înainte, ci o întoarcere îndărăt. În copilăria sa, comunismul a fost bucolic și naturist. El nu va descoperi decât mai târziu argumentul tehnologic.

După Vârsta de aur care a fost (și care dăinuie încă — dar pentru cât timp? — în societățile sălbatice), vom avea dreptul la o nouă Vârstă de aur, mai perfecționată, și care — să sperăm — nu va cunoaște sfârșit.

La acest nivel, mitul Vârstei de aur întâlnea proiectul milenarist. Cunoaștem deja metodologia Rațiunii: respingere aparentă, dar, în fapt, asimilare în propriul beneficiu. Rezultatul: un milenarism laicizat, și un nou cult: divinizarea viitorului.

Grație Rațiunii, Viitorul își făcea o intrare triumfală în Istorie: a fost probabil cea mai mare dintre invențiile secolului al XVIII-lea. Rămâneau doar de identificat căile de acces: evoluție gradată, fie lentă, fie accelerată, sau catastrofă (sfârșitul unei lumi, înlocuită printr-o lume nouă), și de agitat în fața ochilor imaginile seducătoare ale lumii viitoare.

Pentru aceste scopuri, două instrumente indispensabile: mecanismul istoriei și Utopia.

Mecanismul istoriei — versiunea secolului al XVIII-lea

Raționaliștii vizau nici mai mult nici mai puțin decât controlul absolut al istoriei, fără de care omenirea risca să se rătăcească în marea sa călătorie spre viitor. Pătrunsă de spiritul rațiunii, Istoria trebuia să renunțe la dibuielile, oclășurile și incertitudinile sale, pentru a deveni limpede și de o rigoare aproape matematică. Aparent anarhice, episoade-

le sale trebuiau să se conformeze unui plan de ansamblu, unor regularități, unor *legi*, care rămâneau a fi descoperite, dar care se spera că erau la fel de precise, la fel de tiranice, ca legile naturii.

Altfel spus, Istoria aștepta un Newton. Candidații nu lipseau. Școala lui Montesquieu găsisese deja cheia devenirii istorice în influența mediului natural și, cu deosebire, a climatului asupra destinului popoarelor. Alții negau însă climatului orice rol și puneau accentul pe cauzele morale, sociale și politice. Într-un eseu privitor la *Caracterul națiunilor*, filozoful scoțian David Hume îl contrazicea pe Montesquieu punct cu punct, conchizând că factorul climatic nu ar fi responsabil decât pentru excesele amorului (căldura prea mare) și ale băuturii (frigul prea intens).

Altminteri, Montesquieu ilustra, oarecum contradictoriu, tendințele ambelor școli. În *Spiritul legilor* (1748), domină climatul („Imperiul climatului este primul dintre imperii“), dar nu lipsesc nici interpretări globale precum: „Mai multe lucruri îi guvernează pe oameni: climatul, religia, legile, maximele de guvernare, exemplele trecutului, obiceiurile, manierele.“ În *Mărirea și decadența romanilor* (1734), „maximele de guvernare“ sunt acelea care determină procesul istoric.

Climatul sau principiile de guvernare? Disputa nu avea nimic abstract, ea privea istoria, dar nu mai puțin prezentul și viitorul. Întâietatea climatului avea drept consecință logică un anume fatalism, ideea unei istorii care depășea forțele omului. Dimpotrivă, primatul acordat „maximelor de guvernare“ justifica un întreg program de reforme și posibilitatea, probabilitatea progresului, ale unui progres calculat și dirijat de societate însăși. „În secolul trecut — scria Hume, referindu-se la compatrioții săi — am fost fanatici furioși; astăzi suntem, în treburile religioase, cea mai rece

și mai indiferentă dintre națiunile lumii.“ Maximele de guvernare se schimbaseră și, o dată cu ele, oamenii.

Înțelegem astfel predilecția celor mai mulți istorici ai Luminilor pentru o interpretare a istoriei axată în cele din urmă pe evenimente politice și acțiunea personalităților. Împărații sunt în ultimă instanță cei care au făcut și desfăcut Imperiul roman (după Montesquieu și Gibbon). Ludovic al XIV-lea a dominat o epocă, în timp ce lui Petru cel Mare îi revine meritul de a fi remodelat o națiune (Voltaire). Toate recordurile de interpretare sunt însă depășite de Hume care aprecia (în *Istoria Angliei*) drept eveniment decisiv al istoriei „descoperirea accidentală a unui exemplar din *Pandectele* lui Iustinian, găsit în 1130, în orașul Amalfi din Italia“! Istoricul filozof considera că descoperirea menționată a fost punctul de plecare al renașterii dreptului civil, al unei mai bune guvernări și al progresului libertății. Fără acest detaliu lumea ar fi fost, pare-se, alta.

Lecția era clară: ajungea o bună reformă (și puțin noroc) pentru a scoate o societate din marasm și a o angaja pe calea cea bună. Un program politic luminat poate transforma lumea.

Din nefericire, erau prea multe soluții. Alegerea uneia sau alteia puneă o problemă aproape insurmontabilă. Dar cel puțin se hotărâse că Istoria — la fel ca Natura, Universul sau Omul — nu era decât o mașină care funcționa după reguli precise și, în definitiv, destul de simple. Cineva va fi capabil să le descopere... și să le aplice.

Este important să constatăm că acest concept al mecanismului *obiectiv* al istoriei deschidea calea, paradoxal, unui *subiectivism* istoric purtând masca obiectivității, și mai ales unui *voluntarism* politic care se va dovedi fără limite și fără scrupule. Ajungea ca un iluminat să decidă că a găsit cheia cea bună, pentru a-și asuma dreptul de a con-

tribui la asanarea istoriei prin indiferent ce mijloace. Determinismul militant alunecă în mod fatal spre voluntarism abuziv. Nici o descoperire — nici măcar energia atomică — nu a fost atât de încărcată de amenințări ca descoperirea (fictivă, pe deasupra) a *mecanismului istoriei*.

Un matematician și filozof — două profesii care conduceau direct la „noua istorie“ a raționaliștilor — a avut sentimentul de a-i fi descoperit funcționarea. Această convingere i-a permis să se lanseze în construcția viitorului (sfârșindu-și viața ca victimă a mașinii pe care credea că o stăpânește atât de bine). În a sa *Schiță a unui tablou istoric al progreselor spiritului uman*, scrisă în 1793, marchizul de Condorcet (1743–1794) ordona întreaga materie a istoriei — trecut, prezent și viitor — de-a lungul unei scări cuprinzând zece gradații, zece etape. Nouă aparțineau trecutului, a zecea începea cu proclamarea Republicii franceze în 1792. Acest ultim act al istoriei avea să se remarce prin: 1. Dispariția inegalității între națiuni; 2. Progresul egalității în cadrul fiecărui popor; 3. În sfârșit, perfecționarea omului. Detalii complementare: abolirea războiului și fraternitatea națiunilor; o limbă universală; prelungirea nedefinită a speranței de viață, urmare a eradicării bolilor; ridicarea intelectuală și morală a omului. Lumea nouă tinde spre omogenitate: indivizi și națiuni vor fi tot mai apropiați și mai asemănători.

Stăpân pe sine însuși, omul va ști să supună Natura exigențelor sale. Se va dovedi capabil să transforme mediul și condițiile climatice. În ultimele pagini ale lucrării *Epocile naturii* (1778), marele naturalist Buffon (1707–1788) înălța un veritabil imn gloriei unei omeniri pe cale de a împlânzi mediul natural și de a prefăce natura brută în natură cultivată. Propunea chiar un joc climatologic: plantând sau eliminând păduri, „omul poate modifica influențele climatului în

care locuiește, fixându-i temperatura în punctul care-i convine“. Ideea unei modificări *premeditate, dirijate*, a mediului geografic începea să-și facă drum. La istorie nouă, mediu ambiant nou.

În căutarea celei mai bune dintre lumi

Căutând formula științifică ideală, raționalismul lansa omenirea direct spre Utopie. Epoca Luminilor a fost vârsta de aur a acesteia. E drept că și Utopia a făcut tot ce depindea de ea pentru a se alinia spiritului vremii, practicând un dialog intens cu Rațiunea, adoptându-i și rafinându-i temele privilegiate. Ea și-a oferit deschis sprijinul celor mai diverse proiecte de reformă. În laboratoarele sale, neobosiți maestri-vrăjitori, specializați în rețete de fericire, s-au pus pe lucru pentru a-i experimenta soluțiile. De la deliciile unei vieți sălbatice regăsite până la performanțele *Anului 2440*, nimic nu lipsea. Cu acest ultim experiment datorat lui Louis-Sébastien Mercier (1770), utopia vieții viitoare făcea primii săi pași, nesiguri încă și modești, dar pe un drum care va deveni o cale regală. Utopiile tradiționale, situate pe insule vag definite, aveau să se șteargă puțin câte puțin, în beneficiul noii utopii devenite *știință experimentală a viitorului*.

Cantonat până atunci în spațiul strâmt al unui gen literar, respectabil, dar relativ puțin practicat, spiritul utopic a invadat terenul până la ultimele limite ale gândirii. Între „utopia rezonabilă“ și „rațiunea utopică“, frontiera s-a estompat și a sfârșit prin a dispărea. Savant și filozof, Condorcet este un utopist mai esențial și mai radical decât compatriotul și contemporanul său Mercier, cel din urmă, totuși, specialist recunoscut în materie.

Exemplul Chinei — al unei Chine evident imaginare — ilustrează perfect înclinarea utopică a epocii. O epocă în care filozofi respectabili s-au înfruntat într-o dezbatere pa-

sionată în jurul „modelului chinez“. Într-o Europă nemulțumită de sine, care aspira să se elibereze de propria-i istorie, China a devenit un punct de reper, o posibilă șansă. Țară a înțelepciunii politice, a bunei administrații, a fost propusă de filozofii Luminilor ca cel mai potrivit model de imitat pentru a pune capăt abuzurilor și risipei vechiului regim. Până la urmă, Europa nu a devenit o nouă Chină, dar rămâne la activul raționalismului năstrușnica performanță de a transforma imperiul asiatic în Utopie, prin inventarea din toate piesele a unei *alte* Chine.

Cu ajutorul Utopiei, Rațiunea și-a anexat vechiul vis al umanității care este *abandonarea istoriei*. Punând de-a valma sălbatici și chinezi, Vârsta de aur, milenarism și progres, a pornit la căutarea *cele mai bune dintre lumi*. Eterna reîntoarcere și providența s-au șters în fața zeului Progres. Alte mijloace, scopuri similare. În toate jocurile, aceeași miză: o societate viitoare încremenită în perfecțiune.

Astfel, având slăbiciunea de a se lăsa ademenită de Rațiune, Istoria s-a decis să se alăture Utopiei. Cu riscul de a fi devorată.

Mitologie revoluționară

Mai rămânea de făcut o verificare: lumea aceasta „cea mai bună“, imaginată de rațiune, putea să se și materializeze? Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, Rațiunea se simțea suficient de puternică pentru a încerca să-și pună principiile în aplicare. Revoluția franceză i-a oferit ocazia.

Era momentul — acum ori niciodată — de a se pune punct final unei istorii greșite și de a se scrie prima pagină a unei alte istorii. Ea începea în ziua de 22 septembrie 1792, prima zi a primului an al unei *ere noi*, care trebuia să aducă dreptate, egalitate, perfecțiune, fericire. „Era republicană“ și reelaborarea calendarului dovedeau intenția nedisimulată a

revoluționarilor de a ieși din timpul istoric ordinar, de a face *tabula rasa* și de a reconstrui într-un timp diferit și pe o bază diferită. Mesaj incontestabil de factură milenaristă.

Nu a lipsit intenția de a trata și spațiul în aceeași manieră „revoluționară” ca timpul. Teritoriul francez trebuia să fie complet restructurat. Unele propuneri avansate spre sfârșitul anului 1789 în Adunarea națională preconizau nu numai abolirea regiunilor istorice, ci și o nouă împărțire care nu recunoștea altă autoritate decât geometria. Țara s-ar fi acoperit cu o rețea de pătrate identice. Se mergea spre o Franță uniformă, ceea ce presupunea, teoretic, o „nivelare” geografică și demografică.

Din fericire, realitatea s-a opus imaginarului. A trebuit să fie recunoscută existența anumitor limite geografice și diviziuni istorice. Au luat astfel ființă departamentele actuale. Geografia a câștigat o bătălie contra geometriei.

Perioada iacobină s-a apropiat în cea mai mare măsură de Utopia raționalistă, materializată într-o societate care se voia egalitară, virtuoasă și fericită. Dar cum viața istorică reală nu putea fi lecuită de la o zi la alta de păcate și servituți, s-a procedat la dublarea ei printr-o viață imaginară paralelă, suită aproape neîntreruptă de serbări revoluționare menite a celebra noile valori etice și politice. *Sărbătoarea* aspira să acopere și, în cele din urmă, să metamorfozeze realitatea. Rațiunea își dovedea predilecția pentru valorile situate în planul fictiv al existenței.

Nimic mai natural decât divinizarea agentului chemat să schimbe lumea, și astfel a apărut cultul Rațiunii, zeiță abstractă pentru filozofi, dar care a căpătat, pentru uzul parizianului de rând, mai puțin obișnuit cu abstracțiunile, forma tangibilă a unei frumoase doamne plimbate triumfal pe străzi. Un plus de seriozitate, și zeița a trebuit să cedeze locul cultului Ființei supreme, repliere aparentă, căci și aceas-

ta, ca toate valorile proclamate în epocă, purta în aceeași măsură investiția Rațiunii.

Baia de sânge care a însoțit sărbătoarea a pus în evidență proprietatea perversă a Utopiilor de a acționa într-un sens care contrazice propriul lor discurs. Ideologia rousseau-istă a fericirii a căpătat până la urmă înfățișarea neliniștitoare a *primului sistem totalitar* cunoscut în istorie. Incapabilă de a-și concretiza programul, Utopia sfârșește de regulă prin a se răzbuna pe seama unei societăți vinovate de lipsă de adesiune la nobilele principii proclamate. Dacă prezentul se încăpățânează să nu părăsească scena, anihilarea lui se impune, pentru a se deschide ușa viitorului. Ghilotina nu a fost decât instrumentul care trebuia să aducă fericirea.

Experiența Revoluției spunea multe asupra raporturilor complexe dintre Rațiune și Istorie, inclusiv cu privire la riscurile rezultate din ciocnirea lor. Important ar fi fost să se conștientizeze prăpastia care separă un proiect constructiv (acolo unde Istoria nu se refuză Rațiunii) de un proiect utopic (acolo unde Rațiunea violentează Istoria).

Dar cerem poate prea mult: cine a învățat vreodată ceva din Istorie?

Secolul științei

Secolul al XVIII-lea a aparținut filozofilor. În cel de-al XIX-lea primatul avea să revină *științei*. Într-un asemenea grad încât marile sisteme filozofice — înălțate de Hegel, Comte sau Marx — au găsit de cuviință să-și extragă substanța din solul cultivat de savanți. Climat extrem de favorabil mitologiilor moderne. Științifice prin esența lor, ele au beneficiat considerabil de respectul și de încrederea inspirate de noile teorii și descoperiri.

Trebuie să înțelegem — și să scuzăm — uimirea epocii în fața miracolelor îndeplinite de știință și de brațul său înarmat,

tehnologia. Omul anului 1800 trăia încă într-un mediu tradițional, în care impactul, marginal și modest, al aplicațiilor științei și al inovațiilor tehnologice, nu modificase substanțial modul de trai și mentalitățile aflate, de secole, într-o evoluție lentă. Dimpotrivă, strănepotul său, pe la 1900, se afla într-o lume profund marcată și transformată de revoluția științifică și tehnologică. Trăia deja pe o altă planetă. De dimensiuni mai restrânse (înconjurul lumii pretindea doi ani în veacul al XVIII-lea și numai optzeci de zile în timpul lui Jules Verne), mai bine luminată datorită gazului, apoi electricității, și transformată în fiecare moment prin acțiunea unei „vieți” mecanice care prelungea și amplifică forțele omului.

O axiomă se impunea: nu mai existau porți închise în fața științei. Secolul al XIX-lea a fost mai mult decât științific, a fost *scientist*. A crezut în știință tot așa cum credinciosul crede în Dumnezeu. Știința se întâlnea, pur și simplu, cu religia. O religie care, la rândul-i, revenea în forță după eclipsa provocată de scepticismul filozofic al secolului precedent.

Religii fără Dumnezeu

1802: *Geniul creștinismului*, capodopera lui Chateaubriand, anunța deja sensibilitatea religioasă proprie romanismului. 1803: *Scrisorile unui locuitor al Genevei către contemporanii săi*, publicate de contele de Saint-Simon (1760–1825), prefigurau o înflorire de noi sinteze religioase, incluzând „zeificarea” științei și mesianismul social și politic (noua societate, omul nou). Două demersuri, divergente, dar înrudite, ambele situate sub semnul Absolutului.

Religiile științifice urmăreau trei scopuri, caracteristice oricărei sinteze religioase: explicarea completă și coerentă a lumii; interpretarea destinului omului; un cod etic și

de comportament. Ele aspirau — la fel ca religiile tradiționale — să-l pună pe om în armonie cu universul și cu el însuși.

Noua religie anunțată de Saint-Simon în 1803 era *religia lui Newton*. Dacă cineva îl putea concura pe Dumnezeu, acesta era cu siguranță savantul care descoperise formula matematică a armoniei universale. Principiul cosmic prin care se manifesta providența nu putea fi, evident, decât faimoasa *lege a atracției universale*.

În consecință, omenirea va fi condusă de „consiliul lui Newton“, asistat de consilii regionale. „În toate consiliile, va prezida *matematicianul* care va fi obținut cele mai multe voturi [...] Fiecare consiliu va construi un templu în care se va afla un mausoleu în onoarea lui Newton [...] Fiecare credincios [...] va descinde o dată pe an în mausoleul lui Newton [...] Aici, copiii vor fi aduși de părinți cât mai curând posibil după nașterea lor. Orice persoană care nu va respecta această poruncă va fi privită de credincioși ca dușmană religiei [...] *Toți oamenii vor munci*; ei se vor considera cu toții ca muncitori ai unui atelier ale cărui lucrări au scopul de a apropia inteligența umană de prevederea divină. Consiliul suprem al lui Newton va conduce lucrările; va depune eforturi pentru buna înțelegere a efectelor gravitației universale: aceasta este unica lege căreia i-am supus universul.“

Frumos text și mai ales premonitoriu: ideologie unică, „științifică“ și „religioasă“ totodată, vânarea deschisă a „dușmanilor“ vinovați de a gândi altfel, organizarea muncii forțate... Secolul al XIX-lea începea bine și promitea și mai mult.

În anii următori, Saint-Simon a modificat contururile și detaliile sistemului său, dar spiritul acestuia, amalgam de scientism și religiozitate, a rămas neschimbat. Preocuparea

constantă a filozofului a fost instituirea unei desăvârșite ordini sociale și morale. Astfel, *Catehismul industrialilor* (1823–1824) pune bazele unei societăți dominate de *muncă și industrie*. *Noul creștinism* (1825) expunea principiile unui sistem religios care lua locul „religiei lui Newton”. Legea fizică a atracției universale se retrăgea în favoarea unui principiu moral: „Toți oamenii trebuie să se comporte unii cu alții ca frați.” Țelul suprem al religiei devenea cât se poate de terestru (susținând de fapt edificiul social imaginat de Saint-Simon); îi revenea misiunea de „a conduce societatea spre marele scop al ameliorării cât mai rapide a soartei clasei celei mai sărace”.

„Ucenic profet” în tinerețe, în calitate de colaborator al lui Saint-Simon la *Catehismul industrialilor*, Auguste Comte (1798–1857) și-a încheiat logic cariera înfăptuind la rândul-i o sinteză științifică, socială și religioasă. Această „religie a umanității” se află expusă, cu nenumărate detalii, în ultimele lucrări ale filozofului: *Sistem de politică pozitivă sau tratat de sociologie instituind Religia umanității* (1851–1854) și *Catehismul pozitivist* (1852); religie care și-a avut templele ei și marele său preot (în persoana lui Comte însuși). Ea avea „dragostea ca principiu, ordinea ca bază, și progresul ca scop [...] combinație inalterabilă între sentiment, rațiune și activitate”. O religie fără Dumnezeu, omenirea substituindu-se întru totul vechiului ei stăpân: o dată ajunsă la maturitate, în era științifică, ea devenea pe deplin capabilă de a înfăptui, prin propriile forțe, necesara armonie dintre individ, angrenajul social și Univers. Istoria, disciplină umană prin excelență, avea să devină curând „știința sacră”. Să reținem acest ultim punct: se schița operația vizând confiscarea istoriei, condiție esențială pentru confecționarea celei mai bune dintre lumi.

Dar toate aceste proiecte au aerul tare modest și puțin original în comparație cu edificiul imaginat de incredibilul Charles Fourier (1772–1837). El a fost nu numai creatorul unei teorii sociale și al unei religii, ci și, pur și simplu, al unui *nou Univers*! Comunismul, amorul și metempsihoza se amestecau într-o construcție nebunească și carteziană totodată, unde totul era calculat și distribuit științific și matematic. O lume coerentă, mult mai coerentă decât lumea veche (încă în stare de funcționare) clădită de Dumnezeu.

La nivel social, *falansterele*, comunități comuniste, aduceau oamenilor o armonie perfectă grație dispunerii savante a *pasiunilor*, grupând indivizii în „serii pasionale”. Cele „douăsprezece pasiuni primitive” se combinau într-o aiuri-toare multitudine de variante. Totul pus în cifre și structurat geometric. Filozoful distingea — dovedind o inegalabilă finețe de spirit — nouă feluri de a-ți înșela bărbatul și șaptezeci de specii de încornorați! Un triumf al matematicii.

Din falanster se trecea direct (după moarte) într-un spațiu cosmic nu mai puțin savant construit. Fourier a populat planetele și a organizat metodic migrarea spiritelor de pe un astru pe altul. Fiecare individ beneficia de 1 620 de renașteri alternative (ceea ce dădea o sumă de 27 000 de ani petrecuți pe Pământ și 54 000 pe planete).

Comuniștii și spiritiștii sunt departe de a aparține aceleiași familii. Dar și unii, și alții se cade să evoce, cu egală îndreptățire, fiecare în felul său, pe acest mare precursor al refacerii totale a lumii.

Se dovedea că imaginarul științific și religios al secolului al XIX-lea funcționa fără prejudecăți și în toate direcțiile. Spiritismul, de pildă, era o religie sau o știință? Fenomenul a fost constatat în 1847; în 1852 se ținea deja primul Congres spiritist (la Cleveland); în 1857 Allan Kardec (1804–1869) publica *Cartea spiritelor*: filozofia spiritistă se

născuse. Moda meselor mișcătoare a făcut furori pe tot parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. O nouă profesiune, cea de *medium*, și-a câștigat un statut social privilegiat. Savanții s-au prins în joc, încă o probă, dacă mai era nevoie, că Rațiunea nu se teme de nimic și poate justifica orice. Tot felul de experiențe (precum cele, faimoase, ale lui William Crookes, unul dintre marii savanți ai epocii) au fost conduse potrivit normelor metodologice în vigoare. S-a procedat chiar la fotografierea aparițiilor. Până la urmă cercetările s-au bifurcat (dar fără să se separe complet): pe de o parte spiritismul propriu-zis, în căutarea contactului cu spiritele defuncților, pe de altă parte *metapsihica* sau, potrivit terminologiei mai recente, *parapsihologia*, care își propunea să studieze forțele psihice sau spirituale necunoscute.

Aceleași generații, pasionate de spirite și de „forțele naturale necunoscute” (sintagma îi aparține lui Flammarion), au găsit un alt subiect generator de entuziasm științific în dezbaterile privitoare la *Pluralitatea lumilor locuite* (titlul primei lucrări a lui Flammarion, apărută în 1862). Habitabilitatea planetelor, idee dragă raționaliștilor secolului al XVIII-lea, a continuat o frumoasă carieră în secolul al XIX-lea, susținută în plus de cele mai recente și performante mijloace de investigație astronomică (telescopuri puternice, analiza spectrală, fotografia astronomică). Asemănări tulburătoare au fost constatate între mediul terestru și condițiile fizice ale planetelor. Descoperirea și interpretarea canalelor marțiene (de către Schiaparelli și Lowell) au ridicat pasiunile astronomice la un înalt nivel de incandescență. De altfel, la fel ca spiritele, canalele de pe Marte au fost fotografiate, probă ultimă și incontestabilă a autenticității lor.

Pentru preistoria comunismului, este interesant să remarcăm că *planeta roșie* (numele poetic al lui Marte) a fost

considerată de unii, pe la 1900, ca sediu posibil al unei lumi comuniste extraterestre. Culoarea îi era, așadar, pe deplin justificată. Altminteri, cine ar fi putut să conceapă și să execute imensa rețea de canale, decât o societate comunistă, științifică și planificată? Urmându-i pe marțieni, comunismul real s-a pus pe lucru: avea să exceleze în săparea de canale!

În final s-a petrecut un mariaj între spiritism și pluralitatea lumilor: Allan Kardec, apoi Camille Flammarion (1842–1925) au fost (pe urmele lui Fourier, dar într-o manieră care se voia mai științifică) meșterii unui Univers unde fiecare planetă era purtătoare de viață și unde spiritele se încarnau succesiv, urmând o progresie spirituală, într-o multitudine de lumi diferite.

Și astfel, secolul al XIX-lea și-a dovedit extraordinara capacitate de a organiza lumea după dorințele sale și de a o înzestra nu numai cu structuri materiale, dar și cu noi dimensiuni și interpretări religioase, cu sau fără Dumnezeu, spre folosința omului de mâine.

A organiza științific omenirea

Miza esențială a tuturor acestor combinații științifice și filozofice era destinul omenirii. Comte avusese dreptate: istoria era pe cale de a deveni știința sacră. Mai ales o *anumită* istorie, concepută ca mers progresiv spre viitor, spre un *anumit* viitor. Pentru a defini acest mers, trebuiau descoperite faimoasele legi ale evoluției istorice, întrezărite de filozofii secolului al XVIII-lea, dar încă nedescifrate.

De unde provenea dificultatea? Să nu fi existat oare legile? Putea fi concepută o dihotomie a cunoașterii: pe de o parte științele exacte, îmbrățișând fenomene supuse legilor stricte, pe de altă parte fenomenele sociale și politice animate de o mișcare arbitrară? Comte considera cu totul

inacceptabilă o asemenea dispoziție divergentă. Studiul vieții sociale trebuia să devină la fel de științific, la fel de sigur, ca indiferent ce altă ramură a științei. Rămânea de edificat o știință a societății, o *fizică socială* (termen foarte grăitor pentru gradul de precizie urmărit), ultimă secțiune, obligatorie, a unui sistem științific și filozofic al lumii, ale cărui baze au fost puse de filozof în celebrul său *Curs de filozofie pozitivă* (1830–1842). Astfel, Comte a pornit la căutarea legilor care structurează și conduc faptele sociale și evoluția globală a speciei umane.

Cum aproape întotdeauna găsim ceea ce căutăm, a reușit să descopere *legea fundamentală a istoriei*, numită de el legea „celor trei stări”. Montesquieu și Condorcet puteau fi mândri de discipolul lor; nu semănaseră în van. Potrivit acestei legi, spiritul uman și, implicit, civilizațiile s-au dezvoltat de-a lungul a trei stări succesive: starea teologică sau fictivă; starea metafizică sau abstractă; starea științifică sau pozitivă. Ultima fază a istoriei începea o dată cu crearea filozofiei pozitive. Era, afirma cu modestie Comte, adevărata *stare definitivă a inteligenței umane*.

Câțiva ani mai devreme, *Catehismul* saint-simonian al industrialilor anunțase deja culorile. Specia umană era destinată să treacă de la regimul *guvernamental*, feudal și militar, la regimul *administrativ*, industrial și pașnic, „după ce va fi făcut suficiente progrese în științele pozitive și în industrie”. Condițiile fiind coapte în Franța, Saint-Simon considera că trecerea se putea face prin decret; în acest sens adresa un apel regelui!

Ernest Renan a formulat cât se poate de limpede scopul urmărit de noua știință a societății într-un eseu intitulat *Viitorul științei* (scris în 1848): „*A organiza științific omenirea*, acesta este ultimul cuvânt al științei moderne, aceasta este pretenția sa, îndrăzneță, dar legitimă.”

A organiza științific omenirea: formulă de reținut, încărcată cu promisiuni, plină de consecințe. Nu era vorba, evident, de a forța istoria. Istoria însăși, disciplinată, avansa fără ocolișuri pe calea trasată de filozofi. Ajunsă la vârsta maturității, nu avea cum să nu prefere luminile spiritului științific ignoranței care îi marcase vârsta dintâi.

De la milenarism la comunism

Obsesia viitorului și voința de a reface lumea au determinat revenirea în forță a tentațiilor milenariste. S-a petrecut o amplificare și totodată o scindare a fenomenului. În plan pur religios, s-au multiplicat sectele care profetizau apropiata instaurare a celor o mie de ani de fericire. Dar faptul nou a fost apariția unui *milenarism secularizat*, prezent, în proporții variabile, în toate teoriile științifice, sociologice și politice al căror mesaj preconiza un „viitor radios”. Manifestare foarte caracteristică a unei religiozități fără Dumnezeu, atât de răspândită în secolul al XIX-lea.

Istoria însemna un drum progresiv spre libertate. O dată atins acest obiectiv, ea va „îngheța” într-un fel de perfecțiune. Ideea apare în *Prelegerile de filozofie a istoriei* (1822–1831) ale lui Friedrich Hegel (1770–1831). Pentru filozoful german modelul aproape desăvârșit era statul prusian. Hegel l-a influențat considerabil pe Marx, la care întâlnim ideile sale esențiale: cucerirea libertății, ieșirea din istorie, iar în locul statului prusian, firește, nu mai puțin desăvârșita societate comunistă.

O ipoteză de viitor a beneficiat într-adevăr mai mult decât altele de aportul milenarist. Lumea *egalitară* și *armonioasă* visată de adepții *Mileniului*, debarasată de încărcătura mistică, se regăsea perfect în teoriile comuniste moderne. Ce poate fi mai apocaliptic-milenarist decât textul faimosului imn proletar *Internaționala* (în versiunea franceză originală): „C'est l'éruption de la fin”; „du passé faisons

table rase“; „c'est la lutte finale“; sau, cu privire la societatea viitorului: „le soleil brillera toujours“. Deși neomologată de Marx și de exegeții săi, tradiția milenaristă a fost sursa principală, *sursa reală* a comunismului „științific“.

Înainte *Manifestului* de la 1848, comunismul s-a interesat prea puțin de știință și de tehnologie. Pe urmele utopiilor secolului al XVIII-lea, proiectul său rămânea esențialmente social și moral și, în plus, încă, „insular“. Se imaginau și chiar se întemeiau „insule“ comuniste, sperându-se că performanțele lor aveau să convingă ansamblul omenirii să se angajeze pe același drum. Așa au fost falansterile lui Fourier. Așa a fost *Călătoria în Icaria*, utopie comunistă publicată în 1840 de Étienne Cabet (1788–1856), de fapt mai mult decât o utopie, dat fiind că autorul ei a reușit să întemeieze cu adevărat o comunitate inspirată din respectivele valori, în Texas, în 1848. Printre principiile formulate de Cabet, figura celebra maximă, integrată apoi în mitologia marxistă; „Prima datorie: a munci. *Fiecăruia după nevoi, de la fiecare după posibilități*.“

Ajuns la maturitate, comunismul a abandonat varianta și nostalgiile bucolice, pentru a se integra în timp, în istorie, în modernitate. A devenit științific și tehnologic, viziunea saint-simoniană a progresului completând utopia lui Fourier și Cabet. Potrivit acestei sinteze definitive, lumea tehnologică de mâine nu putea fi decât o lume comunistă. Nu exista o altă posibilitate de „a organiza științific omenirea“. Legile istoriei o pretindeau. Debutând sub semnul trecutului, comunismul a sfârșit prin a se instala la cealaltă extremitate a istoriei, ocupând locul încă liber al viitorului.

Sherlock Holmes contra lui Lucien Febvre

Din toate figurile geometrice imaginabile, epoca prefera linia dreaptă. În laboratorul filozofilor, epocile se înșirau,

ascultătoare. În laboratorul istoricilor profesioniști, faptele, ascultătoare, se înșirau și ele. Fiecare fapt era consecința unui fapt precedent și cauză, totodată, a unui fapt care trebuia să urmeze. Totul se explica ușor, puțin cam prea ușor. Lucien Febvre compara pe bună dreptate demersul istoriografic al secolului al XIX-lea cu munca zidarului care așază cărămidă peste cărămidă. În ce-l privește, se simțea mai aproape de meseria mai modernă de electrician, cu alte cuvinte de un model care sugerează o multitudine de contacte, de conexiuni *fine*. Acesta e cuvântul: ceea ce lipsea frecvent analizelor istorice ale secolului al XIX-lea era tocmai finețea. I se împotriva o înclinare irezistibilă spre generalizări pripite și spre concluzii seducătoare pronunțate pornind de la o alegere limitată și arbitrară a faptelor.

Detectivii istoriei raționau în maniera lui Sherlock Holmes, inventatorul infailibilei *științe a deducției*: „Iată un *gentleman* cu aer de medic, dar și cu înfățișare de militar. Evident deci, un medic militar. S-a reîntors de curând de la tropice, căci are fața bronzată și asta nu este culoarea naturală a pielii sale; dovadă că încheietura mâinii e albă. A îndurat privațiuni și a fost bolnav, după cum i se vede limpede pe fața slăbită. A fost rănit la brațul stâng, deoarece îl ține țeapăn, nefiresc. Unde putea, la tropice, un medic din armata britanică să vadă atâta mizerie și să-și rănească brațul? Evident, în Afghanistan“ (Arthur Conan Doyle, *Un studiu în roșu*, 1887).

În realitate, era poate o șansă dintr-o mie ca bunul Watson să fie medic și să revină din Afghanistan. Fiecare argument se deschidea spre o multitudine de soluții posibile, arbitrar reduse la una singură. Cine este sensibil la acest tip de argumentare va cădea ușor în toate cursele întinse de Știință și de Rațiune.

Istoria la vârsta determinismului

Pentru majoritatea istoricilor de meserie, istoria își ajungea sieși; evenimentele se înlănțuiau și se lămureau reciproc. Dar pentru cei care preconizau deja o știință a societății, o știință a istoriei capabilă să explice fenomenele de civilizație și mersul spre viitor, intrau în joc factori mai complecși, și printre aceștia, în primul rând, mediul natural, determinările biologice (rasa) și condițiile economice. Cum regula de aur urmată de știința secolului al XIX-lea era maxima simplificare a dificultăților unei probleme, afirmarea autoritară a unui anumit factor dominant s-a impus ca soluție privilegiată. Timpul sintezei „electrice” recomandate de Febvre nu venise încă. Meritul acesteia va fi de a *complica* interpretarea istorică, o capcană pe care secolul al XIX-lea voia s-o evite cu orice preț.

Determinismul pur și dur a cunoscut atunci apoteoza. O bogată colecție de axiome deterministe se poate găsi la Henry Thomas Buckle (1821–1862), în *Istoria civilizației în Anglia* (1857–1861). Istoricul englez explica sărăcia irlandezilor prin simplul fapt că aceștia erau mâncători de cartofi, și aptitudinile artistice ale italienilor și spaniolilor prin seismele și erupțiile vulcanice atât de frecvente în cele două țări.

Interpretări similare abundă în lucrările lui Hippolyte Taine (1828–1893), a cărui grilă explicativă consta în celebra triadă: *mediu, rasă și moment*. El avea darul remarcabil de a rezuma în câteva rânduri trăsăturile și mecanismul unei civilizații. Țările de Jos erau explicate prin apă, iarbă, vite, brânză și bere. Combinația lor dădea temperamentul flamand și arta flamandă (*Filozofia artei*, 1882).

Pentru determinismul rasial, referința obligatorie este contele Joseph-Arthur de Gobineau (1816–1882), cu al său *Eseu asupra inegalității raselor umane* (1853–1855), în

care se spune că „orice civilizație — inclusiv civilizația chineză — își are obârșia în rasa albă, nici una nu poate exista fără concursul acestei rase“. Metisajul era considerat responsabil de declinul progresiv care risca să conducă la „decăderea completă a speciei“.

Inegalitatea biologică, determinată la rândul ei de condițiile mediului natural, ale climatului îndeosebi, juca un rol considerabil și în sistemul *Antropogeografiei* (1882–1891) creat de Friedrich Ratzel (1844–1904). Să menționăm doar că, potrivit interpretării sale, se impunea superioritatea francezilor, italienilor, germanilor și americanilor din nord asupra compatrioților lor din sudul țărilor respective (el însuși german din sud, Ratzel dovedea o obiectivitate demnă de laudă).

O sinteză simplă și clară a mediului și rasei a fost schițată de istoricul român Alexandru D. Xenopol (1847–1920) în lucrarea sa *Teoria istoriei*, publicată la Paris în 1908: „Dacă mediul este favorabil dezvoltării și acest mediu este ocupat de o rasă superioară, mersul progresului va fi deosebit de energetic (Europa). Atunci când o rasă mijlocie se află așezată într-un mediu favorabil, poate să atingă o dezvoltare destul de înaltă (China, Japonia). Când, dimpotrivă, o rasă superioară este împinsă într-un mediu mai puțin favorabil, progresul îi va fi împiedicat (India). Dacă o rasă inferioară se află închisă într-un mediu defavorabil, progresul va fi aproape complet anihilat (negrii din Africa).“

Ce să admirăm mai întâi în asemenea interpretări? Ieftina lor rigoare? Experimentări sociale practicate în laboratoare abstracte? Dovezi care nu sunt decât aparențe înșelătoare? Sau mai curând — în ciuda fragilității demonstrațiilor propuse — proclamarea intransigentă a unui Adevăr unic și indubitabil?

Omenirea de mâine

Cuvintele cheie ale epocii au fost *Progresul* și *Evoluția*. Progresul trecea fie printr-o restructurare socială radicală (potrivit unei multitudini de proiecte, de la Saint-Simon, Fourier sau Cabet până la Marx), fie printr-o mai bună funcționare a societății existente. În toate cazurile (excepând milenarismele pur religioase), se avansa același argument decisiv: forța transformatoare a științei și a tehnologiei. Omul va deveni stăpân al naturii, stăpân al prezentului și viitorului său. Va construi capitalismul perfect. Va construi comunismul perfect.

A fost epoca „zânei electricitate” („la fée-électricité”, după expresia lui Robida). O zână banală astăzi, dar care și-a avut în tinerețe momentul mitologic. Foarte curtată de toți făcătorii de sisteme și de profeții viitorului radios, înțelegându-se de la sine că societatea perfectă nu putea funcționa la lumina lumânării. Lenin a spus-o foarte frumos: „Comunismul înseamnă puterea sovietelor, plus electrificarea întregii țări.”

Mitul electricității se integra într-o structură imaginară mai amplă: *mitologia mașinii*. Mașina, devenită personaj omniprezent și atotputernic, capabilă de a transfigura lumea și omul o dată cu ea.

Numele care vine imediat în gând este Jules Verne, cu mașinile lui miraculoase. Sunt însă scriitori care au mers mai departe decât el, exprimând mai intens *delirul tehnologic* și *fascinația viitorului*. Un ghid excelent pe acest drum este Albert Robida (1848–1926), scriitor și desenator, autor al *Secolului douăzeci* (1883) și al *Vieții electrice* (1892), lucrări foarte expresive, începând cu titlul. Ne găsim, cu ajutorul lui, într-un viitor foarte apropiat, aparținând deja, astăzi, trecutului. Iată, așadar, lumea anilor 1950, care seamănă cu o mare chermesă tehnologică.

Omul domină natura, se joacă cu meteorologia, transformă deșerturile în grădini. Se amuză chiar modificând arhitectura globului; un continent artificial leagă insulele răzlețe ale Pacificului. Distanțele cedează în fața mijloacelor de comunicare ultrarapide (precum faimoasele „tuburi-expres“, una dintre obsesiile tehnologice ale sfârșitului de secol XIX). Europa devine o singură națiune. Se proiectează o limbă universală. Dar și pericolele sunt pe măsura înfăptuirilor: războiul a devenit teribil; puternicii zilei (adică deținătorii industriei) sunt încă mai puternici decât ieri, iar masele exploatate încă mai oprimite; surmenat și surescit, „stăpânul planetei“ nu evoluează prea bine.

Morală cât se poate de explicită: capacitatea tehnologică a civilizației moderne este nelimitată, dar riscă să se întoarcă împotriva omenirii. Optimiștii și pesimiștii se confruntau în privința *consecințelor*, pornind totuși de la o premisă larg acceptată, aceea a unei *tehnologii atotputernice*. Trebuiau găsite soluțiile sociale și umane susceptibile de a asigura o dezvoltare armonioasă. Acordul între cele două registre, tehnologic și uman, constituia cheia viitorului. Asupra acestui punct, comunismul va avea un cuvânt de spus.

Pentru a evita naufragiul, omul trebuia să crească în același ritm cu mijloacele sale. Natura umană trebuia să se schimbe. Și pentru aceasta exista deja un instrument puternic: teoria *Evoluției*, concepție foarte reprezentativă pentru mentalitatea secolului al XIX-lea.

Prima versiune a teoriei evoluționiste a fost enunțată de Lamarck (1744–1829), în *Filozofia zoologică* (1809), urmată de *Istoria naturală*, publicată între 1815 și 1822. Savantul francez considera că organisme se adaptează *mediului natural*, modificându-și în consecință comportamentul și morfologia; în plus, aceste modificări — caracterele dobândite — se transmit pe cale ereditară. Un angrenaj clar

și precis, explicând într-o manieră completă și sigură evoluția naturii vii. O teorie perfect în spiritul epocii.

Fără a-l contrazice explicit pe Lamarck și influența directă a mediului, Charles Darwin (1819–1882) a deplasat accentul (în *Originea speciilor*, 1859) spre *selecția naturală*, prin lupta pentru existență, proces favorizând variațiile biologice cel mai bine adaptate mediului ambiant.

Istoricii, sociologii și politologii aveau de ce să fie invidioși. După științele fizice, biologia își descoperea la rândul ei un sistem de legi, care părea să fixeze o ordine sigură și definitivă. Nimic surprinzător dacă, în disperare de cauză, au împrumutat uneori instrumente ale confrăților pentru a infuza propriului demers o anumită doză de coerență științifică. Am constatat deja tenta biologică a unor interpretări ale lui Buckle, Taine sau Ratzel. Să-l menționăm și pe Edgar Quinet care, într-o carte intitulată *Creația* (1870), își propunea să-l aplice pe Darwin la istorie („lupta pentru existență, legea selecției naturale, aceste principii se manifestă puternic în istorie în fiecare moment“).

În fapt, dacă mediul făurea organismul, fie procedând direct și sumar (Lamarck), fie indirect prin mecanisme mai complexe (Darwin), această conexiune trebuia să funcționeze nu mai puțin riguros în cazul ființei umane. Integrat și el în mediul natural, dar de asemenea și mai cu seamă într-un mediu social în permanentă schimbare (și care avea să se modifice tot mai repede și mai radical în viitor), omul era pe cale de a se metamorfoza.

Discrepanțele sociale — atât de pronunțate în Occident între burghezi și proletari — căpătau și ele aspect de conflicte biologice. Specia umană părea pe punctul de a se scinda, polarizându-se între o elită și o categorie inferioară. Doctorul Bénédict Morel publica în 1857 un *Tratat privitor la degenerările fizice, intelectuale și morale ale speciei*

umane, în care constata proliferarea „imbecililor“, „istericilor“, „taraților“ și „cretinilor“. În *Omul criminal* (1876), Cesare Lombroso (1835–1909) avea să așeze pe baze aparent sigure, riguros științifice, cercetarea deviațiilor biologice ale omenirii.

Și era doar începutul! Dacă modificările erau deja perceptibile, cum va arăta omul de mâine, într-o lume atât de diferită de lumea actuală? De la ultrapesimiști la ultraoptimiști, răspunsurile se prezentau foarte diferit, dar cu o ofertă cât se poate de generoasă în toate variantele. Pentru H. G. Wells (în *Mașina timpului*, 1895), bifurcarea constatată de Morel și analizată de Lombroso se încheia într-o apoteoză a ororii: elita evoluase spre o perfectă imbecilizare (*eloi*), în timp ce foștii proletari (*morlocii*) căpătaseră trăsături bestiale. La cealaltă extremă și aproape simultan, Flammarion visa (în *Sfârșitul lumii*, 1894) o umanitate împlinită, cu totul spiritualizată, departe de originile ei animale.

Cum secolul al XIX-lea a fost o epocă în esență optimistă, variantele pozitive ale evoluției, grefate pe ideea generală a Progresului, corespundeau mai bine climatului vremii. Era chiar de presupus că până la urmă îi va reveni omului însuși, sigur pe știința lui, misiunea de a-și canaliza și accelera propria evoluție. Să ascultăm în acest sens punctele de vedere ale lui Ernest Renan exprimate în *Dialoguri filozofice*, lucrare datând din 1871:

„O largă aplicare a descoperirilor fiziologiei și a principiului selecției ar putea conduce la crearea unei rase superioare, justificându-și dreptul de comandă nu numai prin știința sa, ci prin superioritatea însăși a sângelui, creierului și nervilor săi [...] Natura a făcut până acum cât a putut [...] Îi revine științei misiunea de a relua opera acolo unde a lăsat-o natura [...] După cum umanitatea a ieșit din animalitate, tot așa divinitatea va ieși din umanitate.“

Iată deja supraomul, elaborat științific. Supraomul căruia Nietzsche, prin *Zarathustra* (1883–1885), îi anunța, și el, venirea, și care, pe scara biologică, avea să fie, în raport cu omul, ceea ce este omul în raport cu maimuța.

Una peste alta, *lumea nouă* presupunea prezența, fabricarea unui *om nou*. Cele două concepte erau inseparabile și nu puteau fi decât acceptate (sau respinse) împreună. Printre sub-speciile omului nou, una dintre cele mai caracteristice s-a dovedit *revoluționarul*. Vechiul revoltat romantic și-a cedat locul specialistului „științific” al revoluției. Rusia, acolo unde frenezia reînnoirii lumii cucerise intelectualitatea, avea să devină țara lui de predilecție. N. G. Cernâșevski (1828–1889) i-a zugrăvit portretul în *Ce-i de făcut?* (1863), un fel de manual al omului nou desăvârșit (perfecțiune rece, pură încarnare a imperativelor istoriei), oferind totodată un specimen de literatură angajată și transformatoare. A fost cartea de căpătâi a tinerilor revoluționari ruși, printre care și Lenin. Acesta din urmă a adăugat încă o calitate, singura care îi lipsea eroului lui Cernâșevski: o bună educație marxistă.

Un inventar al miturilor

Terenul este gata pregătit. *Mitologia științifică a comunismului* se poate instala în largul ei. Nu se va recunoaște, desigur, în toate construcțiile intelectuale pe care le-am vizitat. Evident, marxismul nu este nici rasist, nici spiritist, dimpotrivă! Dar toate teoriile, chiar divergente, care au ieșit din același sol raționalist și scientist, prezintă un aer de familie. Au înflorit în același climat și se supun *acelorași reguli ale jocului*.

În ciuda relativei sale originalități, știința marxistă rămâne un produs istoricește datat, foarte tipic pentru secolul al XIX-lea. Mitologia comunistă nu a fost un accident, nici o

revelație neașteptată, providențială sau catastrofală, ci împlinirea unei îndelungate căutări, a unei aspirații profunde. Se explică astfel imensul său potențial de seducție și de iradiere, și mai cu seamă influența asupra intelectualilor porniți să asalteze lumea. Se adresa unor oameni convinși dinainte.

Imaginarul epocii prezintă o remarcabilă îmbinare de mituri. Să le numim pe cele mai evidente:

— *mitul Rațiunii* (potrivit căruia Rațiunea are întotdeauna dreptate, ceea ce este logic fiind și adevărat);

— *mitul Științei* (potrivit căruia știința are dubla vocație de a oferi o explicație completă și definitivă a lumii și de a modifica lumea);

— *mitul Unității* (potrivit căruia Universul, natura, societatea, omul se integrează într-un Tot coerent și guvernat de legi riguroase);

— *mitul determinismului* (potrivit căruia o înlănțuire perfectă de cauze și efecte ar conduce destinele lumii);

— *mitul legilor istorice*, în strâns raport cu precedentul (potrivit căruia ar exista un mecanism al istoriei, manifestat prin legi, care pot fi cunoscute și utilizate în folosul oamenilor);

— *mitul previziunii științifice* (potrivit căruia Știința și Rațiunea, mizând pe stăpânirea legilor științifice, pot să prevadă realități care se refuză observației sau experimentului, precum cele situate în viitor sau departe în spațiu. *Societatea comunistă și societatea marșiană* decurg, în egală măsură, din acest principiu mitologic);

— *mitul Progresului*, susținut prin *mitul Evoluției* (potrivit cărora ar exista un sens ascendent în istoria Universului, a vieții și a omenirii);

— *mitul transformării lumii* (potrivit căruia omul va recrea lumea, atât natura cât și societatea, potrivit unui plan științific și rațional);

— *mitul lumii noi* (potrivit căruia lumea de mâine, creată de om, va fi esențial diferită de epocile precedente ale istoriei);

— *mitul omului nou* (potrivit căruia lumea nouă va fi populată de oameni noi).

Și, acoperind cea mai mare parte a acestor mituri, cel mai puternic și mai activ dintre toate, *mitul milenarist*, arhetip durabil al imaginarului, atât în varianta religioasă, cât și, mai ales, în secolul al XIX-lea, în versiunile sale secularizate. Celor care nu mai sperau în coborârea lui Mesia, legile științifice le ofereau un înlocuitor desăvârșit, certitudinea unui Mileniu fără Dumnezeu, și a unei perfecțiuni cu nimic mai prejos de proiectele milenariste tradiționale. Până și „omul nou“ nu era decât reelaborarea, în termeni laici și „științifici“, a unui proiect creștin similar, de transfigurare a ființei umane.

Miturile menționate se regăsesc, dispuse în figuri și proporții variabile, în toate manifestările spirituale ale epocii. *Nici unul nu lipsește din proiectul științific al comunismului.*

O mitologie foarte primitoare

Mitologia comunistă posedă o virtute care a lipsit curenților sale. Ea a rezolvat în felul ei cuadratura cercului, reușind să îmbine intransigența doctrinară cu o remarcabilă suplețe. Performanță pe care nici un sistem nu a realizat-o și nici măcar nu a căutat-o. Filozofia lui Comte, de pildă, se vrea, ca și cea a lui Marx, o concepție completă despre lume și chiar o religie universală. Rigiditatea sa doctrinară a instalat-o totuși într-un perimetru limitat. Nici un istoric nu-i va accepta schema abstractă a evoluției umane care nu prea se potrivește cu trecutul real. Interpretări, precum cele ale lui Buckle, i-au îngrozit pe profesioniștii isto-

riei. Le lipsea suplețea. Rezumau lumea în formule fără suflet.

Dimpotrivă, mitologia comunistă este foarte primitoare; ea a preluat fără scrupule din tot tezaurul de cunoaștere al secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea. Reprezintă o sinteză și se recunoaște ca atare. Cercetările asupra muncii și valorii ale economiștilor englezi (Smith, Ricardo), discursul despre natură al filozofilor materialști (d'Holbach, Diderot, Helvétius, Feuerbach), biologia evoluționistă (Lamarck, Darwin), lucrările istorice cu referiri la categoriile sociale, la clase și la „lupta de clasă“ (Thierry, Guizot), proiectele socialiste (Saint-Simon, Fourier) sunt sursele sale mai importante, dar nu singurele. Doar o condiție pentru a figura în această panoramă: acceptarea, ca axiomă fundamentală, a materialității lumii și a bazei materiale a oricărui fenomen. Restul se putea oricând aranja... și avea să se aranjeze, într-adevăr.

Astfel, analiza istorică marxistă, *structurală*, în aceeași măsură cu cea a lui Comte (chiar dacă într-un sens diferit), n-a avut nici cea mai mică dificultate de a racorda diferitele etaje ale istoriei și cele mai diverse elemente ale ei (inclusiv multitudinea evenimentelor), ceea ce Comte a fost incapabil să facă în mod convingător. Mecanismul comunist este prin excelență „integrator“. Adăugirile nu-i pot jena funcționarea. S-a putut impune astfel ca acel angrenaj ideal visat de două secole de raționalism și scientism.

Un asemenea grad înalt de coerență a devenit posibil grație unui redevabil instrument pe care fondatorii comunismului, fideli obiceiului lor de a aduna de peste tot, l-au împrumutat de la Hegel, mai precis din lucrarea sa *Fenomenologia spiritului* (1807). Este *dialectica*, știință și metodă a *contradicțiilor*. În genere, creatorii de lumi noi erau în căutarea coerenței și armoniei. Încercau să calmeze conflictele.

Tentative seducătoare, dar prea puțin convingătoare, deoarece contradicțiile izbucneau de peste tot, minând ansamblul. Părea mai inteligent și mai profitabil să recunoști de bunăvoie existența contradicțiilor pentru a le pune în slujba unui proiect unificator. Nu numai că doctrina comunistă nu neagă contradicțiile, dar le absolutizează, și la nevoie (adică destul de des) le inventează. Până la urmă doar contradicțiile contează. „Lupta contrariilor“ este principiul care mișcă mașina comunistă a lumii.

A fost o „descoperire“ decisivă. Într-o primă etapă, ea a permis comunismului să organizeze lumea într-un sistem coerent fără a se împiedica de contradicții și de nepotriviri; apoi, l-a ajutat să practice mai multe schimbări de direcție, de fiecare dată cu conștiința pe deplin împăcată. De ce să te jenezi de o afirmație contradictorie, când contradicția este în natura lucrurilor? Un spirit nedialectic va înțelege cu greu complexitatea contradictorie a lui Stalin, părinte al popoarelor și tiran sângeros. Aparent, cele două imagini nu se potrivesc. Faceți un efort și deveniți dialectician. Se vor potrivi.

Părinții fondatori

Marx sau știința în slujba Utopiei

Cea mai bună introducere în opera lui Karl Marx (1818–1883) ne-o propune elogiul funebru pronunțat de prietenul său Friedrich Engels (1820–1895) în ziua de 17 martie 1883 la cimitirul Highgate din Londra. Oratorul invoca un fel de Sfântă Treime: Știința, al cărei nume revenea aproape la fiecare frază, și cele două personaje care o întruchipaseră: *Darwin* și *Marx*. Doi *descoperitori de legi*: supremă glorie într-o epocă în care vânarea legilor științifice reprezenta ocupația de predilecție a savanților și filozofilor. Darwin descoperise legea dezvoltării naturii organice, iar Marx, *legea istoriei omenirii*, recidivând apoi prin identificarea *plusvalorii*, lege care punea în evidență funcționarea societății capitaliste.

Și încă nu era tot. Mai erau, spunea Engels, descoperiri multiple și importante (din păcate nementionate) efectuate de Marx în cele mai diverse domenii, inclusiv în matematici. Dar era mai ales o nouă concepție despre știință, înțeleasă ca *factor revoluționar*. Prin efectele sale tehnologice și economice, știința contribuia la înaintarea omenirii spre un viitor diferit. Ea se alătura astfel luptei proletariatului și revoluției destinate să zdrobească societatea capitalistă și să construiască pe ruinele ei o lume nouă. Revoluția devenea și ea o știință!

De acum înainte revoluționarul va fi un savant. Cercetarea științifică a legilor sociale și acțiunea politică nu vor

mai fi decât o singură și unică luptă. Marx, cel dintâi, a încarnat acest principiu. Nicicând, ne asigură Lenin (în *Statul și revoluția*), el nu a înclinat spre utopie; a tratat comunismul întocmai naturalistului care studiază dezvoltarea unei noi varietăți biologice.

Entuziasmul manifestat de Engels și de Lenin pentru metodologia eminentemente științifică a magistrului lor își află o justificare în însăși cariera fondatorului *comunismului științific*. Cel mai celebru și mai influent dintre făcătorii de utopii ocupă un loc foarte special în galeria utopiștilor. Este un utopist care abordează utopia oarecum în treacăt și într-o manieră superficială. În cazul său, construcția utopice este „placată” pe o investigație științifică privitoare la o problemă de actualitate bine definită (mecanismul economiei capitaliste). Mitul *legii istoriei* l-a determinat să prelungească prezentul — în linie dreaptă — spre trecut și spre viitor. Pentru istoric, ca și pentru futurolog, prezentul nu este un bun sfătuitoare.

Să precizăm de la început că luăm în considerare un Marx *simplificat* și chiar mitificat. Se poate demonstra, dacă se dorește, cu manuscrisele și cu corespondența în față, că Marx nu a fost întrutotul marxist, că a avut tot felul de curiozități și puncte de vedere contradictorii, că nu s-a lăsat păcălit de schema unilineară a istoriei și nici de determinismul economic (mergând uneori până la interpretări rasisiste sau decurgând din influența mediului natural, după cum rezultă și din cartea lui Lev Poliakov despre *Mitul arian*) etc. Adevăratul Marx este destul de complex. Mai puțin complex însă ne apare din textele publicate în timpul vieții. Iar Marx cel venerat de comuniști este de o mare simplitate, cu totul în spiritul secolului al XIX-lea. Acest ultim Marx a exercitat o influență extraordinară; pentru mitologie numai el contează.

Marx a fost un analist al prezentului — în această calitate ar fi în dreptul lui să revendice un statut științific. Ceea ce a scris despre societățile „precapitaliste“ se rezumă la puține pagini, cele mai interesante rămase în stadiul de ciorne, precum faimoasele *Grundrisse...* (*Fundamentele criticii economiei politice*, 1857–1858). Nimic, pe de altă parte, decât fraze izolate (și, de fapt, fără nici un raport „științific“ cu restul operei) cu privire la viitorul comunist (în principal, în *Manifestul Partidului Comunist*, redactat împreună cu Engels și publicat în februarie 1848, apoi în *Războiul civil din Franța*, 1871, sau în *Critica programului de la Gotha*, 1875, editat în 1891).

Prezentul, cu alte cuvinte secolul al XIX-lea, și mai cu seamă capitalismul occidental al secolului al XIX-lea (și încă mai precis capitalismul englez), este cheia care deschide toate sertarele proiectului științific și revoluționar marxist. A fost o epocă a *înfruntărilor*: Europa sau Occidentul în fața celorlalte continente, albiilor contra negrilor și galbenilor, burghezii contra proletarilor. Imaginarul, în toate variantele sale: sociale, politice, științifice, nu a făcut decât să exacerbeze aceste date fundamentale. Mecanismul evoluției speciilor a fost explicat prin *lupta pentru existență*, iar mecanismul istoriei umane prin *lupta dintre rase* sau *lupta de clasă*. În fapt, aceste demonstrații prelungeau în toate direcțiile consecințele revoluției industriale sălbatice care își pusese amprenta asupra raporturilor sociale și politice în interiorul societății occidentale și între aceasta și restul lumii.

Legea istoriei descoperită de Marx proclama primatul economiei, al producției materiale, ceea ce era în secolul al XIX-lea cât se poate de vizibil, și chiar obsedant, atât pentru burghez, cât și pentru proletar. După Marx, *producția* constituia *baza*, pe care se înălța suprastructura, adică toate celelalte: instituții politice, drept, ideologii, arte și religii.

„Forțele de producție“ conduceau, și nu „forțele spiritului“, așa cum se crezuse până la descoperirea fundamentală a lui Marx. Determinismul economic se instala în locul celorlalte determinisme. O revoluție științifică și ideologică? Poate, dar cu condiția de a observa că ideea fundamentală a *determinismului* se menținea și ieșea chiar consolidată din răsturnarea operată de Marx. Se modifica ierarhia elementelor, dar structurile profunde ale argumentării rămăneau acelea ale unui secol al XIX-lea scientist, determinist și simplificator până la exces.

Dezvoltarea forțelor de producție trebuia să se traducă inevitabil prin modificări la nivelul *suprastructurii*, aceasta fiind obligată de a se adapta transformărilor *bazei*. Mecanism care acționa prin fenomenul social al *luptei de clasă*. Sunt primele cuvinte ale *Manifestului Partidului Comunist*, primele cuvinte ale comunismului „științific“: „Istoria tuturor societăților de până azi este istoria luptelor de clasă.“

Ca și *determinismul economic*, ideea *luptei de clasă* decurgea direct din *realitățile sociale* și din *mitologiile sociale* ale secolului al XIX-lea occidental. Revoluția industrială, în prima ei fază, declanșase un proces de polarizare socială (cazul cel mai acut înregistrându-se în Anglia). Dinspre real spre imaginar, supraevaluându-se amploarea și dramatismul fenomenului, societatea occidentală oferea în cele din urmă imaginea unui conflict ascuțit și ireconciliabil opunând cei doi „poli“. Adevărată sau falsă, parțial adevărată sau parțial falsă, această dihotomie a fost pusă de Marx să acționeze pe tot parcursul istoriei. Potrivit *Manifestului*, o luptă neîncetată a caracterizat raporturile dintre stăpâni și sclavi (în Antichitate), apoi dintre nobili și iobagi (în Evul Mediu). Pentru a fi drepti cu Marx, să spunem că în repetate rânduri el a înțeles să nuanțeze determinismul economic, ca și dihotomia socială. Strădanie inutilă, căci mitologiile

sunt refractare la nuanțe. În ciuda a tot ceea ce s-ar putea spune în favoarea complexității și subtilităților gândirii marxiste (cât se poate de reale), Marx va rămâne omul determinismului economic pur și dur, și al obstinatei lupte de clasă. Simplificare până la urmă meritată, oricum explicabilă, dat fiind că miezul doctrinei sale se rezumă, fără puțință de tăgadă, în aceste două puncte.

Și astfel, mașina istoriei se putea pune în mișcare. Pentru prima dată — și poate pentru ultima — un sistem complet, fără fisuri, perfect funcțional, aduna toate procesele și toate faptele. Celelalte mașinării istorice — cea a lui Auguste Comte, de pildă — vor sfârși prin a face, din pricina disfuncționalităților sau a dezacordurilor flagrante cu istoria concretă, o tristă figură alături de fascinanta sinteză marxistă. Cine râvnește la o istorie inteligibilă până la cele mai mici detalii, la o istorie bine ordonată, lansată pe o traiectorie sigură și luminată de reflectoarele științei, acela nu mai are încotro: trebuie să devină marxist! Respingerea marxismului nu poate să treacă prin inventarea unui sistem mai bun, ci prin demolarea ideii înseși de sistem!

Acest sistem îmbină perfecțiunea cu simplitatea. Totul se sprijină, în ultimă instanță, pe baza economică. Raporturile de proprietate definesc clasele sociale care se înfruntă. Când dezvoltarea forțelor de producție depășește cu prea mult structurile sociale instalate, se petrece revoluția, trecerea de la un mod de producție la altul, de la o formațiune socială la alta.

Începutul istoriei aparține comunismului primitiv, societate fără proprietate privată și fără clase. Urmează, rezultat al dezvoltării economice și acumulărilor materiale, trei moduri de producție (formațiuni sau orânduirii sociale), caracterizate prin proprietate privată și, în consecință, prin exploatare: sclavagismul, feudalismul și capitalismul. Pentru

ca, în cele din urmă, spirala istorică să ajungă la o nouă și ultimă fază egalitară: comunismul. De data aceasta, comunismul tehnologic, situat în aceeași poziție, dar la un nivel infinit superior în raport cu comunismul primitiv. Simetria este perfectă și morala explicită: trei etape de nedreptăți economice și de înfruntări sociale formează doar o paranteză într-o istorie care începe și care trebuie să se sfârșească sub semnul egalității și al armoniei.

Dar cum nimic nu este perfect în această lume, un mic detaliu tulburător a fost pe punctul de a încurca tabloul schițat de Marx. Magistrul a întâlnit în cursul peregrinărilor sale istorice un mod de producție suplimentar care funcționa într-o manieră prea puțin ortodoxă. L-a numit *mod de producție asiatic*, considerându-l mai bine reprezentat în Asia (avea să i se spună și *tributal*). În fapt, această formațiune istorică manifesta o tendință îngrijorătoare de expansiune universală (în toate continentele, mai puțin Europa), dovădindu-se totodată mai stabil și mai durabil ca alte moduri de producție. Dar era până la urmă cea mai mică dintre grijiile lui Marx: după ce i-a consacrat câteva considerații în *Grundrisse*, n-a mai insistat asupra acestei probleme (cum nu a insistat de fapt asupra nici unei faze istorice precapitaliste). Piatra era însă aruncată, și de aici a decurs o oarecare perplexitate printre discipoli. Căci modul de producție asiatic poseda o particularitate *perversă*: asocia pur și simplu proprietatea comunitară și exploatarea socială. Statul poseda totul și își exploata supușii lipsiți de aproape orice, și încă fără cruțare (tiraniile orientale!). Agentul exploatării devenea birocrăția de stat (nomenclatura?). Semăna atât de bine cu comunismul real încât mirosea aproape a erezie. Această sinteză nedorită tulbura logica unei teorii care făcea să depindă exploatarea socială de proprietatea privată (și invers, egalitatea socială de proprietatea comună).

Mecanismul istoriei risca să cadă în pană din cauza unei mișcări paralele care nu avea nimic comun cu schema lineară: comunitate primitivă — sclavagism — feudalism — capitalism — comunism. Mare bătaie de cap pentru mariști. Cei mai mulți au depășit dificultatea în mod elegant: au renunțat să se mai gândească la ea!

Mai mult decât trecutul, pe Marx îl interesa viitorul omenirii, stadiul ultim al schemei sale istorice: societatea fără clase, comunismul. La fel cum procedase pentru celelalte formațiuni sociale, a preparat și această fază supremă în același laborator, singurul de care dispunea: laboratorul occidental al secolului al XIX-lea.

Încă o dată, totul decurgea din sistemul de exploatare capitalist, disecat de Marx în lucrările sale de economie politică (*Contribuție la critica economiei politice*, 1859; *Capitalul*, volumul I, 1867; volumele postume, 1885–1905). Punct de plecare: *teoria valorii*. Dezvoltând ideile lui Smith și Ricardo, Marx considera valoarea ca expresie a *cantității de muncă* socială cuprinsă într-un produs. Perspectivă simplificatoare și deterministă, axată pe principiul cauzelor unice, și care, în plus, supraevalua *munca manuală* a proletarului, înscriindu-se perfect într-o multifuncțională *mitologie a muncii*, atât de caracteristică comunismului.

Totul se înlănțuia pornind de la această premisă. Proletarul producea o valoare mai mare decât cea recompensată prin salariul primit. Era deci furat de capitalist, care nu producea nimic, fiindcă nu lucra, încasând însă *plusvaloarea* creată prin munca proletarului.

Pe măsură ce capitalismul se dezvoltă, diferitele categorii sociale (mic-burghezi, meseriași, țărani) se proletarizează la rândul lor. În cele din urmă, societatea ajunge să semene cu un atelier gigantic unde o mână de capitaliști țin în sclavie imensa armată proletară. O sclavie într-un fel chiar

mai rea decât sclavia propriu-zisă din Antichitate. Spre deosebire de stăpânul de sclavi de odinioară, burghezul nu este capabil nici măcar să asigure salariaților săi o existență minimală. Nici o pagubă dacă aceștia mor în mizerie, alții îi vor înlocui; mâna de lucru este abundentă. Pe când șerbul Evului Mediu și burghezul însuși au reușit să se emancipeze pe parcursul modului de producție feudal, proletariatului îi este refuzată o promovare socială similară. Departate de a profita de perfecționările tehnologice și de creșterea producției, el își vede statutul deteriorat fără încetare. Se petrece *pauperizarea absolută* a proletariatului, concept-cheie al comunismului științific.

În acest punct, nu mai există altă ieșire decât revoluția, răsturnarea prin violență a clasei dominante. Ceea ce se anunța destul de ușor de făcut deoarece, întocmai ucenicului vrăjitor, capitalismul făurise el însuși condițiile propriei sale căderi. Socializarea accentuată a muncii conducea implacabil la comunism. Nu mai rămânea de făcut decât o singură și ultimă mișcare: eliminarea din vârful piramidei sociale a trândavilor bogați, hrăniți numai din munca proletarilor. Aceasta era misiunea istorică a proletariatului, în frunte cu comuniștii.

Faza supremă a istoriei avea să înceapă printr-o perioadă de tranziție, care s-a numit mai târziu *socialism*, pentru a se demarca de *comunismul desăvârșit*. Rolul său consta în distrugerea, prin *dictatura proletariatului*, a statului burghez, a instituțiilor burgheze, a sistemului economic burghez, înlocuite prin structuri noi.

Dar care vor fi aceste noi structuri? Ajunși aici, se cade să admirăm discreția utopistului, laconismul formulelor sale. Se degajează doar, din câteva fraze răzlețe, un vag portret robot al societății comuniste: egalitate socială și egalitate între națiuni (prevăzute deja de Condorcet); proprietatea

va aparține tuturor; munca va deveni prima necesitate vitală, o necesitate instinctivă; forțele de producție și bogăția colectivă vor atinge un grad extrem de înalt; nu va mai exista opoziție între munca intelectuală și munca manuală; fiecare va fi remunerat după nevoi! Va dispărea tot ce înseamnă constrângere, cu alte cuvinte structurile tradiționale ale statului.

Omul, pe deplin liber și conștient, își va regăsi demnitatea; va scăpa de *alienarea* proprie sistemelor bazate pe exploatare. Femeia care, măritată sau nu, este un fel de prostituată în societatea capitalistă, va scăpa și ea de oprimare. Va fi și sfârșitul religiei, popoarele nemaivând nevoie de un asemenea *opiu*. De fapt, ca atâtea concepții științifice globale ale secolului al XIX-lea, marxismul ține loc de religie, în sensul construirii unei lumi unitare și armonioase în care omul își va găsi în sfârșit rațiunea de a fi.

Este interesant să constatăm că a putut fi pronunțat și crezut cuvântul *știință* (de atâta lume și atâta vreme) în legătură cu aceste considerații goale despre viitor, care nu decurgeau din nici un raționament demonstrabil. Pentru a înțelege esența fenomenului marxist, trebuie făcut abstracție de învelișul său științific. Ceea ce rămâne în final este *visul milenarist*, nici mai mult, nici mai puțin.

Iar în ceea ce privește latura științifică, ajunge să punem față în față prezicerile lui Marx și evoluția reală a omenirii exact în secolul care trebuia să cunoască împlinirea profețiilor sale.

Revoluțiile comuniste au marcat profund istoria secolului al XX-lea. Ele au adus aparent o confirmare irefutabilă a demonstrației lui Marx. A fost însă o falsă impresie. Dincolo de un folclor superficial, aceste revoluții n-au făcut decât să *contrazică* schema marxistă.

Pentru Marx, capitalismul ajuns la cea mai înaltă dezvoltare trebuia să se prăbușească pentru a lăsa locul lumii noi. Ironic, au fost însă societățile precapitaliste, sau cel mult semicapitaliste, dispunând de tehnologii modeste și de un proletariat puțin numeros, cele care au basculat în comunism sau în genul de tiranie improvizată botezată cu acest nume (Rusia, China, Europa răsăriteană, sud-estul Asiei, Cuba, fără a mai vorbi de Africa). În plus, ar fi inutil să mai spunem că nici una dintre trăsăturile seducătoare ale teoriei comuniste (avânt tehnologic, abundență, munca devenită plăcere și o a doua natură etc.) nu s-a regăsit, nici măcar schițată, în comunismul real. Nicidecum istoria nu a oferit un contrast atât de frapant și de tragic între aparență și realitatea unui fenomen.

Dacă eticheta „comunism” a sfârșit prin a fi aplicată unui produs sensibil diferit de marca originală, secolul al XX-lea a fost însă traversat de forțe *reale*, dar ignorate, minimalizate sau deformate de „previziunea” marxistă. Trei dintre ele au avut o influență decisivă asupra destinului lumii.

1. *Capitalismul*, condamnat fără apel de Marx, dar care, ieșind din faza sa sălbatică, a știut să se adapteze timpurilor noi. În cele din urmă, capacitatea sa remarcabilă de inovație tehnologică și avântul economic care a decurs de aici au adus profit întregii lumi. Capitalismul a căpătat din ce în ce mai mult o tentă socială, fără a atinge, desigur, o formulă perfectă de echitate economică, fiindcă nimic nu este perfect în această lume. În orice caz, *pauperizarea absolută a proletariatului* — una dintre legile implacabile ale capitalismului „descoperite” de Marx — a fost dezmințită printr-o evoluție în sens invers. Ceea ce a deranjat schema bipolară a societății și mai ales faimosul principiu al luptei de clasă, care nu mai corespund nici pe departe datelor sociologice mult mai fine ale lumii occidentale de astăzi.

2. *Naționalismul*, ignorat de Marx ca forță a istoriei, oricum eclipsat de factorii economici și sociali. Or, istoria secolului al XX-lea a fost în bună măsură o istorie naționalistă, o serie interminabilă de confruntări naționale. În mod ironic, comunismul real nu a aranjat deloc lucrurile; căutând să suprimе manifestările de ordin național, pentru simplul fapt că nu corespundeau teoriei, a sfârșit, dimpotrivă, prin a acumula tensiunile. La sfârșit de secol XX, *febra naționalistă* s-a manifestat tocmai, și cu cea mai mare violență, în spațiul care a parcurs experiența comunistă.

3. *Religia*, căreia Marx îi prezicea declinul și dispariția, s-a dovedit, în multiplele ei sinteze, un factor spiritual și politic decisiv (ceea ce pare să justifice faimoasa caracterizare atribuită lui Malraux a unui secol al XXI-lea care va fi religios sau nu va mai fi). Ajunge să menționăm vitalitatea formidabilă a Islamului, funcția mai discretă, dar eficientă a democrațiilor creștine în Europa occidentală și, evident, rolul Bisericilor în rezistența anticomunistă din Răsărit. Până la urmă, Vaticanul s-a dovedit mai puternic decât Kremlinul, infirmând aforismul disprețuitor al lui Stalin: „Câte divizii are papa?”

Înseamnă că *previziunile științifice* ale lui Marx au căzut dincolo de drumul real al istoriei. Puține utopii, chiar dintre cele mai fanteziste, au reușit un asemenea tur de forță. Umorul negru al lui Robida ne lasă uneori pe gânduri: semn că a țintit corect. Lumea sa de mâine, caricaturizată, seamănă mai bine, cel puțin prin unele trăsături, cu lumea reală de astăzi, decât lumea atât de savant construită și cu atâta seriozitate de Marx și de discipolii săi. În istoria ideilor și a iluziilor omenești, cu greu s-ar putea întâlni o ironie mai mare, și mai tragică prin consecințe.

Concluzii, firește, ușor de proclamat astăzi. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, comunismul științific părea adeptilor și

simpatizanților săi instrumentul ideal capabil de a transforma lumea și de a fericii omenirea. Forța imensă care îl anima era perspectiva unei lumi noi și a unui om nou.

În 1845, tânărul Marx scria în ale sale *Teze despre Feuerbach*: „Filozofii nu au făcut decât să interpreteze lumea în diferite moduri; important este însă de a o schimba.“

Întreaga măreție a proiectului marxist se află în aceste cuvinte. Ca și iluziile sale. Și mai ales contradicția sa fundamentală: istoria este dirijată de legi implacabile sau este dispusă să se lase transformată de oameni, de comuniști în orice caz? Pentru marxiști, o asemenea contradicție nu are obiect, deoarece proiectul lor, științific prin excelență, nu ar face decât să transpună legile universale în termeni de acțiune. În fapt, invocarea obsedantă a unei științe obiective conducea implacabil spre un program strict voluntarist. Milenariștii, cel puțin, îl solicitau pe Dumnezeu. Dar, pentru comuniștii hrăniți cu doctrina lui Marx, omul devenea capabil să modeleze, ca într-un laborator, viitorul său și viitorul planetei. Cuvântul imposibil era șters din vocabular.

Engels sau mitologia împlinită

A izola propriile contribuții ale lui Engels în geneza mitologiei științifice comuniste este o operație dificilă și care nu poate duce decât la concluzii aproximative. Cei doi au colaborat îndeaproape: mare parte a ideilor, exprimate de unul sau de celălalt, aparțin evident fondului comun al proiectului lor. Această constatare nu poate totuși să șteargă personalitatea lui Engels, foarte diferită de a prietenului său, și nici aportul său individual la știința comunistă, care nu este deloc neglijabil. Să spunem de la bun început că, datorită lui, s-a făcut încă un pas spre cristalizarea unei adevărate mitologii.

Marx a fost un savant dublat de un profet. Engels a avut mai mult sufletul unui diletant și al unui compiler, trăsături indispensabile misiunii pe care și-a propus-o, și anume extinderea comunismului — predominant socio-economic la Marx, cu unele prelungiri istorice — pentru a face din el un sistem complet de înțelegere a lumii. Un sistem bazat — ca și pozitivismul lui Comte — exclusiv pe cuceririle științei.

Și astfel, el a abordat toate problemele imaginabile: de la geneza Universului până la strategiile militare ale timpului, trecând prin evoluția speciilor, originea și istoria omenirii, problema țărănească, și, evident, revoluția comunistă, cu privire la care a adus precizări suplimentare în raport cu schema succintă a lui Marx. Dependent de propriu-i enciclopedia, Engels a compilat cu hărnicie, dar și cu inteligență (utopismul nu exclude inteligența, presupune uneori chiar un surplus) tot ceea ce i se părea că se potrivește cu viziunea marxistă asupra lumii. Au fost puși la contribuție fizicieni și biologi (Darwin în primul rând), filozofi, etnologi și așa mai departe...

Știința aceasta globală a fost schițată de Engels în *Anti-Dühring* (1878), ca și în foarte ambițioasa *Dialectică a naturii*, rămasă neterminată, la care a lucrat între 1873 și 1886. Felul în care aceste lucrări au pus bazele *dialecticii marxiste* (alături de alte contribuții ale lui Marx și Engels) este caracteristic pentru un anume gen de „compilație creatoare“. Legile dialecticii — unitatea și lupta contrariilor; transformarea cantității în calitate și invers; negarea negației — au fost împrumutate fără complexe din filozofia hegeliană, Hegel fiind însă criticat pentru faptul că n-ar fi înțeles mare lucru din funcționarea legilor pe care *el* le formulase! În fapt, Hegel vedea în cele trei legi menționate reguli directe ale evoluției gândirii. Pentru Engels, ca și pentru Marx, care nu admiteau decât primatul materiei, legile

respective trebuiau să se aplice Universului și evoluției sale, lumii materiale, lumii sociale, în sfârșit, la tot ce există. Și astfel decizia a fost luată: legile lui Hegel au devenit legi universale. Concepute într-un spirit de *înfruntare* permanentă și de *transformare* permanentă (lupta contrariilor, negația, negarea negației), posedau toate atuurile pentru a obține un statut privilegiat în proiectul comunist; înainte de a fi generalizate la scara Universului și a naturii, ele își găsiseră deja, prin Marx, aplicarea în lupta de clasă și, în genere, în doctrina economică și istorică marxistă.

Nimic nu trebuia să rămână în afara sistemului. Astfel, fiu al timpului său, Engels s-a dovedit sensibil la „pluralitatea lumilor” (în spațiu și în timp), o pluralitate, evident, „materialistă”; el lua în derâdere fanteziile spiritiste ale unor Wallace și Crookes, mergând până la a efectua „experimente” destinate să dovedească lipsa de consistență a acestora. Toate îl interesau pe Engels! În plus nu-i lipsea nici umorul, ce-i drept un umor selectiv, o dată ce, spre deosebire de *știința falsă* a spiritiștilor, a tratat cu cea mai mare seriozitate *știința adevărată* a viitorului luminos!

Originea omului ocupă un loc interesant în considerațiile dialectice ale lui Engels, cu atât mai mult cu cât argumentele lui au avut efectul unei bombe cu acțiune întârziată în plin secol XX. Esențialul se află într-un text scris în 1876, inserat în *Dialectica naturii*, dar publicat separat în 1896, sub titlul promițător de *Rolul muncii în transformarea maimuței în om*. Darwinist declarat, Engels gândea totuși mai curând în manieră lamarckiană, cu alte cuvinte susținând transmiterea caracterelor dobândite de organism sub influența mediului. Natura l-a creat pe om, omul la rândul său s-a creat pe sine și tot el va transforma natura, ce putea fi mai dialectic și mai materialist, atât în sensul unității lumii, cât și al transformării ei?

Pentru Engels, la început a fost munca. La un moment dat, maimuța a început să lucreze, modificându-și astfel, puțin câte puțin, funcționarea și structura mâinii. Instrument al muncii, mâna se înfățișează totodată ca produs al acesteia. În strâns raport cu modificările ei succesive, avea să evolueze întregul organism și îndeosebi creierul. Maimuța a devenit om.

Puține texte s-au bucurat de o influență comparabilă cu această fantezie biologică. Impactul său asupra viziunii comuniste a lumii a fost de o importanță capitală.

În primul rând, transformismul biologic își ocupa oficial locul în mitologia științifică a comunismului. Și nu un transformism oarecare, ci un transformism radical, proclamând transmisibilitatea modificărilor aduse naturii vii, inclusiv a celor operate pe ființa umană. Se puneau astfel bazele teoretice ale transformării conștiente și dirijate a lumii biologice. În fapt, după ce a fost el însuși un produs al naturii (dar și al propriei sale munci), omul se afirma tot mai mult ca agent activ, la rândul lui modificator al condițiilor de mediu. În contextul capitalismului (fără a mai vorbi de modurile de producție anterioare), această acțiune era anarhică, vizând exclusiv profitul, un profit imediat care ignora consecințele pe termen lung. În cele din urmă, capitalismul nu făcea decât să deregleze echilibrele ecologice. Totul va fi altfel în lumea comunistă de mâine.

Amestecând economia și biologia, punându-i față în față pe Darwin și pe economiștii burghezi, Engels afirma că libera concurență, atât de lăudată de cei din urmă, n-ar fi decât *starea normală a regnului animal*. Comuniștii refuzau reîntoarcerea la animalitate! Economia societății fără clase, științific organizată, planificată, va ridica omul cu mult deasupra lumii animale. Științele naturii (științele în genere) vor cunoaște un avânt fără precedent. Stăpânirea legilor biologice și ecologice va permite prevederea

consecințelor fiecărei intervenții. Natura va fi modificată în interesul omenirii și fără a se atenta în vreun fel la armonia pe care comunismul o va instaura între om și mediul înconjurător. „Oamenii, stăpâni, în sfârșit, pe propria lor viață socială, devin, așadar, totodată și stăpânii naturii, propriii lor stăpâni — devin liberi“ (*Anti-Dühring*).

Lupta contra naturii este o obsesie marxistă (de observat frecvența remarcabilă a acestei sintagme în sinteza lui Henri Lefebvre, *Le marxisme*). În faza comunistă această luptă va deveni *dominație*. *Dominație* și *armonie*, iată doi termeni mai curând contradictorii, dar pe care dialectica nu avea dificultăți să-i „armonizeze“.

Engels nu a dezvoltat ideea unei transformări ulterioare a *ființei umane*, dar această eventualitate decurge logic din demonstrația sa — dacă munca l-a făcut pe om, va continua să-l facă! Una peste alta, citindu-i eseul, mecanismele evoluției apar de o simplitate și de o „fezabilitate“ tentante; omul nu ar avea decât să pună în mișcare un ansamblu de „legi“ pentru a forța și orienta evoluția viitoare.

Al doilea aspect: insistența lui Engels asupra rolului determinant al *muncii* merită câteva reflecții. Cu atât mai mult cu cât nu este vorba de indiferent ce formă de muncă, ci de *munca manuală*. În deplin acord cu doctrina economică și istorică a marxismului, Engels privilegia materia în raport cu spiritul, munca brută în raport cu gândirea, mâna în raport cu creierul. Omul nu era produsul sau expresia creierului său, ci al mâinii sale (a cărei transformare a *determinat* evoluția creierului). Preeminența muncii manuale — caracteristică doctrinei și practicii comuniste — și-a aflat în acest text una dintre sursele sale teoretice.

După ce a rezolvat enigma originilor, Engels a început să pună ordine în istorie. Asupra istoriei, ca și asupra multor altor lucruri, Marx exprimase doar câteva intuiții lapidare. Pe ele, Engels a construit studii laborioase, amplificând

(în sens cantitativ), dar și simplificând (în sens calitativ) demersul marxist. Era un spirit sigur și clar, căruia nu-i plăceau complicațiile și nuanțele. Știa să meargă drept la surse și nimerea de fiecare dată, fără multă trudă, peste autorul ideal.

Pentru timpurile primitive a avut norocul să întâlnească un teoretician care îi semăna în multe privințe. Lewis Henry Morgan (1818–1881), avocat, om de afaceri, om politic, se pasionase de etnologia triburilor indiene din Statele Unite. De aici a tras concluzii care nu puteau fi — în spiritul secolului al XIX-lea — decât globale și riguroase. Din studiul câtorva cazuri, cazuri actuale circumscrise unei zone restrânse, a degajat legile universale și etapele evoluției omenirii de la sălbăticia inițială până la primele civilizații. Și astfel, știința „comunei primitive” ieșea gata făcută din mintea unui diletant riguros; ea a fost adoptată fără întârziere de un alt diletant riguros, grăbit să mobilizeze intervalul, încă neocupat, care separa originea omului de istoria marxistă a modurilor de producție. *The Ancient Society*, publicată de Morgan în 1877, a fost transpusă și completată de Engels în propria sa lucrare din 1884, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*. Generalizările pripite ale lui Morgan au avut astfel îndoielnicul privilegiu de a deveni parte integrantă a celei mai puternice ideologii a secolului al XX-lea. Până în ultimii săi ani, preistoria marxistă a continuat să jongleze cu mituri precum succesiunea universală a matriarhatului și patriarhatului, prima mare diviziune a muncii, a doua diviziune a muncii, a treia diviziune a muncii...

Egalitatea și fraternitatea originilor justificau o nouă eră de egalitate și fraternitate; de asemenea, curioasa afacere a matriarhatului (epocă inițială de dominație feminină) corespundea proiectului de emancipare a femeii.

Fazele succesive își găseau, firește, explicația în dezvoltarea forțelor de producție, în creșterea productivității muncii. Evoluție universală și lineară care continua cu modurile de producție caracterizate prin exploatare și prin conflict de clasă. Asupra acestui ultim punct, Engels a luat o decizie plină de consecințe (avea de altfel obișnuința unor asemenea decizii): a eliminat din istorie *modul de producție asiatic*, numele acestuia nefiind nici măcar pronunțat în lucrarea sa.

Schematismul lui Marx este incontestabil. Dar cel puțin schema lui oferea șansa unei bifurcări: sistemul socio-economic „asiatic” coexista cu șirul sistemelor diferite caracteristice spațiului european. Era probabil prea complicat și poate periculos în măsura în care se puteau naște confuzii cu privire la presupusul mers obligat al istoriei. Engels a preferat claritatea fără dubii a unei căi unice, conducând direct, fără nici un ocol, fără nici o fundătură, de la comunismul primitiv la comunismul perfecționat de mâine.

Cu privire la viitor, precizările lui nu sunt mai puțin esențiale. Ne-am referit deja la stăpânirea omului asupra naturii. Considerațiile asupra instituțiilor politice se remarcă prin aceeași limpezime. Astfel, în *Anti-Dühring*, apoi în *Originile familiei...*, Engels a dezvoltat teoria dispariției statului. L-au inspirat, desigur, anumite sugestii ale lui Marx; a tratat însă subiectul într-o manieră mai explicită. După prima fază, a dictaturii proletariatului, necesară înfăptuirii actului revoluționar, statul va dispărea treptat. Instrument de exploatare și reprimare, apariția și evoluția lui sunt istoricește datate, consecințe ale împărțirii societății în clase antagonice. O dată instalată societatea fără clase, fără exploatare, nu va mai fi nimic de reprimat; conducerea politică va ceda locul administrației și „managementu-

lui“ economic. Statul își va găsi ultimul refugiu la muzeul de antichități, alături de uneltele preistorice.

Această concluzie decurgea logic și științific din demonstrația istorică marxistă. Cu greu s-ar putea găsi în politologia modernă o afirmație mai extravagantă. Dar cum textele părinților fondatori erau sacre, doctrina dispariției apropiate a statului a continuat să fie proclamată imperturbabil de-a lungul secolului al XX-lea de către dictatori care n-au făcut decât să-l consolideze dincolo de orice limite.

Specialist inclusiv în materie de amor și de familie, Engels n-a uitat să schițeze nici raporturile viitoare dintre sexe. O dată desființată proprietatea privată, familia nu va mai fi o entitate economică; femeia va deveni, pe plan juridic ca și pe plan sexual, egala bărbatului; va dispărea și prostituția, ceea ce îl va obliga pe bărbat la fidelitate; căsătoria se va dizolva cu ușurință prin simplul acord al partenerilor; în sfârșit, educația copiilor va fi asigurată de societate.

În ambele cazuri — statul și familia — se menținea vie tradiția anarhică a milenarismului.

Datorită lui Engels, Utopia științifică prezentă la fiecare pas, dar oarecum discret, în discursul lui Marx s-a constituit în sistem global și închis. A rezultat o schematizare sporită și o nemărginită eficacitate, mitologia comunistă dovedindu-și acum capacitatea fără limite de a înfrunta victorios orice sfidare. Oricărui bun comunist, lectura lui Engels îi oferă un sentiment tonic de triumf, gustul invincibilității.

Lenin sau de la determinismul științific la voluntarismul revoluționar

O misiune extrem de dificilă i-a revenit lui Vladimir Ilici Ulianov, personaj mai cunoscut sub numele de Lenin (1870–1924): aceea de a pune de acord mitologia comunistă

inventată în secolul al XIX-lea cu evoluțiile de după 1900. Știință profetică, marxismul nu avea de dat seamă decât viitorului. Or, viitorul își începuse deja cariera. Rămânea doar să se pună pe două coloane și să se compare: datele mitologice și istoria adevărată.

Cu o remarcabilă abilitate, Lenin a reușit să convingă că mașina continua să funcționeze din plin, că previziunile marxiste, departe de a fi dezmințite, se confirmau la fiecare pas. De la cele mai recente descoperiri științifice la revoluțiile proletare, totul trebuia să ilustreze infailibilitatea științei comuniste. Pariul a fost câștigat grație climatului mental al secolului al XX-lea. După 1900, o criză structurală a lovit din plin edificiul burghez tradițional. Criză socială, dar mai ales criză spirituală, criză profundă de civilizație. Ideea că lumea trebuia reconstruită a pus stăpânire pe spirite. *Societatea nouă* și *omul nou* aveau să devină concepte-cheie. Toate evoluțiile secolului au fost comandate de un ideal de schimbare: comunism, fascism, ideologiile lumii a treia, și nu mai puțin perfecționările democrațiilor occidentale...

Paradoxal, mitologia comunistă, produs tipic al imaginarii celor două secole precedente, a cunoscut adevărata înflorire în plin secol al XX-lea. Într-o epocă în care fiecare fapt ar fi trebuit să o contrazică; tentația utopiei s-a dovedit însă mai puternică decât orice argument contrar. Păreau suficiente câteva retușuri pentru a pune întru totul de acord mitologia și realitatea.

În 1909, într-o carte intitulată *Materialism și empiriocriticism*, Lenin a atacat direct problema concordanței dintre dogma științifică comunistă și evoluțiile de ultimă oră ale științei. Sinteza comunistă — a cărei responsabilitate o purta în mare măsură Engels — era tributară (cât se poate de firesc) concepțiilor științifice dinainte de 1900. Ulte-

rior, știința avea să ia un curs diferit; ea a cunoscut o revoluție întemeietoare de noi paradigme. În 1895 Röntgen a descoperit razele X, Planck a pus bazele teoriei cuantice în 1900, iar în 1905 Einstein a formulat principiile relativității. În aceeași vreme, Freud fonda psihanaliza. Se înfățișa un univers diferit. Prea strictele abordări materialiste și deterministe ale secolului al XIX-lea erau metodologic depășite. Instrumente rudimentare își aveau de acum înaintea locului rezervat la adresa indicată de Engels: muzeul de antichități. Non-materialitatea constatată a unor fenomene esențiale (cosmice sau sociale) și o nouă mentalitate științifică relativistă se aflau pur și simplu la antipodul imaginerii lumii propriie comunismului.

Confruntate cu sfidări de acest gen și de o asemenea amploare, filozofiile și ideologiile „normale” încearcă să se adapteze. Nu însă religiile, nici mitologiile, care sunt adevăruri globale enunțate o dată pentru totdeauna. Metoda non-adaptării este simplă: ajunge să se afirme imperturbabil că toate elementele noi și toate descoperirile corespund perfect doctrinei. Orice se poate până la urmă demonstra: trebuie procedat în forță.

Sintetizând discuțiile purtate în jurul noilor concepte ale fizicii, Lenin formula singura concluzie pe care era capabil să o avanseze: fizica modernă trecea prin durerile facerii și avea cu siguranță să nască *materialismul dialectic*! Cauza fondatorilor noilor școli științifice și filozofice era pierdută pe vecie, ultimul cuvânt al cunoașterii fiind deja rostit de filozofia științifică materialistă. Lenin condamna „idealismul” specific ideologiei reacționare, obscurantiste, predicat de dușmanii clasei muncitoare. Între „materialism” și „idealism” nu putea exista nici un compromis, linia care îi separa pe savanți și pe filozofi în două tabere nefiind altceva decât expresia directă a luptei de clasă.

Deși raportul stabilit între cultură, bază economică și clase sociale este un concept aparținând schemei originare a marxismului, contribuția lui Lenin nu ne apare mai puțin importantă. El a politizat la extrem dezbateră și i-a infuzat o doză masivă de agresivitate. A decis că savanții, filozofii și scriitorii erau cu toții, fără excepție posibilă, participanți activi și direcți la conflictul care-i opunea pe proletari burghezilor. Toți deveneau automat prieteni sau dușmani, după criterii neavând nimic de-a face cu calitatea contribuțiilor lor. Împărțirea care avea să fie instituționalizată, o dată ajuns comunismul la putere, între știința și cultura burgheză (reacționare) și știința și cultura proletariatului (sau comuniste, sau progresiste) era deja decisă de Lenin în 1909. Tonul lucrării este la fel de remarcabil ca ideile exprimate: argumentul de autoritate asociat cu virulența denunțătoare luau locul metodelor clasice de argumentare, considerate desigur drept „burgheze“, în consecință depășite.

Lămurind definitiv treburile științifice, Lenin se putea concentra asupra problemelor sociale și politice propriu-zise. Era mai cu seamă urgent a se demonstra că evoluția societății capitaliste urma docil jaloanele deja puse. Două dificultăți, de neocolit, riscau însă să tulbure armonia de ansamblu: 1. Departe de a se prăbuși sau de a da cel puțin semne de slăbiciune, economia capitalistă și-a intensificat după 1900 ritmurile de creștere; 2. Departe de a se cufunda în cea mai neagră mizerie, condiția muncitorimii se ameliorase în comparație cu mijlocul secolului al XIX-lea.

La aceste întrebări și la multe altele privind capitalismul contemporan, Lenin a răspuns în studiul său din 1916 (publicat în 1917), *Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului*. Dincolo de aparențe, dincolo de o anumită strălucire superficială, ochiul său pătrunzător identifica semnele anunțatoare ale apropiatei prăbușiri. Într-adevăr, eco-

nomia avansa simțitor mai repede ca înainte, dar noile ritmuri se explicau prin trăsăturile proprii etapei imperialiste. Concentrarea producției, formarea monopolurilor și a unei oligarhii financiare prelungeau tentaculele imperialismului în lumea întreagă, prin exportul de capital și crearea firmelor internaționale monopoliste. Un număr restrâns de țări, dominate de un număr tot mai restrâns de stăpâni ai finanțelor, exploatau planeta. Prosperitatea era doar o fațadă care ascundea cu greu *putreziciunea* esențială a unei societăți dominate de *paraziți*, exploatatori ai propriului proletariat, dar și ai țărilor mai puțin dezvoltate și ai coloniilor. Imperialismul nu făcea astfel decât să exacerbeze și să extindă la scara întregii lumi contradicția esențială dintre capital și muncă descoperită de Marx.

În plus, dezvoltarea devenea tot mai inegală, atât între diversele ramuri de producție cât și între state, ceea ce genera tensiuni, conflicte și războaie. Lupta pentru stăpânirea piețelor, pentru împărțirea și reîmpărțirea lumii decurgea din această inegalitate fundamentală.

În sfârșit, relativa ameliorare a vieții proletarilor își afla la Lenin o interpretare cu deosebire agresivă. „Imperialiștii“ puneau în joc o parte neînsemnată din imensele lor profituri pentru a *corupe* anumite păaturi ale muncitorimii, ceea ce ar fi fost la originea oportunismului manifestat în mișcarea socialistă. Cumpărați de stăpâni, reprezentanții „aristocrației muncitorești“ pierduseră gustul revoluției; trădători ai clasei lor, preferau să profite de capitalismul muribund. Fiindcă, până la urmă, în puține cuvinte, acesta era imperialismul: *capitalism parazitar*, *capitalism putred*, *capitalism muribund*.

Se va spune că pentru o demonstrație „științifică“, termenii sunt cam cruzi. De fapt, mai puțin frapează terminologia, reflectare a unei violențe polemice specific leniniste,

cât refuzul încăpățânat de a lua în seamă o serie de evoluții reale, complet acoperite de o mitologie depășită. Dacă muncitorii trăiau mai bine, Lenin îi trata de vânduți. Dacă mașina economică era mai bine mișcată de capitaliști, Lenin îi trata de paraziți. Dacă economiile naționale progresau, Lenin trăgea semnalul de alarmă: atenție, nu progresează în același ritm! (ca și cum un ritm uniform de dezvoltare ar fi altceva decât încă o utopie).

Pe de altă parte, nu ar fi corect să considerăm remarci-le lui Lenin ca lipsite de orice îndreptățire. El a analizat într-o manieră pertinentă unele trăsături ale „imperialismului” și funcționarea acestuia (de pildă, acțiunea mondială a „capitalismului monopolist”). Dar premisele valabile ale studiului întreprins pun încă și mai mult în evidență falsitatea previziunilor privitoare la prăbușirea sistemului. În cele din urmă, eroarea sa a fost de a lipi profețiile apocaliptice ale lui Marx pe o istorie care depășise deja punctul critic.

În ciuda pronosticurilor leniniste, „imperialismul” a rezistat. Din contră, s-a prăbușit vechiul regim rus, din pricina propriilor lui dezechilibre, dar nu mai puțin grație lui Lenin și tovarășilor săi bolșevici. A fost momentul când marxismul a basculat, dacă nu în principiile teoretice proclamate, în tot cazul în punerea în aplicare a acestor principii. *Voluntarismul*, un voluntarism neînfrânat, de o încredere în sine și de o agresivitate încă nevăzute, s-a substituit derulării „obiective” a istoriei. Lenin a avut meritul de a înțelege că, în ciuda tuturor analizelor „științifice”, istoria, lăsată în voia ei, ezita și până la urmă refuza să urmeze drumul indicat de Marx. Departate de a duce drept spre comunism, evoluția economică și socială privilegia o variantă perfecționată de capitalism. *Istoria trebuia forțată*, aceasta s-a întâmplat în Rusia în 1917, și apoi de fiecare dată când o revoluție comunistă a triumfat sau a fost impusă oriunde în lume. Iar cum teoria afișată miza în continuare pe mersul

obiectiv al istoriei, o prăpastie s-a adâncit între dogma și realitatea experienței comuniste, ceea ce a produs un amestec special de utopie și de minciună generalizată. *Transformismul*, trăsătură distinctivă a mitologiei comuniste, a luat dimensiuni grotești și adesea tragice, o dată ce nu se mai justifica printr-un curs istoric inevitabil, ci doar pe voința de a schimba lumea cu orice preț.

Dacă discursul marxist nu a fost anulat, ci doar „completat” de Lenin și de succesorii săi, s-a dezvoltat însă o contradicție implicită între caracterul obiectiv al legilor istorice invocate și *violența* necesară pentru a le face să funcționeze, cel puțin pentru a le oferi un simulacru de existență. *Comunismului natural*, pură construcție a spiritului, i-a succedat *comunismul impus*.

Principiile acestuia au fost proclamate de Lenin în lucrarea *Statul și revoluția*, scrisă cu puțin înaintea insurecției bolșevice și publicată în 1918, atunci când programul schițat începea deja să fie pus în aplicare. Este o capodoperă de dialectică și de așezare abilă a accentelor. Totul, absolut totul, se sprijină pe citate din Marx și Engels și pe schema lor istorică. Chestiune de accente: se poate modifica totul fără să te atingi de nimic.

Ceea ce era tranzitoriu în doctrina marxistă originară devine la Lenin un scop în sine. Pentru Marx și Engels, *violența* revoluționară însemna o etapă, obligatorie, dar trecătoare, ducând direct și cu siguranță destul de repede spre o societate fără clase, fără stat, fără exploatare, fără constrângere. Ei priveau spre viitor. Lenin era însă un om al prezentului, purta asupra sa o responsabilitate concretă, încărcătura unui anumit moment istoric, a unei faze precis determinate a construcției comuniste. Faza urii, a violenței și a terorii.

Un cuvânt revine fără încetare în *Statul și revoluția*: *violență*. Fidel magiștrilor săi, Lenin îl caută cu lupa, îl izolează și îl pune în evidență cu satisfacție nedisimulată ori

de câte ori îl descoperă. Insistă mai ales asupra *organizării violenței*. Cu reflectoarele proiectate asupra ei, *dictatura proletariatului* pare a deveni — dintr-un mijloc și o etapă — o structură independentă. Lenin se străduiește să demonstreze că Marx și Engels nu gândeau defel la dispariția subită și rapidă a statului; pare chiar cuprins de panică în fața unei asemenea eventualități.

La nevoie, dictatorul filozof nu se jena să trunchieze citatele. A tratat în acest fel un pasaj din *Originea familiei*... privitor la votul universal pe care îl detesta. Engels era mai nuanțat, dar Lenin a eliminat ultimele rânduri care îndulceau judecata de ansamblu. Mai gravă încă deformarea unui alt text al lui Engels, unde acesta pleda pentru o Germanie centralizată, criticând federalismul pe care îl accepta totuși în cazul Statelor Unite și îl socotea chiar o soluție recomandabilă pentru Marea Britanie (ce-ar fi zis în privința Rusiei?). Lenin nu reținea decât primele cuvinte, absolutizând exemplul german. După el, „clasicii“ se pronunțaseră o dată pentru totdeauna: în favoarea unui stat centralizat, contra oricărei tentative federaliste.

Și astfel, proiectul leninist se precizează: suprimarea parlamentarismului, puterea concentrată la centru, violența revoluționară. Nimic în afara schemei marxiste, cu condiția ca această schemă să mai existe! Căci, izolată, faza violentă tinde să se prelungească nedefinit. O mașinărie care funcționează după reguli care nu mai sunt acelea ale utopiei comuniste proclamate. Cine-ar fi putut crede — dacă nu săracii cu duhul — că dispariția statului trecea obligatoriu prin întărirea lui? Prin Lenin, dictatura proletariatului a devenit o entitate autonomă, un sistem închis și perfect, care nu mai purta în el germenii viitorului comunist.

Dar cariera lui Lenin nu se oprește aici. Ceea ce urmează este nu mai puțin semnificativ. O dată cucerită puterea, rigiditatea dogmatică se va împleni la el cu suplețea tactică. Noi contradicții se adaugă la lunga serie de contradicții ale

mitologiei comuniste. Obiectivul, îndepărtat și abstract, rămâne unul singur, dar, în plan concret, tactica permite absolut orice, de la înăbușitorul comunism de război la „noua politică economică“ (NEP-ul), inaugurată în 1922 și curmată de Stalin în 1928, amestec de comunism și capitalism, prin tolerarea și chiar încurajarea unui sector relativ important de proprietate privată. În 1917, prin „tezele din aprilie“ Lenin preconiza naționalizarea pământului; apoi, în condițiile NEP-ului avea să recunoască proprietatea țărănească; dar tot Lenin pregătea planul de cooperativizare: nu naționalizarea, ci comasarea micilor proprietăți rurale, în fapt lipsirea țăranului de dreptul efectiv asupra pământului. Pe de altă parte, acest dușman al parlamentarismului a ajuns să reproșeze stângiștilor din Occident că nu colaborează cu parlamentele burgheze! În ciuda „științei“ afișate, tactica aceasta șerpuitoare, mereu alta, orgolios teoretizată de Lenin (care permite astăzi Chinei comuniste o infuzie încă mai puternică de capitalism decât cea a NEP-ului sovietic din anii '20), nu dovedește decât deplina ignoranță a conducătorilor cu privire la calea de urmat spre comunism. Ignoranță de altfel justificată, dat fiind că o asemenea cale nici nu există!

Multiplele adaptări și răsturnări nu afectează însă puterea politică. Statul, Partidul sau hibridul căruia i se poate spune „stat-partid“ înțeleg să stăpânească situația, să decidă, să dirijeze și să controleze cea mai mică schimbare. Rămâne de dovedit dacă va putea comunismul să coexiste cu proprietatea privată, de esență capitalistă. Dar comunism fără dictatură, în mod cert, nu poate exista!

Stalin sau justificarea mitologică a terorii

Lenin dovedise că știința comunistă era în aceeași măsură extrem de rigidă și extrem de adaptabilă, aceleași formule, abia nuanțate, acoperind realități istorice divergente.

El pusese în evidență independența absolută a mitologiei comuniste, capacitatea sa de a se hrăni din propriile fantasme, disprețul său pentru structurile profunde și durabile ale unei lumi pe care se pregătea de altfel să o dinamiteze. Pe această traiectorie s-a înscris cariera teoretică și practică a lui Stalin (1879–1953); el nu a avut decât să profite de libertatea nelimitată pe care i-o oferea cu generozitate dialectica lui Marx și a lui Lenin.

Viitorul stăpân al lumii comuniste a început prin a căuta un teritoriu încă neatins sau cel puțin neepuizat de fondatorii doctrinei. Sarcină dificilă, dat fiind că aceștia se pronunțaseră asupra tuturor subiectelor imaginabile. Și totuși Stalin a reușit să-și amenajeze un domeniu al lui și numai al lui: a fost problema națională și a naționalităților. Am remarcat deja interesul cu totul mediocru manifestat de Marx pentru această „suprastructură”. Urgența tratării sale devenise însă evidentă în ajunul primului război mondial. În 1913, Stalin s-a lansat ca teoretician cu studiul *Marxismul și problema națională*.

Puține definiții s-au bucurat de un asemenea prestigiu — cel puțin în interiorul lumii comuniste și al anexelor sale — ca faimosul enunț al lui Stalin caracterizând faptul național. În 1957, noii stăpâni de la Kremlin aveau să-l excludă pe fostul dictator din Panteonul comunist; mumia i-a fost aruncată din mausoleul rezervat de acum înainte doar cultului lui Lenin. Ce-are a face: *definiția*, devenită *anonymă*, a rămas la locul ei. E genul de formulă care, în rigoaarea ei desăvârșită, pare a exprima un adevăr universal și definitiv.

Într-adevăr, cum să spui mai bine? „Națiunea este o comunitate stabilă de oameni, istoricește constituită și care a luat ființă pe baza comunității de limbă, de teritoriu, de viață economică și de factură psihică ce se manifestă în comunitatea culturii.” Se acordă de obicei mai puțină atenție

unei condiții imperioase puse de Stalin: „E de-ajuns să lipsească numai una din trăsături, pentru ca națiunea să înceze de a fi națiune.“

Ne aflăm într-un club select; pentru a intra aici trebuie trecute niște examene. Astfel, lipsind teritoriul, nu există nici națiunea. Evreii (înaintea statului Israel) nu erau o națiune. Dar nici elvețienii, fiindcă vorbesc mai multe limbi. Și nici cei care nu dispun de o piață economică unitară, fiindcă nu există națiune fără economie națională (după asemenea criterii strict economice, românii din Transilvania, Bucovina și Basarabia nu ar fi aparținut la 1900 națiunii române; nici națiunea poloneză nu ar fi existat...). Atât de clară în aparență, definiția ridică de fiecare dată mai multe probleme decât reușește să rezolve. Ce se întâmplă de pildă atunci când comunități distincte se interpătrund în același spațiu geografic? Ce se întâmplă atunci când cultura nu este unitară? Un muncitor și un burghez (împărțind culturi destul de diferite) aparțin ei aceleiași națiuni? În sfârșit, am ajuns unde trebuia, pentru că tocmai acestea sunt punctele de plecare ale considerațiilor „teoretice“ ale lui Stalin.

Admiratorii formulei staliniste au scos din discuție un fapt banal și precis. Aceste considerații care au îmbogățit mitologia științifică a comunismului n-aveau nimic abstract. Era, mult mai prozaic, o replică dată de Stalin socialiștilor austrieci și totodată schițarea unui program concret de soluționare a problemei naționale din Rusia.

Stat constituit dintr-un număr considerabil de națiuni, Austro-Ungaria își trăia ultimele zile, tocmai din cauza antagonismelor naționale. Problema a fost „rezolvată“ în 1918 prin dezmembrarea imperiului și prin constituirea de așa-zise state naționale pe ruinele sale. În fapt, nici Cehoslovacia și nici Iugoslavia n-au fost mai omogene, etnic și

cultural, decât Austro-Ungaria (evoluțiile recente din fosta Iugoslavie demonstrează cu prisosință artificialitatea statului „succesor“). Unicul lor „avantaj“ a fost că erau mai mici și mai slabe decât defuncta monarhie (ceea ce a creat un vid politic în Europa Centrală, de care aveau să profite Hitler și Stalin). Împărțirea a fost cu atât mai delicată cu cât „teritoriile naționale“ nu apăreau net delimitate; peste tot se întâlnea un amestec imposibil de separat de limbi, culturi și religii.

Socialiștii austrieci („austro-marxiștii“) pledau pentru supraviețuirea acestui mare stat multinațional al Europei Centrale. Condiția supraviețuirii părea a fi autonomia națională care — în opinia lor — nu putea să aibă o bază teritorială, ci numai una lingvistică și culturală (nu, de pildă, o autonomie a Cehiei, ci o autonomie separată atât pentru cehi, cât și pentru germani, locuitori ai Cehiei ca și ai altor regiuni ale imperiului; nu o autonomie a Transilvaniei, ci o autonomie specifică pentru diversele sale etnii, inclusiv dincolo de frontierele istorice ale Transilvaniei și așa mai departe).

Acestui proiect Stalin i-a spus „nu“, și i-a spus prin propria sa definiție a faptului național. Națiunile Austro-Ungariei, nedispunând de un *teritoriu* bine delimitat și de o *viață economică* proprie, nu răspundeau cel puțin la două din condițiile puse. Rezulta că singura soluție corectă ar fi fost *autonomia regională*, autonomia unor unități teritoriale deja cristalizate, precum — în imperiul rus — Polonia, Lituania, Ucraina sau Caucazul.

Stalin avea în vedere, evident, propria sa țară, și se gândea la cea mai potrivită manieră de a reuni mișcările sociale și aspirațiile naționale, punându-le laolaltă sub autoritatea doctrinei comuniste. Două evoluții erau pe cale, considera el, de a modifica manifestările originare ale faptului național. Pe de o parte, migrațiile, deplasările etnice, pe care era

capitalistă, grație mării industrii și progresului în transporturi, le-a amplificat considerabil. Ca urmare, factorul *teritoriu* devenea tot mai aleatoriu. Germanii din Rusia trăiau risipiți din regiunea baltică până pe Volga, la distanțe de mii de kilometri. Se petrecea în același timp o diseminare teritorială și un amestec etnic. Pe de altă parte, *lupta de clasă* modifica încă și mai mult datele problemei. Delimitarea de clasă, cu corolarul său, internaționalismul proletar, căpăta o dimensiune mai actuală decât tradiționalele divizări naționale.

Și iată soluția propusă de Stalin: un decupaj regional care, departe de a consolida barierele naționale, ar obișnui populațiile să trăiască împreună. Totodată, solidaritatea de clasă ar acționa peste limitele regionale. În termeni mai clari, puterea reală s-ar afla la centru! Consecință previzibilă: națiunile (în genere, comunitățile etnice) trăind într-un stat multinațional comunist urmau să sufere un dublu proces de erodare: prin amestecul etnic la nivel regional și prin acțiunea nivelatoare (de clasă, internaționalistă) a puterii centrale (totul, până la urmă, în beneficiul națiunii dominante).

O dată devenit singur responsabil al destinelor Imperiului, Stalin a făcut tot ce depindea de el pentru a transpune în realitate programul schițat în tinerețea lui revoluționară. A avut probabil sentimentul de a accelera un proces istoric oricum inevitabil: amestecul naționalităților și al limbilor (în avantajul, obiectiv, al rușilor, națiunea dominantă). Cumplitele deportări și deplasări care au afectat viața (și au provocat adesea moartea) a zeci de milioane de oameni se inspirau din considerațiile teoretice de la 1913.

Studiul problemei naționalităților i-a deschis lui Stalin perspectiva unui domeniu neașteptat, care nu prea i-a preocupat pe dictatori, nici înainte, nici după el. A fost un hobby al lui: *lingvistica*. A năvălit într-o disciplină atât de sofisticată cu

geniul său de a simplifica lucrurile. Să reținem pentru moment doar o promisiune: după victoria finală a comunismului, limbile se vor amesteca. Vor rezulta, într-o primă fază, limbi unice zonale, care până la urmă se vor contopi într-o singură limbă universală. Încă o realizare se înscrie astfel în palmaresul deja atât de bogat al societății de mâine.

Mai mult chiar decât Lenin, teoreticianul Stalin s-a văzut obligat să justifice și să amenajeze o mitologie care se îndepărta de lumea reală cu viteză astronomică. S-a achitat onorabil, reușind să integreze în știința marxistă o evoluție al cărei caracter divergent sărea în ochi.

Era în discuție această proprietate curioasă a comunismului de a fi împărțit în două faze care se succedau fără să se asemele. Particularitate dialectică pe care numai comuniștii autentici puteau să o înțeleagă cu adevărat; se impunea o explicație asupra unor subiecte delicate precum rolul crescând al statului, violența instituționalizată, tendințe pe punctul de a depăși linia care separa cele două etape.

Spre mijlocul anilor '30 societatea sovietică părea să fi îndeplinit esențialul transformărilor înscrise în formula comunismului. Întreaga industrie aparținea statului, iar statul era poporul. Burghezia nu mai exista. Moșierii dispăruseră. Ca și culacii. Pământurile erau colectivizate. O nouă pătură de intelectuali, proveniți din mediile muncitorești și țărănești, înlocuise în bună măsură vechea intelectualitate, puțin sigură, legată de fostele clase dominante. Nu mai rămăsese aproape nimic din structurile prerevoluționare. Constituția sovietică din 1936 proclama cu drept cuvânt victoria „socialismului“, cu alte cuvinte înfăptuirea primei faze a revoluției comuniste.

Erau de așteptat acum urmările, cu manualul de marxism în mână. O dată exploatarea abolită și clasele dominante nimicite, statul, ca instrument de *dominație*, trebuia la

rându-i să-și înceapă retragerea. Cel puțin, pentru moment, în calitatea sa de organism represiv, fiindcă nu mai existau, aparent, clase dușmane care să fie reprimite. În realitate, nu chiar genul acesta de evoluție se profila în Uniunea Sovietică. Mai curând contrariul. Regimul lucra cu toate forțele pentru a completa suma zecilor de milioane de victime pe care avea până la urmă să și le înscrie la activ. Asasinaarea unui capitalist sau a unui culac putea fi considerată o faptă bună, dar — o dată epuizate aceste categorii — cum se justifica exterminarea vechilor bolșevici, a muncitorilor și țăranilor, a intelectualilor din popor sau a mareșalilor Uniunii Sovietice?

A fost meritul lui Stalin, nu numai de a fi organizat represiunea permanentă și industria morții, ci și de a fi pus în același timp bazele lor teoretice, îmbogățind astfel mitologia comunistă.

Se va permanentiza statul în perioada comunistă? Întrebare — aparent eretică — pe care Stalin a îndrăznit să o exprime la congresul al XVIII-lea al Partidului, în martie 1939. Răspunsul lui era afirmativ, pentru un motiv cât se poate de evident: construcția definitivă a comunismului trebuia luată în considerare la scară mondială. Cât timp va dura încercuirea capitalistă, statul sovietic nu-și va putea permite să dispară. El se va estompa treptat doar cu condiția ca pericolul imperialist să înceteze. Pentru moment, priviți însă: o întreagă armată de spioni, de asasini și de sabotori împânzește țara sovietelor, avangardă a unei posibile invazii, a războiului pe care dușmanii tocmai îl pregătesc.

Și astfel, paradoxal, ca urmare a unui antagonism planetar, înaintarea spre comunism, în loc să cunoască o evoluție tot mai puțin agitată, se remarcă, dimpotrivă, prin multiplicarea primejdiilor, ascuțirea conflictelor, și întărirea necesară a statului și a represiunii.

Acest complex de *cetate asediată* s-a dovedit util pentru menținerea și consolidarea unui stat care, altminteri, potrivit schemei marxiste originare, ar fi trebuit să se manifeste într-o manieră din ce în ce mai puțin constrângătoare. Trebuia demonstrată necesitatea unui stat ferm și necruțător cu adversarii. Legiuni de trădători erau necesare în acest scop și au fost inventate din toate piesele pentru a servi cauzei. Procesele staliniste se prezintă ca punerea în scenă, ilustrarea dramatizată a unei teorii care avea nevoie de o orchestrare convingătoare pentru a modifica într-un punct esențial schema comunistă inițială. Într-un anume interval al acestei scheme, chiar înainte de sfârșitul traseului, se cerea înscrisă o etapă tulbură și primejdioasă pe care clasicii nu o prevăzuseră.

Putem degaja astfel o anumită logică a terorii staliniste. Devenise deja evident că structurile comuniste nu puteau fi menținute decât printr-un sistem coercitiv. Lăsat în voia lui, organismul social le-ar fi respins. Asupra acestui punct era însă de neconceput să se modifice dogma axată tocmai pe *evoluția naturală* a omenirii spre societatea fără proprietate privată și fără clase. Coerciția se dovedea indispensabilă, dar argumentul trebuia găsit în altă parte, fie în exterior, fie în elementele impure infiltrate în interiorul noii societăți. Amploarea represiunii și motivele ei declarate trebuiau să susțină această nouă componentă a mitologiei comuniste, ascunzând totodată determinările reale ale unei violențe inerente sistemului însuși.

Ca pentru a compensa aceste știri nu tocmai bune, de natură să amâne fericirea promisă, Stalin s-a apucat în ultimii săi ani să perfecționeze teoretic comunismul promis. Uniformitatea, și așa destul de impresionantă la Marx și Engels, atingea, la Stalin, o perfecțiune de nedepășit. O singură limbă, am remarcat deja, dar în plus aproape un singur gen de muncă, prin dispariția *diferențelor* dintre munca

intelectuală și munca manuală (menținându-se doar unele particularități puțin semnificative), și un singur tip de habitat și de condiții de viață, prin dispariția *diferențelor* dintre oraș și sat! Întemeietorii sistemului preconizaseră numai depășirea *opozițiilor* și nu a *diferențelor*. Dar după Stalin, avântul tehnologiei și al educației va elimina toate aceste inegalități. Deja unii muncitori sovietici se aflau la nivelul inginerilor. Dacă toți ar atinge un asemenea grad de perfecțiune, „industria noastră s-ar ridica la o înălțime inaccesibilă industriilor altor țări“. Nu este cazul astăzi, va fi însă mâine!

Previziuni înscrise în *Problemele economice ale socialismului în URSS*, lucrare datând din noiembrie 1951. Mizeriile prezentului păreau anulate prin splendorile zilei de mâine, dar și prin degringolada sistemului advers. Teza formulată de Lenin în 1916, potrivit căreia, în ciuda putreziciunii sale, capitalismul se dezvoltă în ansamblu mult mai repede ca înainte, era acum depășită. Trecute erau zilele încă senine ale primei faze de putrefacție. Argumentele lui Stalin nu făceau de altfel decât să prelungească în actualitate și să adapteze analiza lui Lenin. *Parazitar*, imperialismul se hrănea ca Dracula cu sângele altora. Și tocmai acest sânge începea să-i lipsească. Țările comuniste pierdute, imperiile coloniale pe punctul de a se prăbuși, piața mondială capitalistă cădea în ruine. Parazitul muribund nu mai avea resurse; nu-i mai rămânea decât să moară de-a binelea.

Marx nu văzuse bine în timpul său, Lenin și mai puțin, dar nici unul dintre ei nu s-a aflat într-un asemenea dezastru cu o realitate mai mult decât evidentă. Nicicând sistemul denunțat de comuniști nu s-a descurcat atât de bine, nu a obținut rezultate atât de performante, ca în momentul când Stalin îi compunea acest discurs funebru.

Cu Stalin, discrepanța dintre comunismul imaginar și comunismul real atinge dimensiunea cea mai spectaculoasă.

Practica totalitară invadează complet teoria. Ceea ce era tranzitoriu în marxism — violența, statul atotputernic — încremenește într-o realitate durabilă, indispensabilă de fapt menținerii sistemului (în timp ce noi pete de culoare, tot mai idilice, se adaugă la tabloul comunismului radios, având menirea de a întreține un entuziasm din ce în ce mai lipsit de motivație efectivă). Voluntarismul s-a amplificat până la ultimele limite imaginabile. Pentru comuniști nimic nu mai era imposibil! Lumea nouă trebuia să fie construită cu orice preț, chiar dacă în această luptă istoria nu mai era un aliat, ci un adversar.

Supremația politicului

Alunecarea dinspre determinismul economic spre voluntarismul politic nu s-a limitat la experiențele leninistă și stalinistă. Toți marii preoți ai mitologiei comuniste au sacrificat pe același altar.

Astfel, Lev Troțki (1879–1940) a proclamat în 1906 teoria *revoluției permanente*. El s-a demarcat de marxiștii ruși „ortodocși“, în primul rând de șeful lor, G.V. Plehanov (1856–1918), care considerau Rusia prea înapoiată pentru o revoluție comunistă și abia aptă de a-și înfăptui revoluția burgheză (respectându-se în acest fel dogma marxistă originală). Este adevărat că însuși Marx, permițându-și unele libertăți cu propria-i doctrină, acceptase la un moment dat — după cum rezultă din scrisorile adresate Verei Zasulici — posibilitatea unei revoluții ruse fără instaurarea prealabilă a sistemului capitalist. Dar nu este mai puțin adevărat că, după el, o asemenea răsturnare trebuia să fie asociată cu o revoluție în lumea occidentală și susținută de aceasta.

Pentru Troțki acțiunea pură era însă mai importantă decât rafinamentele ideologice. El a susținut posibilitatea și chiar necesitatea saltului peste etape. Revoluție comunistă

fără întârziere, revoluție fără încetare, revoluție pretutindeni. Factorul economic și social nu mai avea nimic de a face cu acest program esențialmente politic, voința politică trebuind să triumfe în fața inerțiilor istoriei. Optzeci de ani mai târziu istoria l-a infirmat pe Troțki. Ea a început însă prin a-i da dreptate. Lenin a adoptat aceleași argumente. Urmarea a fost revoluția din 1917; aparent, o mare victorie a marxismului, de fapt angajarea sa pe un drum diferit.

Raportul dintre forțele politice, cucerirea și exercitarea puterii l-au preocupat și pe Antonio Gramsci (1891–1937), cel mai original dintre teoreticienii marxiști interbelici. În inima analizei sale se afla conceptul de *hegemonie*. Dominația politică trecea, potrivit comunismului italian, printr-o supremație de ordin ideologic și cultural, prin stăpânirea asupra conștiințelor.

Cât despre maoism, voluntarismul său structural nu mai pretinde vreo demonstrație. Numeroasele întorsături ale revoluției chineze, pendulând neîncetat între un comunism „permisiv“ (cu acceptarea chiar a elementelor capitaliste) și un comunism de o duritate extremă (până la „tabula rasa“ a revoluției culturale), au demonstrat capacitatea fără limite a clasei conducătoare de a proceda la toate experiențele imaginabile. Acesta a fost „avantajul“ chinezilor: în timp ce rușii și națiunile Europei răsăritene au cunoscut o singură variantă de comunism (cu nuanțe neesențiale), chinezii au traversat până acum mai multe societăți comuniste. Știința istoriei a devenit un *joc cu istoria*.

Marx se lua în serios?

De la Marx la Lenin (și, mai departe, la Stalin sau la Ceaușescu), exegeții comuniști nu au vrut să vadă decât o evoluție logică și armonioasă care nu ar fi trădat întru nimic Cuvântul de început. Interpretarea aceasta este pe deplin

discreditată. S-a încercat și operația inversă: aceea de a identifica, de la un părinte fondator la altul, mai curând rupturi decât continuități. Potrivit lui Norman Levine (*The Tragic Deception: Marx contra Engels*, 1975), determinismul economic și dezvoltarea lineară a omenirii ar fi de imputat exclusiv lui Engels și câtuși de puțin lui Marx. El propune chiar rebotezarea doctrinei marxiste în *engelsism*. Ideologia triumfătoare ar fi fost *engelsismul*, în timp ce „cariera marxismului a fost mai puțin fericită, esențialul s-a pierdut“.

Alain Besançon (în *Originile intelectuale ale leninismului*, 1977 și 1987) afirmă la rândul lui că nenorocirea lui Engels „a fost să ia în serios schema lui Marx mai mult decât Marx însuși“ (precizând însă că „Marx a făcut totul pentru a-l încuraja“). Pe de altă parte, același autor insistă asupra distanței care îl separă pe Lenin de marxismul original, acesta fiind transfigurat în cazul său de mistica revoluționară rusă (inclusiv în ceea ce privește obsesia unei revoluții imediate).

Astăzi, confrunțați cu eșecul și cu prăbușirea comunismului, unii autori vor fi probabil tentați să-l salveze pe Marx, aruncând toate podurile în aer. În fapt, Marx n-a criticat niciodată „devierile“ lui Engels (ceea ce înseamnă că până la urmă le-a acceptat!). Și, dincolo de toate detaliile, el a fost acela care a condamnat fără apel o societate nedreaptă (ca orice societate), însă viabilă, pentru a impune în locul ei o societate perfectă, dar imposibilă. Nucleul dur al mitologiei comuniste îi aparține pe de-a-ntregul.

Raționalism comunist contra iraționalism „fascist“

În drumul său spre societatea nouă, comunismul a fost concurat la un moment dat de „fascisme“. Spunem *fascisme*, la plural, căci spre deosebire de mitologia comunistă,

foarte coerentă în ciuda nuanțelor regionale sau etalate în timp, miturile fasciste, oricare le-ar fi aerul de familie, se dispun în variante naționale distincte.

„Fascism“ este de altfel un termen pe care îl utilizăm din pură convenție (fascismul autentic fiind varianta italiană a unei constelații politice eteroclite). În realitate, avem de a face cu ideologii și mișcări totalitare și naționaliste, de „extremă dreaptă“, dacă așa vrem să le spunem (deși „nazism“ înseamnă „național-socialism“, ultima parte a denumirii evocând cu totul altceva decât o cultură de dreapta. De fapt, pe un plan mai general, ideologiile secolului al XX-lea se definesc mai puțin adecvat prin termenii abstracti de „dreapta“ și „stânga“, cât prin ponderea acordată afirmării individului sau, dimpotrivă, valorilor comunitare pe o scară mergând de la liberalismul pur la colectivismul extrem).

Mitologia comunistă este foarte solid structurată, este un bloc. Dimpotrivă, specificul ideologiilor „fasciste“ este mișcarea, fluiditatea, ceea ce i-a determinat pe unii autori să le considere (cu o doză de exagerare) drept „non ideologii“, amestec de reprezentări compozite și de pulsații iraționale.

Soluții diferite, dar care se aseamănă totuși prin refuzul normalității și prin unele trăsături înrudite. Comunismul și fascismele au fost animate de un voluntarism similar (deși acoperit în doctrina comunistă de așa-zisele „legi obiective“), de voința recreării societății într-o variantă perfectă și definitivă și de proiectul făuririi unui „om nou“. Lumea de mâine prezenta trăsături distincte de la o formulă la alta, dar și valori împărtășite, precum armonia socială și cultul muncii. Mentalitatea milenaristă este ușor detectabilă în toate cazurile. Sunt în măsură egală, deși diferit structurate, *milenarisme secularizate*, situate la sfârșitul istoriei. După comunism nu va mai fi nimic (oricum nu ni se spune ce ar

putea să mai fie), iar Reichul nazist, respectând literal tradiția, și-a proclamat voința de a dura *o mie de ani* (cu alte cuvinte un interval nedefinit, tinzând spre infinitate temporală).

Nici diferențele nu sunt mai puțin marcate. În inima mitologiei comuniste se află *individul* și un întreg program destinat *împlinirii personalității umane*, în timp ce în doctrinele fasciste individul se șterge în fața comunității: *națiune* (sau *rasă* în varianta nazistă) și *stat*. Înseamnă că fascismele sunt *totalitare*, spre deosebire de mitologia comunistă originară care este *libertară*. Am constatat însă că una dintre caracteristicile comunismului este coexistența valorilor mitologice paralele și antitetice („armonizate” prin legile dialecticii). Astfel, „afirmarea individului” a devenit „sacrificiu în favoarea colectivității” (personalitatea neputându-se realiza izolat). În timp ce prima formulă se opune fascismului, a doua este identică. Foarte semnificativă deplasare: antistatal și internaționalist la origine, așadar aparent foarte departe de concepțiile fasciste, comunismul a instaurat în fapt un sistem puternic etatizat, opresiv și, începând dintr-o anumită fază, ultranaționalist.

Prăpastia dintre vorbe și acțiune, dintre credința proclamată și fapte, explică incapacitatea celor care nu l-au trăit de a înțelege crimele monstruoase ale comunismului. Aceasta deoarece comportamentul său contrasta cu proiectul mitologic profund umanist, corespunzător principiilor liberale și democratice afirmate în secolul din urmă (libertate, egalitate, dreptate socială, pace...). Nu așa s-au petrecut lucrurile cu doctrinele fasciste, transpuse în fapte cu mai multă fidelitate.

Caracterul global al transformării lumii — potrivit unei metodologii *științifice* radicale — singularizează de asemenea proiectul comunist. Fascismele nu au știut sau nu au

putut să meargă atât de departe. Ele mai curând au oprimat decât au transformat, atingând doar parțial și superficial structurile materiale și formele de sociabilitate (proprietatea privată, de pildă), în timp ce comunismul le-a bulversat în totalitate și le-a înlocuit. De aceea, este mult mai greu să ieși din comunism decât dintr-o dictatură de dreapta.

Din punctul de vedere al *mitologiei științifice*, doctrina comunistă prezintă o *sensibilitate* care o diferențiază net de motivațiile invocate de concurențele sale. Ea se caracterizează prin *raționalism*, în timp ce la experimentatorii soluțiilor fasciste frapează mai ales *iraționalismul*. Au putut fi puse astfel în lumină „originile oculte ale nazismului” (Nicholas Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*, 1985). De la vechile mituri germanice până la cele mai aberante teorii pseudoștiințifice moderne, trecând prin ezoterism, astrologie și diverse religii exotice, nimic nu lipsea din cocteilul ideologic și mental caracteristic Germaniei prenaziste și naziste. Rasismul elementar, cu trimitere directă la misterioșii arieni preistorici, nu era nici el de natură să ridice cota științifică a ideologiei naziste. Ceva mai coerent, dar nu cu mult mai rațional, mitul roman mussolinian dădea iluzia unei reîntoarceri istorice la antica glorie a Imperiului. În România, legionarii aleseseră calea misticismului ortodox. În toate aceste cazuri, o abundență de fantasmе în stare pură (și, fapt caracteristic, diferite de la un „fascism” la altul).

Pe de altă parte, am constatat deja că raționalismul nu a făcut foarte adesea decât să dispună într-o manieră mai elaborată, mai „savantă”, aceleași elemente care animă credințele iraționale. În cele din urmă, milenarismul comunist nu este mai rațional, în esența lui, decât milenarismele fasciste sau milenarismele religioase medievale și moderne. Este altfel structurat. Justificările lui sunt diferite. Este

incomparabil mai bine elaborat. Își ordonează fantasmemele în interiorul unei scheme științifice și logice.

Comunistul autentic respectă infinit știința sau, mai bine zis, ceea ce crede el că este știința. Este fără îndoială un om de acțiune, dar acționează după un program conceput științific. Acțiunea este subordonată proiectului științific, n-ar avea nici o șansă să izbândească în lipsa acestuia. Dimpotrivă, pentru fascistul autentic acțiunea este suverană și disprețul pentru cultură uneori nedisimulat. Manifestul futurist din 1909, redactat de Marinetti, care anunța unele atitudini ale fascismului italian, preconiza nici mai mult, nici mai puțin decât desființarea muzeelor și bibliotecilor. Și totuși, ponderea culturii avea să rămână importantă într-o Italie fascistă atât de legată de trecutul său glorios, argument esențial al unui viitor glorios. Mai puțin complexați, naștii au mers mai departe.

Să ascultăm în acest sens ce spune Hitler: „Statul nazist trebuie să aibă ca principiu că un om a cărui cultură științifică este rudimentară, dar are corpul sănătos, caracterul serios și puternic, știe să ia o hotărâre și are o voință, este un membru mai util comunității decât un infirm, chiar dotat cu cele mai mari înzestrări intelectuale [...] În lupta necruțătoare decisă de destin, rar se întâmplă ca cel mai puțin savant să piară [...] Într-un stat nazist, școala va acorda un timp mult mai mare exercițiului fizic. Nu este bine să încărcăm mințile tinere cu cunoștințe inutile [...] Înainte de orice, tânărul cu corp sănătos trebuie să învețe să suporte loviturile.“

„A învăța să suporte loviturile“, iată un sfat bun, utilizabil nu mai puțin în țările comuniste. În plan strict mitologic, divergența sare în ochi. Preferința acordată de Hitler cretinilor virili mai curând decât savanților nu ar fi putut fi proclamată într-o societate comunistă, chiar dacă practica, diferită de mitologie, a fost departe de a încuraja compe-

tențele (încurajând adesea nu știința, ci false științe și falși oameni de știință).

Ceea ce deosebește comunismul de alte experiențe totalitare, și mai ales de filozofiile fasciste ale acțiunii pure este cu siguranță punctul său de sprijin științific, referințele și obsesiile sale livrești. Toți șefii comuniști au scris enorm (sau cel puțin s-au prefăcut că o fac), toți au fost foarte preocupați de problemele teoretice, fiecare cu gândul de a mai adăuga un mic detaliu la marea știință marxistă. A fost o civilizație a *scrisului*, scris vrând să însemne în acest caz *Scriptură*, o colecție de texte sacre, copiate și recopiate, compilate, interpretate la nesfârșit... Un comportament de tip medieval, Marx înlocuind Biblia, iar discipolii săi pe Părinții Bisericii.

Totul a fost *știință* în experimentul comunist: industria, agricultura, demografia, viața culturală, politica internă și externă, inclusiv existența obișnuită a oamenilor, hrana și chiar sexul (la acest ultim capitol cu decizii pe cât de „științifice” pe atât de contradictorii: permisivitatea avorturilor, sau interzicerea lor, ca în România, sau obligativitatea lor, ca în China), totul s-a conceput și s-a derulat (în principiu) pe baze științifice. Potrivit exegezei textelor. Regimurile comuniste au fost dictaturi de teoreticieni, dictatorul comunist considerându-se înainte de toate un om de știință.

Faimoasele *campanii de alfabetizare* se înscriu în această schemă de gândire. Ne-ar fi greu să apreciem efectele lor reale, statisticile comuniste fiind statistici mitologice. Principiul ideal era însă clar: omul comunist trebuia să știe să citească și trebuia să citească. În primul rând scrierile părinților fondatori, ziarele, textele politice și de propagandă. Și apoi, o selecție savant întocmită de lucrări clasice ale autorilor premarxiști sau nemarxiști (dar, evident, nu antimarxiști). Nume mari au fost astfel integrate

sistemului și au ajuns să justifice ideologia comunistă (fără voia lor, aproape toți fiind morți de mult). Scriitori precum Balzac, Hugo sau Dickens etalau nedreptățile și viciile societății burgheze. De partea cealaltă, literatura „realist-socialistă” oferea publicului imaginea luminoasă a societății noi și puritatea morală a eroilor săi. Remarcabil efect de contrast! Desigur că tabloul literar a fost, și mai ales a devenit cu timpul, mai complex, dar scopul urmărit de Putere era acesta. În toate țările comuniste cărțile se vindeau foarte ieftin, și pe motiv bine întemeiat.

Știința ca fundament, *Rațiunea* ca metodologie, *Cartea* ca mijloc, iată câteva simboluri distinctive și impresionante ale comunismului. Insistența sa asupra valorilor științifice și umaniste larg acceptate — contrastând cu indiferența sau cu disprețul fascismelor pentru aceste valori — i-au asigurat inițial un grad considerabil de credibilitate și de simpatie. A fost punctul de plecare al unei dramatice orbiri.

Reinventarea istoriei

Un paradox — idealismul unei teorii materialiste

Mitologia comunistă se definește înainte de toate ca filozofie a istoriei. Ambivalența lui Marx — omul de știință dublat de utopist — lasă să planeze un echivoc asupra virtuților și viciilor teoriei sale istorice (și ale adaptărilor sale ulterioare). *Abordarea sociologică*, *reliefarea faptelor economice și sociale*, *analiza problematizată*, un fel de *structuralism* „avant la lettre“ fac din el un pionier al noii istorii. O istorie mai puțin evenimentțială și narativă, o istorie conceptualizată și mai deschisă întrebărilor și aspirațiilor omului contemporan.

Pe de altă parte însă, înclinarea utopică a lui Marx își pune pecetea asupra întregului proiect, situându-l într-o altă perspectivă decât a științei. Această teorie care cu orgoliu se proclama *materialistă* (tocmai în acest punct Marx separându-se de idealismul hegelian) nu e cu adevărat materialistă decât la etajul său inferior. La nivel superior, deasupra determinărilor economice și a forțelor sociale în acțiune, se manifestă implacabila fatalitate. O *idee universală* determină mersul omenirii, o schemă ideală și preconcepută. Nu trecutul, cu faptele și procesele sale reale (economice sau de altă natură), pregătește viitorul, ci un viitor încă inexistent, idealitate pură, comandă cursul istoriei. În vocabularul comunist, împânzit cu expresii denigratoare, cuvântul „idealist“ este rostit cu dispreț. Dar ce a fost oare Marx dacă nu un idealist travestit? Știința materialistă a istoriei

servește de alibi pentru ceea ce este cu adevărat esențial în proiectul său: o *teleologie a istoriei*. Ne aflăm în plină *metafizică* și, mai precis, în raport cu viitorul, în plin *discurs milenarist*.

Ar fi prea simplu să împărțim marxismul între o teleologie care trebuie respinsă și o știință demnă de reținut! Tirania viitorului — și toate celelalte elemente mitologice — a afectat la toate nivelurile discursul istoric comunist. Rigidității inerente sistemului i s-au adăugat performanțele continuatorilor lui Marx, remarcabile prin perseverența lor în utopie.

***Modurile de producție:
realități istorice sau ficțiuni metodologice?***

Ceea ce frapază înainte de toate este *schematizarea* foarte accentuată a procesului istoric. Istoria, după Marx, nu ar fi decât succesiunea câtorva *moduri de producție* (corespunzând unor *formațiuni sociale*). Două remarci se impun în această privință:

În primul rând, *modurile de producție* sau *formațiunile sociale* definite de Marx și de succesorii săi rezumă o experiență istorică predominant europeană (și chiar mai limitată decât ansamblul continentului european). Faimosul *mod de producție asiatic*, sugerat de Marx, care ar fi acoperit restul planetei (!), deschidea într-adevăr o a doua cale. Două căi se prezentau ceva mai bine decât una singură, deși încă foarte departe, totuși, de diversitatea efectivă a civilizațiilor! Pentru comuniștii puri și duri, era însă prea mult. Urmând exemplul lui Engels, majoritatea istoricilor comuniști au exclus din discursul lor sistemul asiatic, cu grija de a menține puritatea unei singure linii de evoluție, străbătătoare triumfal prin timp, din comuna primitivă spre comunism, de-a lungul etapelor succesive ale sclavagismului, feudalis-

mului și capitalismului. „Asiaticii“ au fost obligați să devină „sclavagiști“, apoi „feudali“, dacă nu chiar „capitaliști“ (sau chiar „comuniști“!), căci trebuiau, ca cetățeni ai acestei planete, să-și găsească un loc pe parcursul singurei scheme acceptate (pe celelalte planete era la fel: romanul *Aelita*, publicat în 1922 de Aleksei Tolstoi, înfățișa trecerea de la capitalism la comunism pe planeta Marte, se înțelege, printr-o revoluție în stil bolșevic!). Este drept că, sporadic, „modul de producție asiatic“ avea să revină în actualitate, în perioade caracterizate printr-o anume decrispare ideologică; dar nu a fost nicicând pus, cu adevărat, pe același plan de importanță cu modurile de producție întru totul acceptate. Dezbaterea aceasta constituie un indicator ideologic interesant, utilizabil pentru a-i separa pe dogmaticii „anti-asiatici“ de „pro-asiatici“ ceva mai „liberali“. De fapt însă, controversa s-a limitat la cercul „specialiștilor“; în conștiința comunistă calea regală a istoriei a rămas *una singură*, și cu sens unic.

În al doilea rând, conceptul de *mod de producție* se susține pe o identificare puțin cam sumară a *modelului* ideal cu structurile istorice efective. Conceptul marxist pare să anunțe *ideal-tipurile* imaginate câteva decenii mai târziu de Max Weber (1864–1920). Însă pentru sociologul german, aceste „tipuri ideale“ nu aspirau să se identifice cu o societate concretă. Ele nu erau scopuri în sine, ci mijloace de investigație, mobile și variabile, menite să izoleze și să amplifice anumite elemente și raporturi din societățile reale în scopul unei mai bune înțelegeri a funcționării lor. O metodă de cercetare, nu o filozofie a istoriei. Pentru Marx, și în măsură sporită pentru succesorii săi, modelul se prezintă ca imagine sintetică și abstractă, dar fidelă și completă, a lumii reale. Între aceste două abordări trece frontiera care separă experimentul științific de mitologia științifică.

În ultimul caz, modelul ideal se impune realității, o subordonează, reușește chiar să o anihileze, dovadă a idealismului fundamental caracteristic gândirii marxiste și comuniste. Inventând ficțiuni metodologice (instrumente de cercetare valabile, fără îndoială), comunismul a căzut într-o capcană, sfârșind prin a anula lumea reală în favoarea unei scheme ideale.

Să luăm exemplul *sclavagismului*. Se poate lucra efectiv și profitabil pe *modelul* unei *societăți sclavagiste*, cu singura condiție de a trece apoi de la model la însăși societatea în discuție. Pentru simplul motiv că nu există societate sclavagistă în sensul deplin al termenului, cu alte cuvinte o societate formată esențialmente din stăpâni și din sclavi (nu în Antichitate, în orice caz; poate în statele americane din sud, înainte de 1865, dar acestea, în schema comunistă, se găsesc, firește, în segmentul rezervat modului de producție capitalist!). O dată eliminat sclavagismul societăților extraeuropene, abuziv anexate în urma „abolirii“ modului de producție asiatic, ceea ce rămâne ocupă un spațiu destul de limitat, redus la lumea grecească și romană, într-o anumite fază de dezvoltare. În acest caz precis modelul sclavagist se aplică ceva mai bine, fără să acopere însă în întregime rețeaua structurilor sociale. Sclavii nu au reprezentat niciodată o majoritate în Grecia sau în Imperiul Roman; nu au fost singurii producători. Se pot izola segmente — sociale sau spațiale — unde sclavajul a fost un fenomen masiv și determinant; dar acest model nu se regăsește în structura *globală* a respectivelor societăți. Marx s-a lăsat sedus de „polarizarea“ (ea însăși incompletă) a modelului capitalist englez, care corespundea atât de bine „luptei contrariilor“, principiul dialectic suprem. Sclavii săi romani joacă un rol economic la fel de considerabil ca proletarii britanici, ceea ce este cu totul exagerat.

La rândul lor, structurile feudale și capitaliste de tip occidental, puternic schematizate, au fost amplificate la scară mondială. Nici aceste modele nu corespund mai bine decât sclavagismul diversității sociale reale. Ne-ar fi greu să caracterizăm Franța de la 1789 ca feudală sau capitalistă. Aceeași remarcă pentru Anglia de la 1650 sau pentru Rusia (sau România) de la 1900. Fără a mai vorbi despre Africa (care era poate „asiatică“!). Istoricii comuniști au încercat să ocolească dificultatea multiplicând periodizările. Fiecare formațiune socială a fost împărțită în două sau trei etape (ascensiune—declin sau ascensiune—stabilizare—declin). În prima și ultima dintre etape se întâlneau și elemente ale formațiunii precedente, respectiv ale formațiunii în pregătire. Franța de la 1789 ar fi, așadar, o societate feudală în declin, iar Anglia de la 1650, Franța de la 1800 sau Rusia de la 1900, societăți capitaliste în formare (sau în ascensiune). Nici nu se putea concepe alt gen de structuri și de instituții decât feudale sau capitaliste!

Mitologia comunistă s-a împotmolit într-un decupaj foarte strict și foarte *controlat* al epocilor istorice, identificate cu formațiunile sociale succesive și cu diversele lor stadii de dezvoltare. S-a manifestat o adevărată manie a *periodizărilor*, generatoare de dezbateri interminabile asupra unui subiect până la urmă neînsemnat, dar luat foarte în serios și tratat foarte *științific*. Evul Mediu, de pildă, *trebuia* să corespundă formațiunii sociale feudale. Două tipuri de periodizare complet distincte erau obligate să fuzioneze! Ajungea să se răspundă la întrebarea: când începea (sau când sfârșea) feudalismul, pentru a identifica automat începutul (sau sfârșitul) Evului Mediu. Jocul acesta i-a pasionat pe istoricii comuniști, mult prea „serioși“ pentru a înțelege sensul unei ficțiuni metodologice. (Și istoricii români s-au jucat ani de-a rândul „de-a sfârșitul Evului

Mediu și începutul epocii moderne“, propunând felurite repere, până când a intervenit *Programul Partidului Comunist* din 1975, decizând că epoca modernă începe o dată cu revoluția lui Tudor din 1821; așa a și rămas!)

Lupta de clasă

Deplasarea omenirii de-a lungul schemei istoriei se înfăptuia prin acțiunea luptei de clasă. Și în această privință mitologia comunistă a procedat prin aceeași metodă de izolare și amplificare. Rezultatul a fost o variantă *sui generis* a ceea ce francezii numesc *histoire-batailles*, dar unde faptele de arme nu se mai petreceau în tranșee, ci pe baricade. Conflict permanent (ilustrare istorică a „luptei contrariilor“), asigurând mersul istoriei (până la societatea comunistă) și explodând periodic în războaie și revoluții. *Revoluțiile burgheze* au devenit un subiect privilegiat, căci ele dezvăluiau mecanismul *universal* de trecere de la o formațiune socială la alta. Justificau și anunțau viitoarele revoluții comuniste. Proletarii aveau să distrugă capitalismul la fel cum capitalismul distrusese feudalismul. O asemenea simetrie conferea credibilitate sporită proiectului comunist.

Dar unde erau de găsit faimoasele revoluții burgheze? Engels menționa trei confruntări decisive: Reforma germană din secolul al XVI-lea, Revoluția engleză din anii 1640, Marea Revoluție franceză de la 1789. Au mai fost luate în considerație Revoluția din Țările de Jos din secolul al XVI-lea, Revoluția americană din veacul al XVIII-lea, și chiar revoluțiile de la 1848, deși acestea din urmă veneau cam târziu (permițând Evului Mediu să avanseze până la mijlocul secolului al XIX-lea!).

În fapt, fiecare caz prezintă dificultăți. Înțelegem cu greu cum aceste „lupte finale“ ar fi restructurat complet societățile în discuție. Ele se prezintă mai curând ca „acci-

dente“ sau „faze de accelerare“ pe un parcurs istoric foarte lung. Revoluția franceză, mai radicală decât celelalte, a realizat efectiv un transfer important (deși parțial) de proprietate, dar acest transfer privea mai ales pământurile trecute de la seniori la țărani. Din punct de vedere strict marxist, ca restructurare socio-economică, ar putea fi socotită până la urmă mai mult o revoluție țărănească decât burgheză!

Alt punct slab al interpretării comuniste stă în faptul că cea mai mare parte a societăților capitaliste au ajuns în acest stadiu aproape fără să-și dea seama, fără să treacă prin vreo „revoluție“. Nu se poate acoperi întreaga planetă agitându-se patru sau cinci episoade dramatice. Cu atât mai mult cu cât însăși tipologia revoluțiilor a fost falsificată, sacrificându-se diversitatea lor esențială în favoarea unei formule unice. Burgheză, Revoluția din Anglia? Ea nu a urmărit o restructurare „capitalistă“ a societății (era, în fond, prea devreme pentru aceasta. Dezvoltarea capitalistă a Angliei s-a petrecut ulterior, fără revoluție; aristocrația, de altfel, a continuat să joace un rol însemnat). Burgheză, Revoluția americană? A fost un război de eliberare, deloc antifeudal, pentru bunul motiv că nu exista nici o feudalitate care să fie răsturnată; societatea americană era deja burgheză! Cât despre Franța, purtătoarea ideilor noi în secolul al XVIII-lea a fost mai curând o *elită* intelectuală și politică, amalgam de obârșii diverse, decât o clasă burgheză rigid definită (în genere, conceptul modern de *elită* apare mai adecvat și mai operant decât cel de clasă, burgheză sau aristocratică). Iar despre țările române la 1848 să nu mai vorbim: burghezia românească era aproape inexistentă. În cele din urmă, ascensiunea burgheziei și a capitalismului, fenomen istoric indubitabil, trebuie considerată în sensul *duratei lungi* (cu pornire în plin Ev Mediu și continuând până astăzi), ca o *evoluție* socială globală (cu fazele sale lente și rapide, cu

crizele și, eventual, cu revoluțiile sale), și nu ca trecere brutală de la o structură la alta. Mitologia comunistă n-a făcut decât să transfere asupra așa-ziselor revoluții burgheze un rol istoric prefigurând misiunea transformatoare care trebuia să revină revoluțiilor proletare.

Aceeași metodologie a amplificat răscoalele țărănești din Evul Mediu. Câteva mari izbucniri, strict concentrate în spațiu și timp (mai ales în secolul al XIV-lea, fază finală a Evului Mediu occidental), au fost propulsate în prim-plan. S-a obținut astfel o imagine extrem de conflictuală a istoriei medievale, în dezacord cu trăsăturile reale ale unei societăți bine structurate și mai curând stabile (cel puțin în comparație cu alte formule de civilizație).

Aplicată Antichității, metoda luptei de clasă s-a dovedit de-a dreptul lipsită de onestitate. Sursele fiind mai curând mute la acest subiect, au fost „ajutate“ să vorbească. Câteva monumente funerare din Dacia romană consemnează crime comise de tâlhari (*latrones*); s-a decis că era vorba de episoade ale luptei de clasă! Ucigașii ar fi fost luptători pentru dreptate, *haiduci*, dovada fiind faptul că nu-i atacau decât pe bogați! Este un caz particular al unei aplicații mai largi, la scara întregului Imperiu Roman. Problema mai grea a fost totuși organizarea luptei sclavilor, acești „proletari“ ai Antichității, care trebuiau să se arate nu mai puțin combativi decât descendenții lor. S-a făcut mult caz în jurul diverselor ridicări la luptă ale sclavilor, punându-se în prim-plan, ca exemplu, în fapt însă pentru a ascunde un gol impresionant, marea răscoală condusă de Spartacus. Eveniment fără îndoială spectaculos, dar a cărui unicitate nu se prea potrivea cu concluzia unei lupte de clasă îndârjite opunându-i pe sclavi stăpânilor lor, luptă care ar fi provocat în cele din urmă prăbușirea formațiunii sclavagiste!

Expresia cea mai elaborată a acestor mituri istorice a fost marea *Istorie universală* în treisprezece volume, redactată de o numeroasă echipă de istorici sovietici și publicată între 1956 și 1973. Un remarcabil efort de „disciplinare” a istoriei își afla aici împlinirea. Comună primitivă, sclavagism, feudalism, capitalism, socialism se înlănțuiau cu decalaje și particularități reduse la minimum de la o civilizație la alta. Astfel, relațiile feudale înlocuiau aproape simultan structurile sclavagiste perimate în toate cele patru colțuri ale planetei: în China, în India sau în Imperiul Roman. Ca și cum o forță transcendentă împingea civilizațiile — inclusiv cele mai îndepărtate — pe o traiectorie istorică inevitabilă. Dependența de clișee conducea uneori la considerații amuzante. De exemplu, autorii își mărturiseau ignoranța, din pricina lipsei izvoarelor, cu privire la structurile sociale caracteristice triburilor nomade din Asia centrală și din Siberia. Dar îndoiala nu exprima decât dificultatea alegerii: ezitau între a-i proclama pe acești nomazi sclavagiști sau feudali! (volumul III, capitolul 1).

Este interesant să constatăm și sindromul revoluționar manifestat cu privire la prăbușirea sclavagismului. Logica impunea să se aplice până la ultima limită exigențele sistemului. Dacă trecerea la capitalism se efectua prin revoluții burgheze, nimic mai normal decât inventarea unor „revoluții feudale” sau a ceva care să le țină locul. Autorii *Istoriei universale* completau lacuna condensând în ultimele secole ale Antichității un șir impresionant de mișcări sociale de tot felul („mase populare”, sclavi, coloni, soldați, „haiduci”, precum cei deja menționați etc.), toți laolaltă jucând efectiv rolul unei revoluții.

Simplificările și deformările caracteristice *mitologiei istorice* a comunismului îndeplineau o funcție necesară și urmăreau un scop precis. Nuanțele și divergențele în raport

cu schema acceptată trebuiau eliminate sau reduse la minimum. Nu trecutul era în joc, ci interesele prezentului. Un viitor care nu admitea decât o singură formulă presupunea o istorie nu mai puțin unitară și disciplinată. Înlănțuirea istorică trebuia să se caracterizeze prin cea mai mare simplitate, un plus de complexitate putând să semene îndoiala cu privire la semnificația și la rezultatul luptei finale. Totul trebuia să fie la fel de clar ca tabla înmulțirii. Pe înțelesul oricui. Astfel concepută, istoria a devenit un instrument formidabil de propagandă. În fond, ea proclama un singur lucru: comunismul va învinge. Îl proclama cu siguranța unui adevăr științific elementar.

În Evul Mediu, istoriografia fusese „slujnica“ teologiei; trebuia să reflecte și să confirme, prin exemple, cuvântul lui Dumnezeu. La fel, istoriografia marxistă nu a fost altceva decât slujnica *teleologiei comuniste*, simplu instrument în slujba construirii unei lumi noi.

De la determinism la voluntarism, de la internaționalism la naționalism

Discursul istoric comunist prezenta de la început două înclinări contradictorii, reunite cu dibăcie într-o teorie coerentă, dar care riscau totuși să intre în conflict. Pe de o parte, afirmarea unei istorii „structurale“ economice și sociale, preocupată de straturile profunde ale societății și de „durata lungă“; pe de altă parte, punerea în evidență a momentelor conflictuale, a crizelor și răsturnărilor, a schimbărilor decisive situate în dimensiunea politică și în „timpul scurt“ al istoriei. Două registre armonios îmbinate prin legile „dialecticii“, această cheie universală care permitea teoreticienilor comuniști să rezolve cu neînchipuită ușurință toate contradicțiile imaginabile.

Nu este însă mai puțin adevărat că teoria marxistă originară privilegia studiul structurilor socio-economice. Dar pe măsură ce s-a afirmat *voluntarismul* în practica revoluționară comunistă, a evoluat și reconstituirea trecutului, ajungându-se la confruntarea inevitabilă dintre două perspective istorice atât de diferite.

Cei care se jucau cu destinul lumii căutau în trecut modele și precursori. Precedente care trebuiau să demonstreze că omenirea își putea forța destinul și putea învinge inerțiile istoriei (contrar, de fapt, principiilor teoriei marxiste!).

O asemenea exploatare a trecutului era cât se poate de normală și chiar inevitabilă. Fiecare nou proiect se valorizează nu numai în dimensiunea abstractă a viitorului, ci și, și mai ales, printr-o *înrădăcinare istorică imaginară*. Trecutul seamănă cu un depozit inepuizabil care oferă modele adaptabile la toate combinațiile ideologice. Viitorul se construiește prin invocarea unui trecut mitificat. Fiecare mit este multifuncțional, metamorfozându-se după cerințele cauzei. Evul Mediu, Renașterea, Revoluția franceză sau fascismul mussolinian au apelat cu obstinație la o Antichitate romană care și-a schimbat fără încetare înfățișarea și semnificația de la o perioadă la alta, de la un proiect la altul.

Comuniștii și-au ațintit privirile spre un ansamblu de evenimente și de personalități care păreau că reflectă sau prefigurează propria lor acțiune și propriile lor idealuri. De la Spartacus la Robespierre și de la Gracchus Babeuf la Marx și Lenin, un întreg Panteon, și o întreagă serie de evenimente dramatice sau dramatizate, izolând momentele semnificative ale luptei de clasă, și-au jucat rolul în justificarea istorică a revoluției comuniste, inclusiv a celor mai cumplite excese. Lenin îi admira pe Robespierre și pe iacobini; Teroarea iacobină a fost un model invocat cu respect până în ultimele zile ale comunismului. Iacobinii

prevăzuseră totul, până și „epidemiile“ de trădare, ca și leacul lor, mașinăria morții. „De ce n-ar fi existat, în URSS, un Zinoviev-Danton sau un Tuhacevski-Dumouriez?“, se întreba un comunist francez în anii marilor procese politice staliniste (Jean Bruhat, *Il n'est jamais trop tard: souvenirs*, 1983). Se apela astfel la o istorie *exemplară* care se detașa sensibil de știința istoriei visată de Marx și afirmată de teoreticienii comuniști.

Această nevoie de modele, prezentă dintr-un început, avea să fie exacerbată ca urmare a importanței căpătate de *faptul național*. Internaționalist prin vocație (dar printr-o vocație pur utopică), comunismul real a fost obligat să se așeze în interiorul frontierelor naționale. O dată ce visul unei revoluții mondiale s-a spulberat, rușii au preluat ștafeta și au reușit (tot grație dialecticii!) să identifice aspirațiile proletariatului internațional cu exigențele sovietice, și acestea din urmă cu valorile istorice și cu interesele politice rusești. Mitologia istorică și politică a comunismului a căpătat în consecință două fețe, foarte diferite, dar interpretate ca inseparabile: o față internaționalistă și alta naționalistă și chiar șovină ruso-sovietică (rusească deghezată în sovietică). Într-o fază ulterioară, exemplul oferit de „marele frate“ a fost urmat, când timid, când agresiv, dar în genere într-un crescendo naționalist, de ceilalți membri ai familiei. La drept vorbind, comunismul nu avea de ales. Eșuând pe plan economic și social, eșuând la capitolul „viitor“, nu-i mai rămânea decât discursul naționalist, singurul capabil de a sensibiliza o populație dezorientată. Orice utopie manifestă de altfel o vocație izolaționistă (din teama de contaminare). Frica de *ceilalți* și căutarea de „țapi ispășitori“ au condus la „diabolizarea“ *străinului*: ciudată încheiere de carieră pentru o ideologie internaționalistă. Încă o evoluție neprevăzută de „clasici“: în timp ce lumea

capitalistă, caracterizată prin contradicțiile sale inerente și prin nesfârșite conflicte, devenea din ce în ce mai omogenă, lumea comunistă își ridica pretutindeni ziduri chinezești și ziduri ale Berlinului. Nu numai între ea și ceilalți, ci și în interiorul propriei grădini. În ciuda raporturilor politice, militare și economice impuse, cultural și spiritual țările comuniste au rămas străine între ele, și, în unele cazuri, chiar într-o stare de potențial conflict (URSS–Iugoslavia, URSS–China, URSS–Albania, România–Ungaria...).

Această alunecare spre naționalism (cu unele modele desăvârșite ilustrând un izolaționism accentuat: Albania, România, Coreea de Nord...) s-a tradus printr-o evoluție similară a discursului istoric. Nu se prea poate cultiva sau încălzi sentimentul național prin analiza, să zicem, a „modurilor de producție”. Înlănțuirea formațiunilor socio-economice era un mit funcțional atunci când „viitorul radios” încă părea credibil. Dar o dată ce consolidarea comunității naționale a trecut în prim-plan, mitologia socio-economică a trebuit să cedeze în fața unei mitologii naționaliste dintre cele mai tradiționale. Marile fapte ale trecutului național, eroii politici și militari, numele de seamă ale culturii și științei au fost din ce în ce mai mult invocate și hiperbolizate. Fără exces de scrupule în privința raportului dintre elementele de „suprastructură” și baza socio-economică. Eroii păreau capabili să se descurce pe cont propriu. Prea puțin le păsa să-și alinieze cariera la condițiile materiale ale societății. Chiar o societate puțin evoluată putea să contribuie prin evenimente cruciale la destinele lumii sau să producă o pleiadă de personalități de primă valoare. Potrivit aceluiași demers logic precum victoria modului de producție celui mai avansat în țările cele mai rămase în urmă. Justificată sau nu, această viziune a istoriei prezintă o trăsătură incontestabilă: nu este câtuși de puțin marxistă!

Și astfel, ajuns la apogeu, comunismul a sfârșit prin a elabora un discurs istoric bivalent și net contradictoriu, prins în două registre care nu făceau corp comun decât într-o manieră formală. Pe de o parte, o schemă socio-economică, în genere lipsită de viață și prea puțin convingătoare. Pe de altă parte, evocarea evenimentelor și personalităților, a *miturilor naționale*, în cea mai bună (sau mai rea) tradiție istoriografică a unui secol al XIX-lea predominant naționalist.

Cu ocazia diverselor întâlniri cu colegii lor din „Est“, istoricii occidentali erau frapați de persistența în istoriografia „marxistă“ a unei „histoire-batailles“ pe care istoriografia „burgheză“ o depășise. Paradoxală evoluție: în timp ce „burghezii“, porniți de la o istorie evenimentială, au evoluat treptat dinspre faptul individual spre structurile sociale, „comuniștii“, plecând de la o istorie esențialmente structurală, au făcut drumul invers, valorizând tot mai mult *faptele*. Dar victoria comunismului nu a fost ea însăși asigurată printr-un șir de circumstanțe și prin acțiunea unor minorități revoluționare mai curând decât prin evoluția obiectivă a „bazei sociale“? Contradicțiile istoriografice ilustrau cu fidelitate contradicția fundamentală dintre ideologia proclamată și întrupările sale efective.

Istoriografia rusă înainte și după 16 mai 1934

După aceste considerații teoretice, să ne oprim asupra unui caz concret: avaturile istoriografiei ruse (și sovietice) în anii '20 și '30.

Primă etapă: mitologia istoriei potrivit criteriilor unui materialism socio-economic pur și dur. Mare maestru al acestei formule și dictator al istoriei ruse până la începutul anilor '30: M. N. Pokrovski (1868–1932). Lucrare model: sinteza sa de *Istorie rusă* publicată în 1920 (cu zece ediții

successive revăzute și adăugite de autor). Pentru fiecare adevăr revelat, comunismul dispune de o *Carte*, de una singură (chiar dacă ajunge să o ardă mai târziu); pentru istorie, mai bine de zece ani, aceasta a fost cartea lui Pokrovski.

Iată un segment al demonstrației sale. În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, evoluția Rusiei a fost determinată de *capitalul comercial*, interesat să adune un teritoriu imens (similar cu vechiul imperiu al lui Carol Quintul, construit pe același gen de capital). În epoca respectivă, Europa occidentală se găsea deja sub influența *capitalismului industrial*, care susținea ideologia națională. Națiunea a apărut pe scara istoriei ca simplă consecință a unei anume faze de dezvoltare economică („acest sentiment naționalist la baza căruia nu se afla în realitate decât faptul banal al construirii unei piețe interne“). În Imperiul țarilor, ca și în cel al lui Carol Quintul, „nu era încă loc pentru un patriotism naționalist“. Discursul patriotic rusesc suna absolut fals. Lipsit de conținut, reflecta doar o modă, fiind un produs de import („oamenii epocii respective se delectau imaginându-și subiecte patriotice în franțuzește“).

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, marea industrie și-a început cariera în Rusia, concentrată însă mai ales în jurul Moscovei. Această industrie a generat sentimentul național. Aria sa restrânsă explică tenta îngust rusească, moscovită, a patriotismului rus (după M. N. Pokrovski, *Pages d'histoire*, Paris, 1929).

Specificul național era spulberat; nu rămânea nimic în afara unor faze istorice universale determinate de acțiunea forțelor economice și sociale. Ceea ce pune în evidență considerabila întârziere istorică a Rusiei. Opinie împărtășită de Stalin, bun elev, în această privință, al lui Pokrovski: „Vechea Rusie a fost mereu bătută din pricina întârzierii ei“, constata dictatorul în 1931.

Trei ani mai târziu, tabloul se schimba ca prin farmec, prin decizia guvernului și a Comitetului Central al Partidului datată 16 mai 1934. Stalin descoperise deliciile naționalismului istoriografic. S-a trecut în consecință la „lichidarea” școlii lui Pokrovski, reprezentanții săi fiind acuzați — potrivit obiceiului — de cele mai cumplite fărădelegi, și nu numai istoriografice. Au devenit „falsificatori ai istoriei”, „teroriști” și „troțkisto-buhariniști vânduți fascismului”. Din fericire pentru el, Pokrovski murise între timp.

Printr-unul dintre acele miracole al căror secret îl dețin numai comuniștii, vechea Rusie a încetat subit de a mai fi bătută de toată lumea și a început, ea, să-i bată pe toți ceilalți. Eroii proletariatului s-au eclipsat discret pentru a lăsa prim-planul scenei unor personaje ieșite din rândurile exploatatorilor poporului, dar reputeate pentru patriotismul lor. Un patriotism care — să ne ierte Pokrovski — venea de departe! Astfel, *Aleksandr Nevski*, cneaz al Novgorodului și Vladimirului între 1236 și 1263, învingător al suedezilor și germanilor, al unui Occident germanic și catolic, antiteză a civilizației ruse; *Ivan cel Groaznic*, mare cneaz al Moscovei (1533) și cel dintâi țar al Rusiei (1547–1584), care a consolidat autoritatea statului și a extins imperiul; *Petru cel Mare*, țar între 1682 și 1725, autocratul care și-a ridicat țara la rangul unei puteri mondiale; și, în sfârșit, marii conducători militari, Suvorov (1729–1800) și Kutuzov (1745–1813), cărora li s-a adăugat ceva mai puțin cunoscutul amiral Ușakov (1744–1817), figură deloc neglijabilă în momentul când mărele redeveneau interesante pentru Moscova. Tot atâtea simboluri ale atotputerniciei statului și ale gloriei militare, în dezavantajul interpretării socio-economice. Lucrări erudite sau de popularizare, romane și filme au fost consacrate acestor eroi și momentelor deciseve ale istoriei naționale ruse. Aspru criticată îndată după

apariția ei în 1922, monografia *Ivan cel Groaznic* a lui R. I. Vipper a fost retipărită. Aleksei Tolstoi a evoluat din spre romanul de actualitate spre fresca istorică, eroii săi preferați fiind, alături de Stalin, marii țari *Petru I* (1929–1945) și *Ivan cel Groaznic* (1943). Cineastul Serghei Eisenstein (1898–1948), specializat în reconstituiri revoluționare (*Crușătorul Potemkin*, 1925), a făcut un salt îndărăt în favoarea lui *Aleksandr Nevski* (1938) și a inevitabilului *Ivan cel Groaznic* (1945). Istoricul E. V. Tarlé (1874–1955) a publicat în 1936 monografia *Napoleon*, urmată în 1938 de *Invazia lui Napoleon în Rusia*, ocazie de glorificare a patriotismului rus, luat în derâdere de Pokrovski cu numai câțiva ani în urmă; acestor lucrări le-a adăugat în plin război mondial (1941–1942) o carte despre *Războiul Crimeii* (din 1854–1855), străbătută de un elan patriotic nu mai puțin intens, exact în momentul când rușii și germanii purtau lupte în zona respectivă.

Nu putem decât admira rapiditatea alinierii la noua formulă, dar nu mai puțin și penuria de subiecte repetate fără întrerupere. Aceasta deoarece mitologia comunistă pare a nu agreea abundența în materie de personaje, indiferent dacă este vorba de șefi în viață sau de eroi defuncți. Chiar dobândind o nouă semnificație, schema trebuia să-și păstreze simplitatea originală, condiție esențială pentru buna receptare a mesajului.

Cazul rusesc nu a fost unic. Până și o țară atât de abstractă și detașată de rădăcinile ei istorice ca Germania Răsăriteană s-a hotărât, în momentul agoniei, să-și confecționeze un trecut național, mai credibil și mai eficient decât invocarea viitorului radios. Prusia și eroii săi, în primul rând regele Frederic cel Mare (adversar al Rusiei la vremea lui, și aspru combătut mai înainte din această pricină), au fost puși în slujba particularismului est-german.

Încă o dată România prezintă un caz extrem. Misticismul național al lui Ceaușescu i-a permis acestuia să stabilească o comunicare directă cu predecesorii, regi daci din Antichitate sau voievozi ai Evului Mediu. A avut chiar, periodic, întâlniri „personale” cu ei, prin intermediul „sceneelor alegorice”. Invocându-i pe daci, națiunea română și statul român deveneau cele mai vechi din Europa. A făcut zarvă mare și pagube deloc neglijabile noul concept al *protocronismului*, cu alte cuvinte proclamarea anteriorității contribuțiilor românești, politice, culturale sau științifice, pe nedrept ignorate în istoria lumii. Dar, în acest ultim punct, exemplul rusesc al anilor '40 și '50 este de departe cel mai spectaculos.

Savanți ruși și profitori capitaliști

În 1925, Academia de Științe a URSS publica, în franceză, sub semnătura academicianului P. Lazarev, o broșură intitulată *Les sciences en Russie durant 200 ans (Științele în Rusia în ultimele două sute de ani)*. Tonul era de o remarcabilă modestie. Se constata „numărul relativ restrâns al savanților”, situație explicată prin condițiile generale ale societății ruse. Dacă în galeria lor figurau totuși câteva nume universal recunoscute (enciclopedicul Lomonosov, matematicianul Lobacevski, chimistul Mendeleev, biologul Mecinikov), științele aplicate străluceau prin absență. Nici o invenție importantă efectuată de un rus, constata autorul acestei broșuri cvasioficiale. Era în vremea când vechea Rusie era bătută de toată lumea!

Douăzeci de ani mai târziu, discursul se modificase până în cele mai mici detalii. Umilința lăsase locul unei orgolioase agresivități. Cauzele acestei metamorfoze sunt cât se poate de evidente: deriva naționalistă a conștiinței istorice, agravată prin victoria din 1945, ca și necesitatea sus-

ținerii performanțelor (fictive) ale științei și tehnologiei comuniste, ale celor rusești în fapt, nu numai prin argumente teoretice, dar și, și mai ales, prin calitățile excepționale ale națiunii care construia noua societate.

Se asista la un miracol, imposibil de interpretat prin metodologia marxistă tradițională (de fapt prin nici o metodologie, fiindcă miracolele nu se explică, se constată): o țară înapoiată tehnologic oferea omenirii nu câțiva savanți izolați, ci *cea mai mare parte* a descoperirilor și invențiilor esențiale care jalonaseră progresul. Metodologia marxistă era invocată numai pentru a explica incapacitatea vechii societăți ruse de a asimila și propaga aceste extraordinare înfăptuiri. Regimul țarist era considerat responsabil pentru uitarea în care s-au cufundat cei mai mulți dintre inventatori. Dacă ar fi trăit sub Stalin...

Galeria geniilor rusești reunea o mare diversitate de personaje: savanți autentici, ale căror contribuții au fost însă „ameliorate“ și amplificate, coexistau cu personaje obscure, uneori chiar inventate (dacă tot vorbim despre invenții!). În prima categorie, cazul cel mai interesant este al lui Lomonosov (1711–1765), strălucitor diletant care, dincolo de preocupările sale literare și istorice, a avut tot felul de idei și de intuiții într-un spectru științific deosebit de larg (fizică, chimie, astronomie, geologie...). S-a făcut din el nici mai mult, nici mai puțin decât părintele științei moderne. I-ar fi devansat cu o sută de ani pe savanții occidentali, efectuând în secolul al XVIII-lea, cu o ușurință de neînchipuit, cele mai multe dintre descoperirile pe care ceilalți le-au reușit abia în secolul al XIX-lea! Confuzie evidentă între „intuiție“ sau ipoteză și descoperire efectivă. După această logică, adevăratul fondator al fizicii atomice ar fi Democrit, cu mai bine de două milenii înaintea fizicienilor moderni!

Științele aplicate, tehnologiile, au fost puse însă și mai mult în evidență, căci ele corespundeau mai bine decât cercetarea fundamentală proiectelor transformiste ale comunismului. O carte foarte instructivă a fost publicată în 1947 de un anume V. Danilevski, profesor la Institutul Politehnic din Leningrad și membru al Academiei de Științe din Ucraina. Titlul său: *Tehnica rusă* (ediție în limba română: 1949, sub titlul: *Inventat în Rusia. Contribuții la istoria tehnicii ruse*). Scopul: acela de a demonstra superioritatea zdrobitoare a acestei tehnologii în culori naționale. Lista, interminabilă, include prima mașină cu aburi, becul electric, motorul cu combustie internă, avionul, elicopterul, telegraful electric și radioul...

O foarte lungă și glorioasă istorie începea încă din Antichitate. Ideea avionului, de pildă, a încolțit în mintea unui scit (sciții locuind pe atunci în sudul Rusiei și în Ucraina); într-adevăr, înțeleptul Anacharsis ar fi inventat, potrivit tradiției, o „săgeată de aur“ care permitea oamenilor să zboare. Un descendent îndepărtat al acestui inventiv personaj, N. E. Jukovski (1847–1921), avea să remarce faptul că mitul lui Anacharsis se potrivea foarte bine cu concepția fundamentală a aeroplanului! Și pentru a se arăta demn de predecesorul său, Jukovski a formulat la rândul său teoria modernă a avionului, luând ca model nu săgeata, ci zborul păsărilor. În sfârșit, de la teorie la practică, primul avion din lume a fost construit de Mojaiski în 1881 (cu nouă ani înaintea lui Ader și cu 22 de ani înaintea fraților Wright). Acest prim avion era echipat cu un motor cu abur și nu a zburat niciodată, ceea ce nu l-a împiedicat totuși să fie primul avion din lume!

Să menționăm și alte cazuri: în 1732, un funcționar rus a efectuat prima ascensiune în balon (cu 52 de ani înaintea fraților Montgolfier). În primii ani ai secolului al XIX-lea,

un meșteșugar rus a inventat bicicleta. Navigația cu abur a fost experimentată de ruși pe la 1815 (Fulton pare să nici nu fi existat). Independent de Stephenson, rușii au inventat și ei o locomotivă, cu calități superioare celei, mai modeste, fabricate de britanic. Tractorul a fost inventat de Blinov în 1888 (invenție furată de americani în 1912). În sfârșit, patria motorului Diesel (cunoscut îndeobște sub numele inventatorului german) a fost de fapt Rusia, în 1899; ni se spune că era numit — cine știe, poate în intimitate — „motor rus“!

Trei cazuri s-au remarcat însă cu deosebire. Propaganda le-a ridicat la înălțimea unor simboluri ale supremației tehnologice incontestabile dovedite de prima națiune comunistă.

În primul rând, mașina cu abur și faimosul său inventator, tehnicianul I. I. Polzunov (1730–1766). Anterioritate rusească bine stabilită: 1765, cu mai mulți ani înaintea construirii mașinii cu abur a lui Watt. Biografie pilduitoare: om din popor, autodidact, Polzunov semăna (poate chiar prea mult) cu muncitorii stahanoviști din vremea lui Stalin, care, prin cultura și competența lor, îi depășeau deja pe ingineri, eliminând astfel bariera dintre munca fizică și cea intelectuală. El a fost în același timp (dacă e să-l credem pe sus-numitul V. Danilevski, autor și al unei monografii despre Polzunov) inventator și constructor de mașini, cunoscător de minerale și de materiale de construcție, constructor de fabrici de cherestea și de poduri plutitoare, miner și metalurgist, mecanic și matematician, fizician și meteorolog, pedagog eminent și maestru în desen! Probă, dacă mai trebuia, că venise în sfârșit vremea noilor Leonardo da Vinci proveniți din clasa muncitoare. În plus, toate aceste înfăptuiri într-o viață scurtă și grea, căci Polzunov a murit din pricina condițiilor neprielnice de muncă doar cu câteva zile

înaintea punerii în funcțiune a mașinii sale cu abur. Și astfel, demonstrația era completă, afirmarea geniului rus și a geniului muncitoresc întâlnindu-se cu condamnarea unei societăți nedrepte, incapabilă de a-și înțelege valorile și de a promova progresul. Abia ne-am putea imagina ce ar fi produs geniul multilateral al lui Polzunov în societatea fără clase din timpul lui Stalin.

A doua secvență: lumina electrică. A fost un domeniu pe care rușii și l-au atribuit în exclusivitate. Motiv evident: mitul comunist mergea mână-n mână cu mitul electricității, de unde și faimosul slogan al lui Lenin. Comuniștii și strămoșii lor trebuiau să fie cu toții mari electricieni, confirmând prin tot felul de contribuții și invenții ambițiosul program leninist de electrificare a țării. Primul motor electric (spre 1834–1838) a fost rusesc. Tot rusești și primele încercări de iluminat electric, consemnate la Paris, dar cunoscute, se înțelege, sub numele de „lumină rusă“. În sfârșit, becul electric cu incandescență a fost inventat de A. N. Lodâghin (1847–1923) în 1872, Edison nefăcând decât să preia și să perfecționeze (în 1879) invenția confratelui său rus. Dar perfecționarea decisivă — filamentul de wolfram — a fost adusă tot de Lodâghin în 1890. Edison apărea astfel între paranteze, participant și el, dar neinvitat și puțin original, la derularea unei invenții esențialmente rusești. Așa cum spune Danilevski, „această invenție a inginerului rus Lodâghin și-a însușit-o fără nici un fel de scrupule americanul Thomas Edison“.

Al treilea meci a fost și cel mai îndârjit. Miza sa: radioul. Protagoniști: Marconi, inventatorul „en titre“, contestat în favoarea „adevăratului inventator“, A. S. Popov (1859–1905). Un proces tipic stalinist i-a fost intentat savantului italian. Era acuzat de a fi furat invenția lui Popov și de a-și fi însușit drepturile „cu ajutorul unei reclame zgomotoase

și obraznice“ (Danilevski). Printre detaliile folosite de acuzare, se insinua prezența unei valize suspecte, pe care Marconi o ducea mereu cu el în peregrinările sale, și unde s-ar fi aflat ascuns aparatul furat. Acuzare menită să-l discrediteze nu numai pe „inculpat“, ci știința burgheză în genere, prin punerea în evidență a mediocrității și rapacității Occidentului imperialist.

O anecdotă diferită circula paralel cu versiunea oficială. Puțin timp după inventarea radioului, soția inginerului rus a vrut să-i facă acestuia o surpriză. A cumpărat un aparat și l-a ascuns sub plapumă. Când Popov s-a dus la culcare, a dat plapuma la o parte, și astfel a *descoperit* radioul. Cel care colporta o asemenea anecdotă risca ani de închisoare.

Aceste performanțe ale științei rusești prefătau izbânzile, încă și mai considerabile, pe care știința sovietică, știința comunistă le rezervau omenirii. Constituiau doar preistoria miracolelor științifice și tehnologice care aveau să vină.

De la cele patru strigăte preistorice la limba comunistă unificată

La început, omul nu avea capacitatea de a vorbi. Primul organ „umanizat“ fiind mâna, el se făcea înțeles prin gesturi. Munca s-a aflat la originea limbajului articulat. Într-o primă fază, sunetele rostite nu serveau comunicării (limbajul „manual“ îndeplinind perfect acest rol), erau doar un fel de incantare magică menită să însoțească și să valorizeze procesul muncii colective (întocmai dansului sau muzicii). Vrajitorii dețineau monopolul acestei limbi primordiale, ceea ce pune în evidență, încă de la origini, esența socială a fenomenului lingvistic. De fapt, limba originară se reducea la câteva strigăte, mai precis la patru vocabule: *sal*, *ber*, *yon* și *ras*. Din aceste patru elemente primare derivă toate limbile vorbite pe planetă. Ele s-au modificat și combinat

într-o manieră din ce în ce mai complexă, urmând pas cu pas evoluția istorică, formele succesive de organizare socială.

Inițial, câteva cuvinte erau de ajuns pentru a numi o mare varietate de lucruri și de noțiuni diferite și chiar contradictorii: de pildă, un singur cuvânt pentru „cer“ și „pământ“, pentru „arbore“ și „animal“, sau pentru „stea“, „lumină“, „scânteie“, „gândire“, „adevăr“, „dreptate“ și „vrăjitorie“! Un singur cuvânt pentru a desemna „animalul de transport“, atribuit mai întâi *câinelui*, apoi, succesiv, *cerbului*, *elefantului*, *cămilei* și *calului*. Evoluția limbii reflectă fidel istoria transporturilor: descoperirile arheologice aveau, cu siguranță, să confirme această succesiune și implicit teoria respectivă.

Fiecărei etape sociale, de la matriarhat și patriarhat până la comunism, îi corespunde o structură lingvistică bine definită. Dezvoltarea limbilor este profund unitară, nu există familii cu obârșii diferite, ci un singur arbore genealogic. Particularitățile se explică exclusiv prin *stadiul* atins. Chineza, de exemplu, este o limbă foarte primitivă, petrificată într-un stadiu istoric inferior, în timp ce sanscrita, greaca și latina sunt așezate pe ramurile cele mai înalte.

De la o etapă istorică la alta, limbile se schimbă radical, printr-un fel de *revoluții lingvistice*, care seamănă și corespund cu revoluțiile sociale. Chiar în interiorul unei societăți anume, ar fi iluzoriu să credem în existența unei singure și unice limbi. Ca fenomen social, limba nu poate evita diviziunile sociale, conflictele de clasă. În societățile împărțite în clase există de fapt limbi distincte și opuse. Și invers, aceleași clase sociale, chiar aparținând unor națiuni diferite, se află mai aproape din punct de vedere lingvistic decât clasele antagoniste ale aceleiași națiuni. Decurg de aici consecințe neașteptate: limba muncitorilor francezi se

apropie mai mult de cea a muncitorilor ruși decât de cea vorbită de burghezul sau de intelectualul francez. Limba rusă contemporană, restructurată complet după revoluția din 1917, ar interzice omului de astăzi să citească, fără pregătire lingvistică prealabilă, operele literaturii ruse clasice (în timp ce, aparent, n-ar avea mari dificultăți să înțeleagă textele franceze „proletare“).

În sfârșit, stadiul ultim al evoluției lingvistice va fi atins în comunism. Va dispărea atunci diversitatea limbilor, ca o consecință firească a egalizării naționale și sociale. O singură limbă pentru o omenire omogenă, dar o limbă radical diferită de toate limbile pe care le cunoaștem; nu mai puțin diferită de actualul limbaj vorbit decât este acesta de „limbajul manual“ practicat de strămoșii noștri preistorici. La om nou, limbă nouă: *gândire pură*, a cărei modalitate precisă de funcționare o ignorăm, dar care va fi vehiculul ideal al științei și culturii proletare, al concepției materialist-dialectice.

Schema grandioasă pe care am prezentat-o îi aparține lui N. I. Marr (1865–1934), lingvist sovietic de origine georgiană (cu un tată scoțian stabilit în Georgia). Marr s-a raliat târziu ideologiei marxiste, dar a practicat încă de la început un fel de marxism „intuitiv“ sau „spontan“. Am constatat deja că mitologia comunistă vine de departe și este la îndemâna oricui, chiar fără lecturi prealabile din Marx. Important este să crezi cu încăpățănare în capacitatea Rațiunii de a organiza lumea după o logică impecabilă. Spiritul său de sistem, de o rigoare extremă, l-a apropiat pe Marr de Marx, și încă mai mult de Engels decât de Marx.

În vreme ce comuniștii pregăteau răsturnarea burgheziei, Marr s-a lansat într-o acțiune revoluționară similară împotriva lingvisticii indo-europene. Nu-i convenea punctul de plecare „rasial“ al acesteia, determinismul său mizând exclusiv

pe raportul societate—limbă. A procedat la desființarea tuturor compartimentelor și despărțirilor prezente în edificiul lingvistic tradițional, susținând amestecul limbilor ca explicație esențială a formării și evoluției lor. O singură istorie, caracterizată printr-o permanentă *încrucișare*, a luat locul mulțimii de istorii paralele. Dezvoltare unică și unitară: un prim pas spre schema istorică a comunismului era astfel făcut. În plus, ideea încrucișării, a unei *hibridări lingvistice*, corespundea cât se poate de bine transformismului esențial al ideologiei comuniste și chiar, mai concret, proiectelor biologice ale lui Miciurin și Lâsenko, axate pe hibridarea speciilor vegetale și animale.

În anii '20, Marr a pus totuși o surdină ideii sale de încrucișare, fără să o elimine complet. Câmpul său de acțiune se lărgise, atingând până la urmă toate colțurile Terreii. Operația de încrucișare a unor limbi atât de îndepărtate geografic devenea tot mai dificilă. A preferat atunci să pună în evidență fenomenul unor „valuri” propagate din zona mediteraneană, considerată ca nucleu lingvistic al lumii. Această formă atenuată de amestec era de natură să explice anumite asemănări dintre limbi. Dar esențialul se afla deja în altă interpretare, în „teoria stadială” pe care Marr a pus-o la punct prin 1923 și a continuat să o dezvolte până la moarte. Potrivit acestei teorii, similitudinile se explicau mai puțin prin contacte, migrații și amestec (deși asemenea fenomene rămâneau în continuare să fie luate în considerație), cât, în primul rând, prin raportul universal dintre evoluția socială și evoluția lingvistică. Aceleași stadii de dezvoltare istorică trebuiau să producă peste tot fenomene lingvistice de aceeași natură. Unei istorii unitare a omenirii nu-i putea corespunde decât o istorie unitară a limbilor. Inserându-și teoria în schema marxistă, Marr a tratat limba ca un element de *suprastructură* (de aceeași esență cu

ideologiile, instituțiile, religiile, artele etc.) care *trebuia* să reflecte întocmai dinamica structurilor economice și sociale (*baza*).

Fapt remarcabil este că această teorie, concepută (cel puțin în primele variante) independent de „știința marxistă“, s-a potrivit atât de bine cu sistemul! Părea că acoperă, cu deplină logică, un spațiu lăsat liber de „clasici“. Era, punct cu punct, tipul de demonstrație practicat de Engels în *Originea familiei...*: rigoare doctrinară, corespondență deplină între toate etajele societății, de la economie până la reprezentările mentale, perspectivă *unilineară* a procesului istoric. Engels atinsese doar în treacăt problema limbajului; cu siguranță că ar fi invidiat abilitatea georgianului. Grație acestuia, construcția era acum completă.

Pokrovski, excelent cunoscător în materie, remarca pe drept cuvânt (în 1928) factura foarte „engelsiană“ a sistemului promovat de Marr. După el, dacă Engels ar mai fi trăit pentru a o susține cu autoritatea lui, toată lumea ar aprecia această contribuție lingvistică la adevărata sa valoare, ca parte integrantă a concepției marxiste a istoriei.

Chiar fără cautiunea științifică a lui Engels, „marrismul“ s-a impus în lingvistica sovietică și a rămas în poziție dominantă de prin 1930 până în 1950. Teoria era atât de frumoasă și de completă, încât s-a trecut ușor peste fisurile ei metodologice, de fapt peste absența oricărei metodologii. Marr nu demonstra până la urmă nimic; nu făcea decât să decidă în manieră autoritară. Ce să mai spui despre cineva care pretinde că a reconstituit strigătele vrăjitorilor preistorici? Nebunia era atât de mare, încât nu rămâneau decât două posibilități: respingerea în bloc a sistemului... sau acceptarea lui în totalitate. Apăreau însă contradicții și în interiorul teoriei; de pildă, Marr nu a explicat niciodată raportul precis dintre *evoluția stadială* și *încrucișarea* limbilor (două axe de interpretare eventual complementare,

dar și, potențial, contradictorii). El n-a lăsat de altfel decât texte răzlețe, în orice caz nici o expunere completă și definitivă a doctrinei. Și-au asumat această misiune elevii săi și, pe aceste baze fragile, s-a întemeiat o nouă școală lingvistică, al cărei singur, dar extraordinar merit a fost acela de a tăia toate punțile cu lingvistica burgheză și de a arunca lingvistica sovietică într-o splendidă izolare. Câțiva ani înaintea creării unei noi biologii proletare, lingvistica lui Marr dădea deja tonul. Ea ilustra ambiția și capacitatea comunismului de a construi nu numai o societate diferită, dar și o *cunoaștere* diferită, făcând *tabula rasa* din cunoașterea științifică acceptată.

Marr a întâlnit în drumul său un personaj care avea și el un cuvânt de spus în materie de mitologie comunistă. Specialist în toate domeniile, dar cu deosebire în problema naționalităților, cu alte cuvinte și a limbilor, Stalin a dovedit o sensibilitate deosebită pentru tot ce se atingea de lingvistică. Terenul era, cum s-ar spune, minat, iar profesioniștii trebuiau să-l parcurgă cu grijă. La al XVI-lea congres al Partidului, în 1930, Stalin a anunțat oficial constituirea unei unice limbi universale după victoria mondială a comunismului. Îl cita în acest sens pe Lenin, căci clasicii se tot citează între ei, dar era cu siguranță un punct câștigat de Marr. Un punct cu atât mai semnificativ cu cât, câțiva ani înainte (în 1925), același Stalin criticase teoria unei limbi mondiale unificate.

Viitorul îi surâdea lui Marr... dar nu pentru mult timp. Sistemul său avea până la urmă să eșueze din același motiv ca schema istorică a lui Pokrovski. Amândoi au fost înghițiți în vârtejul naționalist. Greșeala lor de neiertat nu a fost rigiditatea doctrinară (inerentă oricărei mitologii), ci sacrificarea valorilor naționale în favoarea unei concepții universaliste (corespunzătoare spiritului originar al marxismului). Atunci când Ivan cel Groaznic devenea un per-

sonaj pozitiv, trebuia să vorbească aceeași limbă rusă ca ultimul dintre mujici. Atunci când se reînvia gloria trecutului, trebuia ca rușii de astăzi să dialogheze în aceeași limbă cu strămoșii lor. În plus, atunci când Stalin redescoperea (din motive politice evidente) noțiunea de solidaritate slavă, înrudirea limbilor în interiorul unor familii lingvistice (idee absentă la Marr) putea să adauge un argument interesant proiectelor sale.

În 1950, Stalin a decis să intervină personal pentru a pune puțină ordine în încurcata afacere a limbilor. Într-o broșură intitulată *Marxismul și problemele lingvisticii*, el demola întreg edificiul lui Marr, și cu deosebire cele două axiome care îl susțineau: „limba ca suprastructură” și „caracterul de clasă al limbii”. Nu, decidea Stalin, limba nu aparține suprastructurii unei societăți; „eliberată”, în sfârșit, ea nu mai era obligată să urmeze pas cu pas evoluția economică și socială. Obținea chiar dreptul de a traversa revoluțiile fără să sufere modificări substanțiale. Totodată, existența „limbilor de clasă” era exclusă. Demoralizant, poate, dar probabil adevărat: proletarul francez se înțelegea mai bine (cel puțin în termeni lingvistici) cu burghezul francez decât cu tovarășul său rus!

Rămânea totuși să se explice poporului noua esență a limbajului. Comunismul se bazează pe definiții clare, complete și incontestabile. Să fie oare limba un fel de „unealtă de producție”? În această privință, Stalin accepta o *analogie*, un anume grad de asemănare, dar nu o identificare, pentru motivul foarte simplu, observa el cu umor involuntar, că „oamenii care posedă unelte de producție pot produce bunuri materiale, dar aceiași oameni, având limbă, dar neavând unelte de producție, nu pot produce bunuri materiale”. Afirmație, să recunoaștem, greu de contestat!

Și atunci? Lui Stalin, sfera limbajului îi apărea mult mai amplă ca aceea a suprastructurii, aproape nelimitată.

Ea evolua fără încetare, fără să depindă de răsturnările sociale. Raporturile ei cu procesul de producție erau nemijlocite, și nu prin intermediul bazei economice. Delirului lui Marr îi succeda limba de lemn a lui Stalin! Confuzele lui considerații nu puteau oferi nici pe departe același grad de certitudine ca teoria pe care o înmormânta; cel puțin erau mai realiste, recunoscând limbajului o anumită autonomie și o evoluție proprie. Nu era însă chiar atât de greu să fii mai realist decât Marr!

A rezistat o singură piesă importantă a vechiului sistem. Contrazicându-l pe Marr, Stalin s-a pronunțat împotriva încrucișării limbilor, dar a limitat acest refuz la istoria pre-comunistă. Pentru faza comunistă, nici o modificare: se va petrece un amestec general al limbilor, având drept rezultat o limbă unică, însă doar după victoria noii orânduirii în întreaga lume. Un cadou pe care Stalin ținea cu tot dinadinsul să-l facă generațiilor viitoare (de fapt, reiterare a opțiunii sale exprimate deja în 1930).

Câte oscilații în interiorul unei doctrine științifice atât de mândre de coerența sa! Cu greu am putea găsi de-a lungul istoriei o altă concepție despre lume care să-și illustreze atât de arbitrar și de contradictoriu propozițiile fundamentale. Paradox cât se poate de explicabil: *transformismul* și *voluntarismul* inerente mitologiei comuniste i-au devorat fără scrupule propria substanță. Aceluia pentru care imposibilul nu există, totul îi este permis.

Este interesant să observăm că această Istorie care a cunoscut atâtea metamorfoze conducea, în toate variantele ei, spre un punct terminus inevitabil, la fel de nemișcat ca steaua polară: societatea comunistă a viitorului.

Societatea nouă

Scurt îndreptar de economie politică a socialismului

Construirea comunismului — cu cele două faze succesive: *socialism* și *comunism propriu-zis* — a fost concepută ca o întreprindere strict științifică. Conduasă de legi, ca orice știință veritabilă. Căutate cu obstinație, dar în zadar de gânditorii premarxiști, legile istorice, sociale și economice au invadat piața. Marx a fost repede eclipsat de imaginația fertilă a succesorilor săi. Își consumase o întreagă viață pentru a formula *câteva* legi istorice și economice. Discipolii săi, de la Lenin și Stalin la Ceaușescu și Kim Il-Sung, au apelat la o metodologie diferită, sumară dar eficientă. O intuiție genială a ghidului suprem sau un congres al Partidului ajungeau cu prisosință pentru a oficializa o nouă lege științifică sau chiar un pachet de legi. Pentru a ne rezuma la un singur exemplu, marea adunare a reprezentanților partidelor comuniste aflate la putere, reunită în noiembrie 1957, a scos la lumina zilei nu mai puțin de *nouă legi* care dirijau construirea noii societăți, obligatorii — dincolo de particularitățile naționale — pentru orice țară hotărâtă să treacă la comunism (rolul conducător al clasei muncitoare și al partidului său; lichidarea proprietății capitaliste etc.).

Știința fundamentală care controla îndeaproape această bulversare era *economia politică*. O știință purtând același nume ca economia politică burgheză, dar radical diferită. Marx făurise o nouă economie politică a capitalismului, continuatorii săi au făcut același lucru pentru etapa următoare.

Virtuțile *proprietății colective* reprezentau cheia de boltă a noii științe economice. Proprietatea de stat, completată prin proprietatea cooperatistă a meseriașilor sau a țăranilor („colhozurile“ sovietice, iar în România „gospodăriile agricole colective“, rebotezate mai târziu „cooperative agricole de producție“), se opunea detestatei proprietăți individuale. Nu numai marii proprietari capitaliste, dar și micii proprietari, care, spunea Lenin, posedă capacitatea diabolică de a genera, zi după zi și oră cu oră, noi structuri capitaliste. Ca rezervor al capitalismului (și al individualismului, în mentalități) nu mai putea fi tolerată multă vreme.

Așa se prezenta cel puțin modelul ideal al economiei, aplicat aproape *ad litteram* în țări ca Uniunea Sovietică, România sau Bulgaria, dar cu mai puțin respect față de dogmă în alte state comuniste, precum Polonia și Ungaria; în acestea din urmă, după mișcările revoluționare (sau „contrarevoluționare“, în jargon mitologic comunist) din 1956, s-a procedat la o „decolectivizare“. Sunt de fapt și țările care, având deja un sector privat (și mentalități corespunzătoare), au înregistrat o reușită relativă în tranziția post-comunistă spre capitalism, în timp ce țările cu economie „curată“ comunistă (și cu mentalități pe măsură) par condamnate la o desprindere lentă și dificilă, cu rezultate incerte (haosul din Rusia, ca și incapacitatea românească a unei restructurări autentice sunt dovezi concludente în acest sens). În ce privește China, cu recente ei evoluții capitaliste, este de văzut care din cei doi actori va sucomba la un moment dat: puterea comunistă sau economia de piață (logic ar fi să piară cea dintâi). Analiza noastră privește însă în primul rând dimensiunea *mitologică* a fenomenelor, așa încât vom trece mai repede peste concesiile făcute economiei reale.

Nu se cerea să fii mare cunoscător în ale economiei pentru a pricepe că o economie etatizată și planificată *tre-*

buia să funcționeze mult mai bine decât o economie lăsată „de capul ei”. În timp ce capitaliștii fabricau indiferent ce, într-o concurență anarhică al cărei singur stimulent era propriul lor profit, economia comunistă se înălța metodic și armonios în interesul general al populației.

Legea economică fundamentală a socialismului afirma creșterea neîntreruptă a producției materiale, cu scopul satisfacerii, în tot mai mare măsură, a necesităților poporului muncitor. Astfel, creșterea accelerată se impunea ca o „fatalitate”. Comunismul era științific condamnat la creștere economică și bunăstare perpetuă. Pentru a acționa mai bine, legea fundamentală era susținută de legi specializate, printre care se remarcă *legea dezvoltării planificate și proporționale* și *legea creșterii neîntrerupte a productivității muncii*.

Toate virtuțile științei economice comuniste se concentrău în Plan (conceput în genere pe o perioadă de cinci ani — faimoasele „cincinale” —, dar inserat și într-o planificare de perspectivă, deschisă larg spre viitor). Planul era expresia economică a unui voluntarism absolut, caracteristică esențială a mitologiei comuniste în faza ei de maturitate. Ajungea să exprimi dorințe (evident, întemeiate științific) pentru ca acestea să se materializeze la termenul fixat. Proba strălucită a unui acord deplin între prevederi și îndeplinirea lor, între teorie și practică. Capacitatea de anticipare a Planului era uluitoare. Dacă se dovedea că economia trebuia să se dubleze sau să se tripleze în cursul unei perioade determinate, recordul se îndeplinea fără cusur. Și chiar mai mult decât atât. Cum nici o limită nu putea fi impusă unei viziuni voluntariste a istoriei (nici chiar limitele definite de ea însăși), comunismul a oferit spectacolul curios al unor planuri confecționate nu numai pentru a fi îndeplinite, ci și, mai ales, pentru a fi depășite. „Depășirea Planului” a devenit

visul, mândria, țelul suprem al oricărui bun comunist. Nu se punea, evident, problema supraproducției, tară afectând numai sistemul capitalist. Pur și simplu, se avansa spre comunism mai repede decât fusese prevăzut.

Planul era nu numai gândit, dar și iubit. Iubit cu pasiune. S-a dezvoltat o formă neașteptată de „erotism“. „Tânărul student și tânăra studentă, când se plimbă împreună, discută despre indicatorii infailibilului plan cincinal...“ (Henri Barbusse, *Russie*, 1930).

Iată, așadar, o concepție științifică și un sistem de legi susceptibile să ridiculizeze debandada capitalistă. Planul asigura un echilibru desăvârșit între ramurile economiei, între producție și consum, ca și utilizarea deplină a forței de muncă. Flagelul șomajului, fenomen endemic în economiile bazate pe proprietate privată, nu exista într-o economie socialistă. Pentru prima dată în istoria modernă, toată lumea avea de lucru. În logică capitalistă (neștiințifică), acest surplus de mână de lucru ar fi trebuit să provoace scăderea productivității și diminuarea salariilor.

Din fericire, legile economice ale socialismului stăteau de veghe și apărau interesele muncitorilor. Productivitatea *trebuia* să crească, și veniturile la fel, era înscris în *legi*, și cu legile nu se glumește.

Un alt efect al conducerii științifice a economiei se anunța a fi dispariția treptată a inegalităților regionale și internaționale. În timp ce capitalismul instala inegalitățile și le exacerba, comunismul proceda, dimpotrivă, la omogenizarea spațiului. Pe o planetă comunistă, nu va mai exista nici un colț uitat de civilizația tehnologică.

Spre deosebire de capitalism care investea în ramurile rentabile pe termen scurt, economia socialistă se caracteriza prin locul privilegiat acordat *marii industrii*. „Stal“ înseamnă în rusește „oțel“. Un oarecare Djugașvili, căutân-

du-și un nume de luptă, mai sugestiv decât al său, l-a găsit tocmai pe acesta. Și astfel a devenit *Stalin*. O primă dragoste care l-a marcat durabil. Devenit stăpân al Uniunii Sovietice, a așezat oțelul la loc de cinste. Pentru a construi comunismul, trebuia produs mult oțel. Mai mult decât o lege, era o axiomă. Toată dezvoltarea economică pornea de aici. Pentru a mânca și a se îmbrăca, trebuia fabricat oțel, tot mai mult oțel, oțel la nesfârșit. Cât se poate de logic: din oțel se fabricau *mașini-unelte*, industrie „pivot“ a sistemului economic communist. Și, având mașini-unelte la dispoziție, restul devenea simplu: se putea produce tot ce mai era de produs.

Consecință spectaculoasă a acestei strategii de dezvoltare: *ritmurile* vertiginoase de creștere. Fenomen nicidecum cunoscut în istorie. În timp ce creșterea industrială anuală a țărilor capitaliste depășea rareori 5%, industria țărilor comuniste creștea, imperturbabil, an de an, cu procente de 10% sau 15% (dacă nu chiar mai mari). În medie, un raport de 3 la 1 în favoarea ritmului communist. Se înțelege astfel depășirea — relativ ușoară — a țărilor cu tradiție industrială de țări economicește înapoiate, dar devenite comuniste. Un exemplu: față de anul 1913, producția sovietică crescuse în 1959 de 36 de ori, în timp ce a Statelor Unite de numai 4 ori. La începutul anilor '60, Uniunea Sovietică depășise deja produsul național cumulat al Angliei, Franței, Italiei, Canadei, Japoniei, Belgiei și Olandei. Depășire cu atât mai semnificativă dacă o socotim pe cap de locuitor, populația sovietică fiind pe atunci de 220 de milioane față de 280 de milioane pentru ansamblul țărilor menționate. Doar Statele Unite mai rămâneau să fie depășite; ar mai fi durat vreo zece ani, cel mult. În aceeași perioadă se afirma că în numai câțiva ani „lagărul socialist“ va alinia o producție globală superioară „lagărului capitalist“. Era

demonstrația incontestabilă a superiorității comunismului științific asupra unui „mod de producție“ renegat de istorie.

Singura grijă privea perpetuarea acestor ritmuri de excepție. Unii economiști admiteau o scădere, relativă firește, fără a ajunge la nivelul atât de scăzut al producției capitaliste. Revoluționarii consecvenți nu vedeau însă lucrurile așa. De ce să scădem ritmurile în loc de a le crește? Rămânând doar să se descopere legea corespunzătoare. Ceea ce și-a propus Kim Il-Sung într-un text intitulat *Asupra câtorva probleme teoretice ale economiei socialiste* (1969). Argumentație impecabilă: într-o societate unde tehnologia și productivitatea merg fără încetare înainte, nu există nici un motiv pentru care ritmul de dezvoltare să se încetinească. Dimpotrivă, totul duce la concluzia că, pe măsura perfecționării socialismului, cursa va deveni și mai dinamică.

Și atunci? Ne puteam aștepta la ritmuri de 30%, de 40%? Până la a admira o Coree de Nord comunistă depășind într-o singură generație prea capitalista Japonie?

Dincolo de mitologie: economia reală

După mitologia pură, să trecem la mitologia aplicată, și de acolo, pur și simplu, la economia reală.

Trebuia, potrivit preceptelor mitologice, ca proprietatea să aparțină tuturor. Aproape totul a fost naționalizat sau colectivizat (cu abaterile de la normă — adaptări tactice — deja semnalate). Trebuia ca proletariatul să-și afirme rolul decisiv într-o economie predominant industrială: o cereau premisele esențiale ale trecerii de la capitalism la comunism. Însă societățile care au încercat experimentul erau predominant agrare și țărănești. S-ar fi putut lua în considerare în principiu un comunism țărănesc, și până la un punct formula aceasta a fost integrată comunismului asiatic, cu cazul extrem al Campuchiei unde s-a produs, prin-

tr-o întoarcere pe dos a mitologiei, golirea orașelor și ruralizarea generală a populației. Autenticul proiect mitologic comunist este însă citadin și industrial; așa a văzut lucrurile Marx și așa au fost ele aplicate, prin forțarea istoriei, în spațiul sovietic. Ne vom referi, ca și până acum, la acest curs principal, și nu la adaptări sau la devieri. Agricultură a fost în genere sacrificată, țărănimea dezmembrată, mase umane enorme deplasate spre orașe, pretutindeni au proliferat mari combine industriale și imense șantiere. Criza agricolă endemică — până la manifestări periodice de foamete — caracteristică țărilor comuniste (care au fost, cele mai multe, înainte de comunism, mari exportatori agricoli — cazul, îndeosebi, al Rusiei și al României) se explică mai puțin economic cât mitologic. Agricultură a fost neglijată (și în fond sacrificată pe altarul industrializării), fiindcă ea oferea o imagine care nu era imaginea de marcă, imaginea ideală a comunismului.

Industria s-a organizat în întreprinderi colosale, meritul lor fiind de a aduna rapid o clasă muncitorească și de a face evident triumful industrializării. Profilul său a fost copiat după cel al secolului al XIX-lea, *oțelul*, ca și *cimentul* devenind simboluri ale timpurilor noi. În 1990, Uniunea Sovietică producea 160 milioane de tone de oțel, Japonia 108, Statele Unite 88. România, țară săracă în fier și cărbune, le importa (din Brazilia, India sau Australia!) pentru a fabrica oțel; a și devenit un mare producător, cu o cifră pe cap de locuitor de două ori superioară Franței. La ciment, în 1990, China era în frunte, cu 204 milioane de tone, urmată de URSS cu 138; Japonia și Statele Unite nu produceau decât 84 și respectiv 70 milioane de tone. (Evident, cifrele avansate de țările comuniste nu sunt deloc fiabile, dar chiar în absența unei evaluări corecte, ele exprimă cel puțin un ideal, ceea ce este și mai semnificativ decât stricta realitate economică.)

Această structură industrială, care a caracterizat până la sfârșit istoria comunismului, decurge din premisele economice deja menționate: model ideologic impregnat de o mentalitate foarte în spiritul secolului al XIX-lea; calificarea modestă a unei forțe de muncă rurale, devenită muncitorească; amplul program transformist (construcția de baraje, reclădirea orașelor)... Pentru toate aceste obiective, tehnologiile „masive“ ale secolului al XIX-lea păreau mai bine adaptate decât cele, mai sofisticate, ale sfârșitului de secol XX. Împietrit într-un program desuet, comunismul n-a înțeles nimic din tehnologiile noi, prea „spiritualizate“ după gustul său. Informatica, altceva decât o formă de producție „materială“, i-a rămas complet străină. După aceeași logică, n-a înțeles nimic din importanța serviciilor într-o economie modernă. O asemenea refacere a jocului nu corespundea proiectului mitologic, axat tocmai pe preponderența — inclusiv numerică — a lucrătorilor industriali. Fusesse dezmembrată țărănimea pentru a se asigura această preponderență, nu era acum să se strice echilibrul prin adoptarea sistemului burghez al serviciilor! „Societate de producție“, comunismul n-a încetat să-și afișeze disprețul pentru „societatea de consum“.

O economie în întregime colectivizată nu putea funcționa decât în visul lui Marx (de aici și practicarea unor abateri parțiale de la mitologie, baloane de oxigen necesare supraviețuirii). Mașina economică a comunismului seamănă cu un automobil căruia nu-i mai merge motorul. Pasagerii coboară și împing mașina cu mâinile. Surpriză agreabilă: mașina se mișcă, într-adevăr. Cu trei inconveniente totuși: mai întâi, merge prea încet, în al doilea rând, efortul este cam mare, și, în sfârșit, situația nu poate să dureze prea mult. Pentru a obliga mașina să se miște, comunismul a introdus pretutindeni un sistem de muncă forțată,

caracterizat prin program prelungit, salarii excesiv de modeste și randament foarte scăzut (în aceeași unitate de timp, un muncitor occidental producea în medie de zece ori mai mult decât colegul lui comunist). În plus, o mână de lucru neplătită — autentică formă de sclavaj — a fost utilizată pe scară largă: deținuții politici în primul rând (cărora li se datorează, mai mult decât „stahanoviștilor“, marile lucrări staliniste și post-staliniste), dar și armata, și, periodic, chiar elevii și studenții. Într-o bună zi, în mod fatal, mașina trebuia să se oprească (doar în China nu s-a oprit, fiindcă în ultimul ceas i s-a aplicat un motor autentic: proprietatea privată). Ajutorul occidental, în credite, tehnologie și alimente a întârziat (poate cu câteva decenii) sfârșitul aventurii.

Statistica comunistă trebuie înțeleasă în aceeași perspectivă mitologică. Raporturile ei cu realitatea sunt mai mult decât fragile, urmărindu-se doar să se ilustreze, prin cifre, justetea doctrinei (ritmuri înalte de creștere, depășirea capitalismului...). Mult timp Occidentul n-a înțeles nimic. Se credea doar în exagerări, acolo unde era pură fabulație. În 1989 (chiar în ajunul prăbușirii sale), Ceaușescu a decis să plaseze România în avangarda agriculturii mondiale. Randamentul la hectar trebuia să depășească producția celor mai performante țări. Zis și făcut, nimic mai simplu: producția s-a înmulțit cu 4 (peste 60 de milioane de tone în loc de 16, admitând că cele 16 ar fi întru totul adevărate). Firește, nimeni nu l-a crezut. Dar timp de zeci de ani, Occidentul acceptase, cel puțin în linii mari, statisticile sovietice. Toată lumea era de acord că produsul național al Uniunii Sovietice ar fi ocupat a doua poziție după Statele Unite, corespunzând cam cu 50–60% din economia americană. Este adevărat că nimeni nu s-a lăsat păcălit de amenințarea lui Hrușciiov că țara lui va trece în frunte. Oare de

ce, o dată ce i se acordase cu atâta generozitate locul doi? Apoi, îndoielile și-au croit drum, și a venit și pedeapsa: specialiștii americani au împins economia sovietică spre pozițiile șapte sau opt. O metodologie care se poate rezuma în aceste cuvinte: *știi că minți, așa că te cred pe jumătate!*

Și iată un alt paradox: timp de zeci de ani, creșterea afișată a economiilor comuniste a fost de două, de trei sau de patru ori superioară ritmurilor occidentale. Consecință: la capătul cursei, aceste economii nu numai că nu și-au lichidat handicapul, dar s-au trezit încă mai în urmă ca la începutul cursei! Să alergi mai repede decât ceilalți și să pierzi teren la fiecare pas, ce poate fi mai mitologic!

După anumite indicii — cuantumul salariilor, de pildă —, lumea ex-comunistă nu se afla, cel puțin în primii ani după comunism, la nivelul Europei, ci al „lumii a treia“. Dar mai gravă decât sărăcia era dereglarea structurilor economice și sociale. Din acest punct de vedere nu există comparație posibilă. Statisticile, chiar corecte, devin inoperante. Este o *altă lume*.

Fiecăruia după nevoi

Să uităm realitatea aceasta dezamăgitoare pentru a reveni în grădina înflorită a mitologiei. Merită să o vizităm; este partea cea mai frumoasă a călătoriei noastre. Grădina Edenului. Visul milenarist. Fără îngeri, fără Dumnezeu. Mult mai sigur: garantat de știință.

Să scrutăm viitorul dintr-un punct de observație, situat, pe scara timpului, pe la 1960. Moment privilegiat, pe care l-am invocat deja în câteva rânduri. O dată încheiată teroarea stalinistă, când revenea încrederea în virtuțile și promisiunile sistemului. Imediat după lansarea „Sputnikului“, care demonstra cum comunismul își regăsise suflul și calea

cea bună. În momentul când se proclama depășirea apropiată a economiei capitaliste. Și puțin înaintea deziluziei definitive care avea să însoțească lenta agonie a sistemului.

Într-adevăr, spre 1960 momentul era prielnic pentru a detalia contururile societății comuniste. Iată-le.*

În primul rând, *abundența*. Consecință logică a unei dezvoltări impetuoase a producției. *Electricitatea*, îndrăgită de Lenin, avea să miște toate roțile, ajutată de o colegă pe care părintele comunismului real nu o bănuise, *automatizarea*. Automatele, peste tot prezente, în diversele industrii ca și în viața cotidiană, vor fi (*erau deja* în Uniunea Sovietică) elementele specifice ale peisajului comunist. Cheia tehnologică a unui avânt material și spiritual fără limite.

Apărea aici o întrebare neliniștitoare: automatizarea va duce la diminuarea, eventual la dispariția muncii fizice? Perspectivă poate îmbucurătoare pentru un muncitor dependent de mentalitatea capitalistă, de neconceput însă pentru un bun comunist. Munca brută nu va dispărea niciodată. Cu toții — muncitori, ingineri sau funcționari — vor face un efort fizic aproape egal, dar vor trebui să-l facă! „Să nu vă închipuiți că puteți pătrunde în adâncurile științei cu mâini care nu au căpătat bătăturei mânuind pila sau nu poartă urme de arsuri de la sticla încinsă și metalul incandescent“, așa suna avertismentul lansat de un academician tinerilor sovietici. Se încerca astfel să se reunească într-un ansamblu coerent cele două direcții — în fapt, contradictorii — ale mitologiei comuniste a muncii: pe de o parte, un secol XIX proletar privilegiind munca manuală,

* Pentru a schița acest tablou, am folosit manualele de economie politică și o sugestivă carte a lui G. Glezerman (specialist reputat al „socialismului științific“ în anii '50): *Viitorul care începe astăzi. Despre construirea comunismului în URSS* (1960; traducere românească după ediția rusă din același an).

pe de altă parte lumea automatizată a secolului XXI. Vom reveni asupra acestui subiect.

În același spirit era precizat și locul — cu totul modest — al intelectualilor. Aparent, rolul și responsabilitatea lor trebuiau să sporească într-o societate tehnologică. Dar, din nefericire pentru ei, doctrina nu o permitea. Comunismul înțelegea să promoveze vechiul proletariat, clasa muncitoare. Sigur, diferențele vor dispărea între munca fizică și cea intelectuală, dar fără ca muncitorii și țăranii să devină intelectuali. Ei vor atinge nivelul tehnologic și cultural al intelectualilor, rămânând totuși muncitori și țărani. Sau, mai bine zis, „oameni ai muncii“, deoarece noțiunile de *muncitor* și *țaran* vor dispărea, contopindu-se într-o singură mare familie. Departe de a domina noua societate, intelectualii riscau să ajungă într-o situație destul de incomodă: nu vor mai avea nici un fel de superioritate, prin știință sau competență, asupra celorlalți. Unii muncitori se descurcau deja în matematici superioare la fel de bine ca inginerii. Va veni și ziua când se va auzi întrebarea: la ce sunt buni intelectualii? O dată ce se vor întâlni peste tot oameni ai muncii savanți, oameni ai muncii artiști, oameni ai muncii politicieni.

Să revenim însă la producție, automate și muncă fizică laolaltă. Va fi orientată producția spre bunurile de consum? *Nu*, evident. Lecția aceasta trebuia învățată o dată pentru totdeauna: bunurile de consum înseamnă capitalism; comunismul înseamnă și va însemna mereu industrie grea, mașini-unelte, oțel...

Productivitatea urma să atingă niveluri extrem de înalte. Uniunea Sovietică a anilor '60, angajată în edificarea comunismului, oferea deja câteva exemple. De pildă, în 1959, într-un colhoz din regiunea Lvov, un anume Iaroslav Cij a reușit să decupeze un porc întreg într-o sută de kilo-

grame de carne în numai 5,6 ore. Pentru aceeași operație, un fermier american avea nevoie de 6,6 ore. Și nu era decât începutul, căci, în drumul său precipitat spre comunism, bravul colhoznic se angajase să reducă operația la trei ore, promițând chiar, pentru 1961, un ritm amețitor de 1,5 ore. Pentru Iaroslav Cij, însoțit de porcul său, porțile comunismului se aflau la doi pași.

Abundența produselor de tot felul, omogenizarea socială și cultul muncii vor face posibilă aplicarea faimosului principiu al comunismului: *fiecăruia după nevoi*.

Atenție însă, aceasta n-avea nimic de a face cu luxul sau cu capriciile individuale. Fiecăruia după nevoile sale reale, după necesități rezonabile.

Cum banii nu vor mai exista, nimeni nu va mai acumula valori. La ce bun să tot aduni? Cine va avea nevoie de indiferent ce se va putea servi pur și simplu din depozitele publice. Încălțăminte, îmbrăcăminte, produse alimentare... Și mentalitatea va fi alta. Nimeni nu va trece dincolo de limitele bunului-simț. Fiecare va beneficia de o garderobă suficientă, nimic superfluu, și de o locuință unde nu vor exista camere nelocuite ca în extravagantele reședințe ale milionarilor capitaliști. În ce privește hrana, „sunt în curs de elaborare anumite norme de alimentație, fundamentate științific“. Se va ști cvasi-matematic cum trebuie alcătuit un meniu, pe cât de gustos, pe atât de sănătos. (În unele țări comuniste, această idee a cunoscut un început de aplicare. În România anilor '80, Ceaușescu și-a mustrat public compatrioții pe motiv că ar fi fost prea grași, impunându-le în consecință un program de slăbire, zis de „alimentație științifică“.)

Vom avea cel puțin câte o mașină? Nostimă idee, încă o dovadă a persistenței mentalităților precomuniste. Fie, de acord, dar mai curând ca pedeapsă pentru cine ține cu

tot dinadinsul să-și bată capul cu ea. Să fim serioși: la ce-ar fi bună o mașină personală, când poți găsi una, în orice moment, în garajul public?

Dar hoții? Altă întrebare deplasată! Hoția nu va mai exista, încercați să înțelegeți, o dată ce fiecare poate obține tot ce dorește din depozitele obștești, și atunci de ce să fure? A fura înseamnă să iei ceva fără să plătești. Într-un sistem comunist, toată lumea va lua tot ce este de luat, și fără plată. Toți vor fi un fel de „hoți“. Hoția va dispărea prin generalizarea ei.

Vor dispărea în consecință tribunalele și închisorile (Ceașescu voia să dărâme Palatul de Justiție din inima Bucureștiului, și să mute instituția la periferie; ocultare simbolică, premergătoare a unui comunism fără justiție). Nu va mai exista nici un fel de represiune. Statul va dispărea: o spusese deja Marx și Engels.

(Nimic, din nefericire, despre dragoste, sex și familie, cel puțin pentru a detalia tabloul schițat de Engels. Lacună explicabilă. Ca toate sistemele totalitare, comunismul real a cultivat discursul virtuos; în plus, anarhia familială preconizată de Engels nu prea se potrivea cu controlul pe care Partidul și Statul înțelegeau să-l exercite în acest domeniu ca în toate celelalte. Spațiul privat era devorat de spațiul public.)

Omul va fi în sfârșit liber: fără bani, fără proprietate (cu excepția câtorva lucruri indispensabile); beneficiind, grație unei înalte productivități, de un program redus de lucru, își va folosi cea mai mare parte a timpului pentru a-și desăvârși personalitatea. Se atinge astfel punctul central, scopul suprem al comunismului, care proclama apoteoza spiritului uman.

De fapt, Omul se retrăgea de pe scena istoriei. Preda ștafeta *omului nou*.

Omul nou

Un individ lipsit de individualism

La societate nouă, om nou. Nici vorbă să concepi o lume comunistă populată cu burghezi deghizați.

A fost problema cea mai delicată pusă de mitologia transformistă. Pentru a reface economia și societatea, zdrobirea vechilor structuri era suficientă. Dar cum să procedezi pentru a zdrobi spiritul uman și a-i substitui un altul? Care să fie rețeta unei ființe umane diferite?

Rețeta aceasta amesteca, la fel ca în toate proiectele comuniste, *determinismul social* și *voluntarismul*. O societate nouă va produce un om nou, dar în același timp îi revenea omului nou însuși, cel puțin primelor exemplare ale speciei, misiunea de a construi societatea nouă. Timpul presa: trebuia forțată evoluția printr-o metodologie științifică adecvată.

Rezultat (cel puțin presupus): o antiteză vie a omului vechi. Metamorfoza pretindea în primul rând extirparea individualismului. Potrivit *psihologiei comuniste*, individualismul nu este inerent individualității, constituind doar manifestarea unei stări conflictuale între individ și societate. Anularea sa nu numai că nu aducea nici un prejudiciu personalității umane, ci reprezenta, dimpotrivă, condiția necesară pentru afirmarea și desăvârșirea acesteia. Un om lipsit de individualism dispunea de o personalitate mai puternică și mai bogată decât „omul vechi”. Ființa umană nu-și putea împlini potențialitățile decât în colectivitate și

prin colectivitate. O armonizare de neconceput în orice sistem precomunist, dar decurgând logic din premisele noii societăți, mecanism reglat cu precizie, unde fiecare element al ansamblului se găsește la locul potrivit.

În noul context, anumite noțiuni se goleau complet de sens. *Spiritul de proprietate* devenea un anacronism ridicol, o dată ce proprietatea aparținea în mod egal tuturor. Nici *liberul arbitru* nu mai avea obiect, o dată ce adevărul, științific definit, devenea, ca și proprietatea, unic și indivizibil.

Acest paradox al unui individ fără individualism, dar cu personalitate puternică, rămânea să fie dovedit, ca și celelalte figuri ale mitologiei comuniste. Operația a fost practică, fără anestezie, asupra societății în ansamblul ei.

Metodologia aplicată urmărea o „socializare“ a omului cât mai completă cu putință. O puternică inserție socială care privea toate detaliile vieții, dar privilegia, amplifică și absolutiza activitatea profund socială prin însăși esența ei: *munca*.

***Munca l-a făcut pe om ;
munca îl va face pe omul nou***

Munca: un cuvânt magic, unul dintre cuvintele-cheie ale mitologiei comuniste. Să ne reîntoarcem la Engels și, împreună cu el, la originile omenirii, pentru a ne aminti că „omul vechi“ a fost produsul muncii. Munca l-a înzestrat cu atributele sale umane: înainte de a munci, era o biată maimuță. Mecanismul aplicat de Engels timpurilor primitive ale umanității sugera ceea ce era de făcut pentru a provoca o nouă mutație speciei umane.

Pentru „omul vechi“, munca era un chin; sclav, șerb sau proletar, era obligat să muncească pentru a-și acoperi nevoile, dar mai ales pentru a spori averea altora, a celor care îi furau munca. Societatea comunistă avea să modifice

complet esența acestei tradiționale servituți, transformată acum într-o activitate liberă în beneficiul tuturor. Și aceasta schimba, implicit, motivația și atitudinea muncitorului. Dintr-o activitate penibilă, munca devenea o necesitate morală și, chiar mai mult, o a doua natură. Comunistul este un muncitor, muncitorul prin excelență. El *iubește* munca; munca este rațiunea sa de a fi, este — s-ar putea zice — plăcerea lui supremă. În țările comunismului real, omul nou a devenit capabil de o performanță neașteptată: aceea de a se odihni muncind, concretizând astfel faimosul concept de „odihnă activă“ destinat să dea un sens duminicilor și sărbătorilor. „A sărbători prin muncă“ tot felul de evenimente politice sau aniversări istorice a devenit maniera cea mai convingătoare de exprimare a solidarității umane și a bucuriei de a trăi.

O observație interesantă rămâne de făcut cu privire la genul de muncă luat în considerare. Am constatat că societatea nouă presupune o dezvoltare științifică, tehnologică și culturală fără precedent în istoria omenirii. Ar fi decurs de aici o mutație similară a activităților productive: muncă de înaltă calificare, tot mai puțin „fizică“ și din ce în ce mai „intelectuală“. Mutație logică, firește, dar când sunt în joc mitologiile trebuie să ne ferim de prea multă logică. În fapt, înțelegerea „superioară“ a muncii s-a lovit de două obstacole.

Mai întâi, un obstacol vulgar, pur material: țările angajate pe calea comunismului s-au dovedit mai capabile să schimbe omul decât tehnologiile. Cu puține excepții, nivelul lor de plecare (ca și cel de sosire la capătul cursei) a fost foarte modest. Trebuia acceptată situația, și creat omul nou într-o ambianță tehnologică amintind mai curând secolul al XIX-lea decât prevestind secolul al XXI-lea.

Dar a existat de asemenea, și mai ales, un obstacol de ordin mental, o prejudecată adânc înrădăcinată privilegiind

munca neintelectuală, munca brută. Ne aflăm aparent în plină contradicție: pe de o parte, supremația științei în mitologia comunistă, pe de altă parte exact contrariul: apoloogia muncii manuale. Totul se explică destul de ușor.

Omul comunist venerează știința, aceasta nu se discută, dar știința, așa cum o înțelege el, nu prinde corp în zonele rarefiate ale spiritului; ea este înrădăcinată în sol, în materie, în lumea concretă.

Trebuie observată o regulă: în sistemul mitologic comunist, *totul circulă de jos în sus*, de la economie la societate și apoi la reprezentările mentale, de la materie la spirit, de la mână la cap. Să revenim la maimuța engelsiană. Nimeni nu i-ar fi putut pretinde bietului animal să stăpânească o tehnologie avansată, dar i s-ar fi putut cere să mizeze tot atât, dacă nu mai mult, pe creier cât pe mână. De ce mână și nu creierul în poziție de comandă? Deoarece orice știință, orice cunoaștere decurg din procesul muncii. „Practica“ comandă, și nu teoria. Contactul direct, fizic, cu materia. Știință proletară, sau dorindu-se astfel, comunismul a rămas dependent, în analizele sale teoretice ca și în strategiile efective, de coordonatele muncii proprii muncitorului secolului al XIX-lea. Până la sfârșit oțelul a fost preferat microprocesoarelor, din motive încă și mai mult ideologice decât tehnologice.

Știința nefiind decât un fel de prelungire a muncii materiale, proletarii de ieri sau de azi sunt chemați să devină oamenii de știință și inginerii de mâine. În timp ce intelectualii de formație tradițională, iluzionându-se asupra autonomiei demersului lor, au puține șanse de acces la adevărata cunoaștere: esența lucrurilor le rămâne ascunsă. Precedentele istorice nu lipseau. *Muncitorul* autodidact Polzunov, om de știință multilateral și inventator de geniu, ca și contemporanul său Lomonosov, fiu de șerb, devenit cel mai

mare savant care a trăit vreodată, ofereau un argument hotărâtor teoriei unei științe izvorând din spiritul poporului muncitor.

Pe primul plan se afla însă semnificația pedagogică a muncii, chiar înaintea virtuților sale productive și științifice. În definitiv, butoiul Danaidelor a fost o proastă afacere economică, dar un mijloc excelent pentru a crea reflexe și deprinderi.

Experimentul din lagărul Dzerjinski

S-a născut o *nouă pedagogie*. Strict științifică, precum toate celelalte. Detaliu simptomatic: principiile sale au fost elaborate într-un lagăr de muncă destinat reeducării delincvenților minori. Un om și-a asumat misiunea de a-i transforma pe acești tineri în „oameni noi”. Dacă experiența reușea, sistemul de reeducare putea să se aplice la scară națională și să producă oameni noi în serie.

Responsabil cu acest compartiment al mitologiei științifice comuniste a fost institutorul Anton S. Makarenko (1888–1939). Începând din 1920, el a organizat și condus o colonie de tineri infractori, instalată lângă Poltava, în Ucraina, cu o suprafață de 40 de hectare și botezată cu numele scriitorului *Gorki*. În 1926, cei 450 de copii și institutorul-comandant s-au deplasat în împrejurimile orașului Harkov. Unele neînțelegeri cu autoritățile ucrainene l-au obligat pe Makarenko să-și abandoneze primul laborator. I s-a oferit însă șansa să-și perfecționeze sistemul; ceea ce a și făcut, între 1927 și 1935, tot lângă Harkov, în fruntea unei „colonii de muncă” formată din vreo 600 de copii abandonați și adolescenți. Numele acestei noi colectivități adăuga o notă suplimentară farmecului locurilor; i s-a spus *comuna de muncă „Dzerjinski”*. Curioasă denumire pentru un proiect pedagogic; să nu uităm însă că fondatorul și primul șef al

faimoasei *Ceka* (denumirea inițială a „securității“ sovietice), departe de a simboliza pe atunci terorismul de stat și exterminarea planificată, apărea ca un simbol al fidelității față de principii și al intransigenței revoluționare (mort în 1926, nu a mai avut ocazia să fie supus proceselor staliniste și să devină la rândul lui un contrarevoluționar).

De fapt, era mai mult decât o simplă denumire. Lagărul „Dzerjinski“ aparținând chiar instituției cu pricina, Makarenko a avut ocazia să intre în contact cu membrii confreirii. A fost pentru el drumul Damascului, revelația vieții sale. Știa de acum înainte că nu a lucrat în van. Omul nou căruia îi consacrase viața nu era o himeră, nici un produs labil de laborator, omul acesta exista în carne și oase: era *Cekistul*!

Dar să-l lăsăm pe Makarenko să-și exprime el însuși entuziasmul: „Cu totul nouă și neașteptată pentru mine a fost societatea cekiștilor. Cekiștii înseamnă mai întâi de toate o colectivitate, ceea ce nu s-ar putea spune despre oamenii de la Instrucțiunea Publică. Colectivul cekiștilor posedă exact acele calități pe care timp de opt ani am vrut să le întipăresc membrilor coloniei mele. Am descoperit deodată înaintea mea tipul de om pe care, până atunci, îl plăsmuisem doar în imaginație [...] Această circumstanță a devenit punctul de plecare al noii mele gândiri pedagogice [...] Aveam de acum înainte posibilitatea de a-mi reprezenta în cele mai mici detalii multe domenii care-mi rămăseseră până atunci misterioase. O foarte înaltă inteligență, îmbinată cu instruire și cultură, nu căpăta niciodată la cekiști forma care îmi era odioasă la intelectualul rus [...] Și am fost de atunci în măsură să studiez un limbaj, demersuri logice, o formă de emoție intelectuală, noi dispoziții ale gusturilor, noi structuri nervoase, și, ce este mai important, o nouă formă de utilizare a idealului.“

Experimentatorul se gândea, în stilul lui Miciurin, la un fel de hibridare morală care să transfere deținuților prețioasele calități ale temnicerilor.

Mulțumit de rezultate, Makarenko a renunțat în 1935 la activitatea practică în lagărele de muncă, pentru a se consacra teoriei pedagogice și popularizării experiențelor sale. A publicat, sub titlul *Poemul pedagogic* (1933–1935), o transpunere literară a istoriei coloniei „Gorki“, și apoi *Steaguri pe turnuri* (1938), relatare a experienței „Dzerjinski“. A devenit un personaj public și, foarte repede, un mit. Pedagogia lui a fost adoptată și instituționalizată. Din lagărul de muncă s-a trecut în școală, în familie, în toate compartimentele educației. Sistemul avea să rămână în vigoare, în esența lui dacă nu în toate detaliile, până în ultimele zile ale comunismului.

Două axiome susțineau edificiul noii științe pedagogice :

Prima axiomă: *ereditatea nu contează*. După Makarenko nu există oameni deficienți, ci doar metode deficiente. Nu îl interesa trecutul, ci doar viitorul copiilor. Personalitatea lor (personalitatea umană în genere) era tratată ca o ceară moale susceptibilă de a fi modelată potrivit unui proiect anume. Concepție corespunzătoare ideii centrale a mitologiei comuniste care evacua trecutul pentru a construi mai bine viitorul. Sunt evidente analogiile cu biologia lui Lâsenko: același dispreț pentru ereditate și aceeași încredere în virtuțile terapiei transformiste dirijate animau în egală măsură cele două proiecte, biologic și pedagogic.

A doua axiomă preciza sensul exclusiv comunitar al oricărei pedagogii. „Educația liberă“ era respinsă ca și ereditatea, modelarea personalității trebuind să fie o întreprindere colectivă, nu individuală. Locul dintâi revenea angrenajului social, de unde decurgea și cuvântul de ordine: *a educa în*

colectivitate, prin colectivitate și pentru colectivitate. Ceea ce se făcea, evident, prin muncă...

Membrii „coloniei“ supuși acestui experiment pedagogic au fost organizați în brigăzi de muncă; nu li s-a lăsat, în fapt, o altă preocupare. Domnea o disciplină severă. Tinerii lucrau nu pentru astăzi, ci pentru „ziua de mâine“, potrivit unui program care miniaturiza proiectul comunist global, concentrat asupra obiectivului final: „viitorul radios“. „Omul — scria Makarenko — nu poate trăi în această lume dacă nu are ceva luminos în perspectivă. Adevăratul mobil al vieții umane este bucuria zilei de mâine“ (aceasta anulând, pare-se, „bucuria zilei de azi“). Pornind de aici, el a formulat o nouă concepție despre disciplină, înțeleasă ca „*disciplină a luptei și a efortului victorios*“.

Dacă ar fi să-l credem pe Makarenko și pe biografii și exegeții săi, rezultatele s-au dovedit spectaculoase, și aceasta însemna o garanție pentru viitorul comunismului și al omului nou. El a educat „circa trei mii de cetățeni, disciplinați și devotați patriei socialiste“. Trei mii de oameni noi! (ne lipsesc statisticile pe profesii; ar fi interesant de știut câți dintre ei s-au angajat în „Ceka“).

Metodele de lucru au cunoscut o perfecționare continuă. Colonia Gorki nu era decât o exploatare agricolă. În comuna Dzerjinski, pe primul plan se situa industria, și nu o industrie oarecare. Copiii, repede transformați în muncitori de înaltă calificare, au reușit să pună în mișcare o uzină de aparate fotografice și o alta de aparatură electrică, totul la un nivel corespunzând celor mai înalte standarde internaționale. Economia sovietică nu mai avea decât să aștepte multiplicarea comunelor Dzerjinski (ceea ce, se pare, nu s-a petrecut).

Și iată tabloul final, apoteoza: comuna Dzerjinski a devenit (și îl cităm tot pe Makarenko): „un colectiv de un

farmec copleșitor, de o veritabilă abundență muncitorească, de o înaltă cultură socialistă“. Era, în mic, societatea comunistă de mâine.

După istoricii ruși Mihail Heller și Aleksandr Nekrici (în cartea publicată în Franța, *L'Utopie au pouvoir. Histoire de l'URSS de 1917 à nos jours*, 1982), proiectul pedagogic al lui Makarenko s-a inspirat din două modele: *colonia* (penitenciară) și *armata*, și era bazat pe trei principii: *colectivitate*, *militarizare*, *autoritate*. Nici familia nu făcea excepție. Ceea ce dădea următorul circuit: „Copilul este crescut într-o familie autoritară care reprezintă statul în miniatură, apoi într-o școală autoritară reprezentând și ea statul în miniatură, și în sfârșit intră în viață, în statul autoritar.“

O viață cam monotonă. Dar nici un sacrificiu nu este prea mare atunci când ai de pregătit marea bucurie a zilei de mâine.

Cum să prefaci un împărat în proletar

O problemă științifică interesantă privea soarta dușmanilor poporului. Erau oare și ei transformabili, puteau fi „ameliorați“? Desigur, nu era deloc greu să-i elimini sau să-i izolezi, și, în fapt, aceasta a fost soluția preferată de cele mai multe ori. Merita totuși încercată și experiența re-educării lor. „Refacerea“ unui adversar, metamorfoza lui completă, ce triumf pentru metodologia transformistă! Strălucitoare dovadă a maleabilității creierului, a faptului că se poate scoate din oricine un om nou.

Operația presupunea o muncă minuțioasă și de durată, și este de înțeles de ce, de data aceasta cel puțin, specialiștii în materie nu au fost atât rușii (nu prea răbdători cu adversarii), ci chinezii. Sistemul aplicat, cunoscut sub denumirea de *spălare a creierelor*, pune în acțiune o complexitate de metode. *Critica* și *autocritica* erau principalii săi piloni. O

critică agresivă și neîncetată (însoțită sau nu de violență fizică) afirma forța colectivității și neînsemnătatea „pacientului“, cu totul lipsit de apărare printre acuzatorii săi. În același timp, prin autocritică, cel în cauză își renega chiar el propriul trecut, convingerile și sentimentele. Cu sufletul dezgolit, orice intimitate era nimicită. Sub această dublă presiune, exterioară și interioară, vechile repere se ștergeau, întregul sistem de valori ceda, se prăbușea. (În România, „reeducarea“ aplicată la penitenciarul din Pitești la începutul anilor '50 — „fenomenul Pitești“ — se înscrie în această tipologie, în versiunea ei cea mai brutală.)

Cobaiul uman ar fi putut, eventual, să se regăsească pe sine, de la o zi la alta, de la o ședință la alta. Dar ceea ce-i lipsea cu desăvârșire era *timpul*. Nu avea nici cea mai mică picătură de timp pentru el însuși. Timpul era consacrat în întregime deprinderii *științei adevărate*, muncii colective, acuzațiilor colective, confesiunilor colective...

Devenea la capătul acestui parcurs un om nou. Chinezii au fabricat pe bandă rulantă. Cel mai reușit exemplar al colecției a fost chiar ultimul lor împărat. Bolșevicii masacraseră întreaga familie imperială rusă: câtă lipsă de subtilitate! Chinezii însă au reușit performanța de a transforma un împărat (criminal de război pe deasupra) în proletar! Fostul suveran avea să-și trăiască, liniștit și onest, noua condiție de om nou, până la sfârșitul zilelor. (În *Ultimul împărat*, film produs în 1988 de Bernardo Bertolucci, occidentalii au avut privilegiul de a asista la o „reeducare cu față umană“, probă că spălarea creierelor acționează și la distanță!)

Aplicarea în variantele dure a acestui sistem de „anihilare a personalității“ ajută la înțelegerea unui fapt mai general. Într-o manieră mai blândă și mai subtilă, dar nu mai puțin perseverentă (și, în plus, etalată pe mai multe generații), de spălarea creierelor a beneficiat întreaga populație

a lumii comuniste. Ca „om vechi“, fiecare era un adversar potențial, care trebuia reeducat și investit cu calitățile omului nou. Metodele au fost aceleași (deși mai puțin rigurose aplicate la scară mare în comparație cu cazurile experimentale): o puternică integrare socială, transparența vieții private, aplicarea frecventă a criticii și autocriticii, studiul permanent al lucrărilor marxiste și de propagandă. Și, bineînțeles, presiunea zilnică a unor *mass-media* concepute în primul rând ca instrumente de spălare a creierelor! Asupra acestor puncte, comunismul nu s-a arătat deloc concesiv.

Ar fi greu să calculăm procente de reușită. Uneori acestea se apropie sau chiar ating 100% (există și azi nostalgici ai lui Stalin); alteori, sunt poate doar câteva procente, și în aceste cazuri vindecarea nu prezintă dificultăți. Mi-ar plăcea să știu „procentajul“, dar cel adevărat, al ultimului împărat! Un lucru este sigur: puțini sunt cei care s-au dovedit imuni pe de-a-ntregul. Omul nou nu există în stare pură, dar e prezent, în proporții variabile, în chimia spirituală a celor mai mulți dintre locuitorii vechiului bloc comunist.

Portretul omului nou în tinerețea sa

Ce se va întâmpla atunci când comuna Dzerjinski sau lagărul de reeducare se vor extinde la scară planetară?

Numai un om de știință dublat de un poet putea schița convenabil imaginea omului împlinit sub soarele viitorului radios. Să ne adresăm lui Troțki: poseda din plin cele două calități menționate.

În 1922, vechiul tovarăș al lui Lenin (și viitoare victimă a lui Stalin) a publicat lucrarea *Literatură și revoluție*, completată în ediții franceze recente cu texte din anii următori; cartea cuprinde câteva pagini exaltante (și exaltate) cu privire la omul comunist, la viața și activitatea lui.

Va fi o ființă eliberată de toate servituțile, până și de grija copiilor săi: „Stăpân pe economie, omul va bulversa monotona viață cotidiană. Îndatorirea plicticoasă de a-și hrăni și crește copiii va fi luată familiei de inițiativa socială.”

O dată scăpat de mizeriile unei vieți mediocre, spiritul său, tot mai ascuțit, va putea să se concentreze asupra celor mai grandioase proiecte: edificiul comunist cu toate ornamentele lui. „Modul de viață comunist va fi făurit conștient. Va fi controlat de gândirea critică. Omul, care va ști să deplaseze râurile și munții, care va învăța să construiască palate ale poporului pe culmile Mont-Blanc-ului sau în adâncimile Atlanticului, va conferi existenței sale bogăția, culoarea, tensiunea dramatică și cel mai înalt dinamism.”

Nu va mai exista mediocritate. Va fi o lume de eroi, de genii. „Omul de rând va atinge nivelul unui Aristotel, al unui Goethe, al unui Marx. Și, deasupra acestor înălțimi, noi culmi se vor ridica.”

Nu era chiar pentru mâine, dar poate pentru poimâine. Deocamdată, la începutul revoluției comuniste, specia eroilor era ceva mai rară, însă primele exemplare ale noii omeniri se remarcă deja prin realizări ieșite din comun.

În noaptea de 30 spre 31 august 1935 un fel de miracol s-a petrecut într-o mină din bazinul carbonifer al Donețului: minerul Aleksei Stahanov a reușit să extragă 102 tone de cărbune. Cifra impresionantă, depășind de 14 ori (!) normele de producție. Cu alte cuvinte, Stahanov valora cât 14 muncitori obișnuiți. A avut emuli: *stahanoviștii*. Grație entuziasmului și priceperii lor, stahanovismul s-a instalat în avangarda economiei și societății sovietice. Construcția comunismului și a omului comunist se reducea de acum înainte la o ecuație simplă: ridicarea celorlalți la nivelul lui Stahanov și al tovarășilor săi. Comunismul va fi pe deplin înfăptuit atunci când toată lumea va deveni stahanovistă.

Munca, *munca adevărată* dădea primele roade. Totul confirma teoria: știința nouă, ca și înalta tehnologie izvorau din muncă. Rușine intelectualilor care nu înțeleseseră nimic. Stalin i-a atacat violent într-un discurs pronunțat cu ocazia primului congres al stahanoviștilor (la 17 noiembrie 1935). Cei care-și imaginau o contradicție între stahanovism și cuceririle științei trebuiau să înțeleagă o dată pentru totdeauna că știința avea obligația de a se adapta exigențelor practicii, și nu invers. Inginerii trebuiau să învețe lecția muncitorilor și să-și organizeze munca într-o manieră cu adevărat științifică, adică stahanovistă.

Cum se explică acest salt înainte? Prin fuziunea spiritului muncitoresc cu noua tehnologie. Stahanoviștii erau oameni cultivați, inovatori, ei combinau munca fizică și munca intelectuală. Erau așteptați noii Polzunov, iată-i!

Cele dintâi raze ale viitorului radios își făceau simțite efectele. „Viața a devenit mai bună, tovarăși — exclama Stalin. Viața a devenit mai veselă.“ Într-adevăr. Suntem în 1935, într-un moment liniștit. Exact la mijlocul drumului între marea foamete din 1933 și marea represiune din 1937.

Și astfel, definiția omului nou se precizează. El este un *muncitor cultivat*. Un muncitor devenit intelectual, inginer, savant, fără a înceta de a fi muncitor. Era singura dinamică imaginabilă, o dată ce intelectualul de tip tradițional nu va reuși să gândească nicicând ca un muncitor autentic.

Despre omul vechi și despre omul nou este titlul unui eseu al lui Maxim Gorki, datat 1932. Sub pana scriitorului, o ființă tânără, sănătoasă și optimistă se arată pe scena istoriei, alungând personajele îmbătrânite ale unor vremuri trecute. Tânărul muncitor — căci despre el este vorba — impresionează mai ales prin cultura sa rafinată: „El frecventează teatrele cele mai renumite din întreaga Europă; citește literatură clasică europeană și rusă; asistă la concerte,

vizitează muzee.“ Creator al unei lumi noi, luminoase, „este tânăr nu numai din punct de vedere biologic, dar și din punct de vedere istoric. Pentru el sunt rizibile suspinele și lamentările unora ca Spengler“.

Este avangarda, în marș, a lumii de mâine. „Țelul oamenilor noi este de a elibera masele muncitoare de vechile prejudecăți și superstiții de rasă, de națiune, de clasă, de religie, și de a crea o fraternitate universală.“ O omenire unificată și uniformă, ajunsă la desăvârșire sub semnul Rațiunii.

O lume de ingineri

Din colecția de mituri reunite în mitologia comunistă, nici unul nu a beneficiat de un prestigiu mai mare ca *mitul inginerului*. El a concentrat imaginea ideală a intelectualului nou, a omului nou în genere, căci acesta trebuia să fie și intelectual. Explicația cuprinde două elemente principale.

În primul rând, meseria de inginer se prezenta ca trăsătura de unire dintre munca fizică și munca intelectuală. Inginerul este în același timp un muncitor și un savant, un muncitor care știe să întreprindă calcule complicate și un savant care știe să pună în mișcare o mașină. Dacă meseria aceasta n-ar fi existat, ar fi inventat-o cu siguranță comunismul. Un muncitor care ajungea la un anume nivel de cultură devenea aproape obligatoriu inginer. Una dintre marotele comunismului — contrastul dintre munca fizică și intelectuală și necesara lichidare a acestuia — își găsea astfel soluția definitivă. Muncitorul se înălța fără a-și trăda clasa, fără să se îndepărteze de producție, de practică, criteriile unice ale adevărului.

În al doilea rând, și pe un plan mai general, omniprezența inginerului — prezență efectivă și simbolică totodată — era impusă de programul transformist aflat în inima

mitologiei comuniste. Inginerul este acela care transformă, care construiește o realitate nouă. Lucrările faraonice specifice sistemului, marea industrie care trebuia să-i asigure triumful, modificarea habitatului și a mediului înconjurător, miracolele așteptate de la agricultură — totul, absolut totul se raporta la inginerie. Inclusiv, cel puțin simbolic, fabricarea din toate piesele a omului nou și a societății noi.

Este interesant de constatat că locurile de comandă în societățile comuniste au fost ocupate în principal de ingineri (cel mai adesea de foști muncitori deveniți ingineri), inclusiv responsabilitățile care nu aveau nici o legătură cu vreo formație tehnică. Șefii partidelor comuniste și ai guvernelor, proveniți, în regulă generală, din clasa muncitoare, dar dotați cu diplome în calitatea lor de oameni noi, au fost, într-o proporție substanțială, ingineri (cei mai mulți neavând de altfel ocazia să-și practice meseria). De semnalat chiar și cupluri: lideri politici ingineri cu soții ingineri! Era oarecum o poziție similară cu cea a juriștilor în viața politică a țărilor „burgheze“. De știut că în imaginarul comunist, avocatul ocupă locul opus inginerului. El nu inspiră nici un fel de încredere, labilitatea sa contrastând cu „soliditatea“ omului care *produce*. Construcția științifică a viitorului nu putea fi încredințată decât unor spirite științifice, și cu deosebire celor care cunoșteau, din proprie experiență, valoarea muncii.

Nu erau doar foarte respectați, ci și, și mai ales, foarte numeroși. Orice familie aspira să-și vadă fiul (și fiica, de ce nu) devenind inginer. Un tânăr bine dotat, dar preferând oarecum pervers „literale“ sau chiar „științele pure“, risca să provoace o furtună în familie. Era aproape dezonorant.

Astfel comunismul s-a pus să producă ingineri, care trebuiau la rândul lor să producă tot ce era de produs. Uniunea Sovietică a dat tonul; țările frățești au urmat-o.

Septembrie 1959: călătoria americană a lui Nikita Serheevici Hrușciov (1894–1971), prim-secretar al Comitetului central al partidului comunist și președinte al Consiliului de miniștri al Uniunii Sovietice. Interesant personaj: promovat ca intelectual de Partid, mai întâi țăran, apoi muncitor. A fost o călătorie extraordinară, aproape suprarrealistă, un dialog perfect între surzi, Hrușciov neînțelegând nimic din sistemul american (chiar la Hollywood, în loc să se relaxeze, a fost îngrozit de indecența unui „french cancan“), iar americanii înțelegând încă și mai puțin (fiindcă nici nu aveau ce înțelege) argumentele oaspetelui lor. Cu această ocazie și-a lansat celebra sfidare: depășirea economiei americane de către sovietici în termen de zece ani. Afirmatie susținută științific prin ponderea științei în societatea comunistă („*comunismul înseamnă știință*“), ceea ce se traducea mai ales printr-o promoție masivă de ingineri. Umi-litor pentru Statele Unite: în 1959, 106 000 ingineri ieșiseră din școlile superioare sovietice, *de trei ori mai mult* ca din universitățile americane. Numărul unu de la Kremlin a revenit în câteva rânduri asupra acestui fapt decisiv. Însemna că modelul comunist era de trei ori superior sistemului capitalist (și chiar mai mult, prin raportare la ritmul de creștere a industriei, care depășea în Uniunea Sovietică de trei până la cinci ori ritmul american).

În 1933, inginerii reprezentau 34% din absolvenții învățământului superior sovietic. În 1938, erau deja 42%. În 1988, în ajunul prăbușirii țării și sistemului, viitorii ingineri alcătuiau 52% din efectivele universitare. În China, tot atunci, procentul era de 42%, în Germania Răsăriteană de 50%, iar România (țară a tuturor recordurilor în vremea lui Ceaușescu) se putea mândri cu inaccesibilul plafon de 68%!

După statisticile acelorași ani, țările cele mai puțin avansate erau Franța și Statele Unite, unde absolvenții ingineri se plasau în jurul penibilului procent de 7%. Chiar țările capitaliste ceva mai bine înzestrate în acest domeniu — Germania federală, Japonia, Marea Britanie — nu reușeau să depășească plafonul de 25%. Însemna că în regulă generală, și fără cea mai mică excepție, țările comuniste, chiar cele situate în josul scării, prezentau un nivel mult mai înalt decât cele mai performante dintre societățile occidentale.

Am fi tentați să forțăm puțin nota, imaginându-ne o lume suprarealistă populată numai de ingineri. S-ar putea scrie un roman filozofic pe această temă. Bărbați, femei și copii, ingineri și viitori ingineri muncesc și *produc* cât e ziua de lungă. Noaptea, visează șantiere și uzine. Zi după zi, țara își schimbă înfățișarea, se înfiripă o realitate nouă. Podurile se prăbușesc. Drumurile sunt invadate de ierburi. Centralele atomice explodează periodic. Vacile scheletice nu mai dau lapte. Mașinile se învârtesc în gol. Fericiți printre ruine, inginerii, imperturbabili, își continuă treaba.

O nouă știință: literatura

La drept vorbind, într-o societate unde *totul* era de transformat, fiecare dintre membrii săi *trebuia* să fie un inginer. Conceptul de inginer s-a extins în toate direcțiile. Să ne amintim că în primul rând trebuia recreat omul, trebuia să i se modifice în profunzime sufletul. O categorie aparte de „ingineri“ a căpătat această misiune: li s-a spus *ingineri ai sufletelor*.

Meseria lor corespunde în lumea burgheză (în măsura în care corespondențele ar mai avea un sens) cu aceea, mai tradițională, de *scriitor*. Noua sintagmă, lansată de Stalin în 1932, a devenit cuvânt de ordine la primul congres al scriito-

rilor sovietici, care a proclamat, în 1934, angajarea literaturii pe calea „realismului socialist“. Se făcea un pas decisiv : literatura devenea, și ea, *științifică și transformatoare*. Nimic nu mai scăpa, de acum înainte, de imperiul științei.

Literatura în primul rând, dar și pictura, cinematografia sau muzica participau la complexul științific în egală măsură prin *obiectul* și prin *funcția* lor. Obiectul: reflectarea lumii în esență și dinamica ei, nu potrivit doar aparențelor. Funcția: a-i învăța pe oamenii obișnuiți să trăiască precum eroii de roman.

Noul „realism“ nu însemna simplă transpunere, ci revelație și chiar transfigurare. Lucrând ca om de știință, scriitorul explora realitatea prezentă pentru a găsi în ea germeii realității viitoare. Încerca să depisteze, în multitudinea exemplarelor umane, omul nou în devenire. Își asuma misiunea de a face perceptibilă geneza zilei de mâine. Apărea în discursul lui o lume mai adevărată decât lumea autentică, mai conformă cu tendințele profunde ale evoluției istorice. Comunismul desăvârșit a existat cu adevărat, desigur nu în fapte, dar cu siguranță în bibliotecile și muzeele imaginare. Asemănător cu proiectul inginerului, modelul literar era schița construcției definitive. Încă în și mai mare măsură decât inginerilor specializați în „producție“, responsabilitatea viitorului revenea inginerilor de suflete.

„Științific“ nu voia să însemne „sofisticat“. Știința e simplă, doar arta este complicată. Limbajul recomandat era direct și transparent, didactic chiar. Narativ în literatură, figurativ și anecdotic în artele vizuale. Trebuia ca mesajul să fie înțeles cu ușurință. Și, mai cu seamă, lumea imaginată trebuia să prezinte toate garanțiile de autenticitate, tocmai fiindcă nu era deloc autentică. Arta aspira să dea viață alegoriilor și ficțiunilor, făcându-le să pară mai adevărate decât realitatea.

Realismul artistic (în fapt, un *suprarealism*, căci avem de a face cu reprezentarea *realistă* a unui *aranjament scenic*) este o veche viclenie a creatorilor de lumi noi. Îmbraci fantasmеle pentru a le conferi o aparență de materialitate. Doamna Rațiune, cocoțată pe tron, pe care parizienii au avut ocazia s-o admire în timpul Terorii iacobine, era o femeie tânără și frumoasă cât se poate de autentică. Aproape că te făcea să crezi în existența concretă a Rațiunii! Sărbătoarea revoluționară, cu cortegiul său de alegorii, ca și pânzele istorice și simbolice ale lui David se înscriu în aceeași logică a reprezentărilor de un realism iluzoriu.

Ingratitudinea fascismului italian față de mișcarea *futuristă*, care a fost precursora sa în plan artistic, se explică printr-un mecanism istoric similar. Cum să adaptezi o artă nonconformistă, prin excelență demolatoare, în momentul când, dimpotrivă, trebuie să construiești? Respingând dizolvarea formelor sau mișcarea lor incontrollabilă, regimul fascist a preferat să se întoarcă spre un realism monumental neoclasic. O artă imperială petrificată în masivitatea sa, pe măsura noului imperiu roman pe care Mussolini voia să-l construiască.

Avangarda artistică rusă s-a înșelat la rândul ei, având naivitatea să creadă că revoluția formelor artistice își găsea un echivalent perfect în revoluția socială (în timp ce, dimpotrivă, cei doi termeni s-au dovedit opuși!). Unii au trebuit să părăsească țara. Cei rămași au făcut tot ce le-a stat în putință, uneori cu rezultate interesante (poezia și teatrul lui Maiakovski, filmele lui Eisenstein, grafica revoluționară...), pentru a-și adapta mijloacele de expresie mesajului politic care trebuia transmis. Nu a fost îndeajuns. Neoclasicismul a ocupat terenul, alungând sau marginalizând tendințele înnoitoare și nonconformiste. Evoluție ușor de înțeles: dacă este vorba de mesaj, cel puțin să nu existe nici un fel de echivoc; la ce bun să pretinzi o deciptare, când poate fi transmis în clar?

Claritatea și precizia interpretării sunt virtuți științifice pe care „realismul socialist“ s-a străduit să le implanteze în literatură și în artă. Crearea speciilor noi prin „hibridare“ nu se limita la domeniul biologiei lăsenkiste.

Să ascultăm un specialist în materie. De data aceasta ne adresăm unui francez, pentru a nu abuza de ruși. O cărtică plină de sens, cu titlul *Vers un réalisme socialiste*, a apărut la Paris în 1952. Autorul său, André Stil (născut în 1921), dispunea de o carte de vizită impresionantă, care dă și mai multă greutate vorbelor lui. Laureat al premiului Stalin pentru literatură, era redactor-șef la *L'Humanité* și membru al comitetului central al partidului comunist francez.

De fapt, Louis Aragon (1897–1982), cu romanul său *Comuniștii* (1949–1950), fusese acela care declanșase elanul teoretic al tânărului scriitor. Acesta și-a manifestat entuziasmul într-un articol intitulat, destul de vag, *Quelques questions de notre littérature*, publicat în 1951 în *Cahiers du communisme*, și reluat în volumul amintit. Impresionantă în textul său este frecvența puțin obișnuită a adjectivului *științific* (nici n-am avut curajul să numărăm de câte ori apare).

„Potrivit cu ceea ce Stalin a numit « inginer al sufleteilor » — spune André Stil —, scriitorul vrea să fie un om de *știință*. Personajul de roman nu mai este o construcție abstractă, o fantasmă oscilând după fantezia romancierului; el este solid implantat în cunoașterea *științifică* a adevăratelor resorturi ale acțiunii oamenilor, cunoaștere care lipsea până și celor mai mari scriitori din trecut, care nu erau înarmați cu metoda marxist-leninistă.“ „Științific este și comportamentul romancierului“, care se remarcă prin „exactitate“ și „profundzime descriptivă“. Trăsăturile esențiale ale operei literare ar fi „concepția *științifică* despre lume“ și „rigoarea *științifică*“.

Aparent, concepția și metoda valorau mai mult decât talentul. Nefiind marxiști, Shakespeare și Balzac riscau să fie depășiți (*trebuiau* chiar să fie depășiți) de tinerii absolvenți ai școlilor de literatură ale Partidului. Cine a spus că „perfecționarea este proprie științei, dar nu și artei. Un savant face să fie uitat un alt savant; un poet nu șterge amintirea altui poet“? A spus-o Victor Hugo, dar nu era marxist. Poate că avea dreptate, dar numai pentru literatura preștiințifică. O dată devenită știință, literatura intra și ea în domeniul perfectibilității.

Superioritatea realismului socialist asupra literaturii burgheze nu mai trebuia demonstrată. Era înscrisă în superioritatea comunismului asupra capitalismului, decurgând automat din legile obiective ale istoriei. Nu era o condiție nici măcar existența efectivă a capodoperelor promise. Acestea aveau să apară, cu siguranță. Deocamdată, te puteai bucura contemplând prăbușirea literaturii burgheze. A remarcat-o Andrei Jdanov la congresul scriitorilor din 1934: „Situția actuală a literaturii burgheze este de așa natură încât ea nu mai poate să creeze opere importante.“ Două decenii mai târziu, André Stil îi incrimina, la rândul-i, pe „scriitorii care, așezându-se pe pozițiile burgheziei în putrefacție, au devenit incapabili de a mai scrie vreun roman demn de acest nume“.

Singurul roman demn de acest nume era romanul realist socialist... dar capodoperele sale întârziiau să vină. Și, din motive temeinice, dat fiind că realismul socialist a văzut lumina zilei ca *formulă teoretică*. Capodopera sa veritabilă, singura pe care a produs-o, a fost teoria literară în sine! Mai puțin ușoară s-a dovedit aplicarea creatoare a teoriei. Ea presupunea mai ales o puternică *schematizare*, destinată să identifice personajele și situațiile cu tot felul de principii

abstracte (ceea ce ne apropie din nou de metodologia științifică).

Aici era și răspunsul. Literatura științifică se cristaliza mai greu fiindcă și cerea un efort mult mai mare (cultură științifică, filozofică și politică, documentare, analiză) decât fabulația literară tradițională. Trebuia să pătrundă mai adânc în esența lucrurilor.

În decembrie 1948, Aleksandr Fadeev (1901–1956) a avut o intervenție foarte semnificativă la congresul scriitorilor ucraineni (publicată sub titlul *Literatura are menirea să înfățișeze omul în procesul muncii*). Autorul celebrului roman *Tânăra gardă* (1945) tocmai fusese aspru criticat. Lucrurile acestea se petreceau la începutul războiului rece și în anii dictaturii ideologice a lui Jdanov. Acum ori niciodată trebuia mers până la capăt, până la ultimele consecințe ale realismului socialist. Fadeev încercase să schematizeze cât mai convingător personajele și situațiile, se pare însă că nu reușise pe de-a-ntregul. Așa încât, respectând regulile liturgice bine stabilite, a început prin a-și face autocritica, după care a trecut la formularea unor propuneri vizând perfecționarea metodei literare.

Soluția era simplă: trebuia prezentat omul la muncă, în activitatea lui concretă productivă și socială. Incapabili de a reuși o asemenea performanță, scriitorii apelează de regulă la intrigi depășite: dragostea, familia... Inadmisibil, fiindcă ceea ce contează mai presus de orice este atitudinea față de muncă. Muncitorii inovatori trebuie urmăriți în activitatea lor specifică. „Nici măcar o povestire despre școală nu se poate scrie fără a se arăta cum învață elevii.” Exaltant, dar deloc ușor, ceea ce explica relativa întârziere a noii literaturi; și mai ales în dramaturgie unde apărea problema ingrată de a acoperi inteligent un întreg act cu o scenă de muncă sau cu o oră de clasă.

Dar chiar în absența excelenței literare, operele realist-socialiste și-au jucat rolul ca lecții de morală și instrumente pedagogice. Vreți să deveniți un om nou? Nimic mai simplu: imitați-i pe eroii fără teamă și fără de prihană din *Tânăra Gardă* sau din romanul lui Nikolai Ostrovski (1904–1936), atât de elocvent prin titlul său: *Așa s-a călit oțelul* (1934), unde se vede cum sufletul uman se călește prin același proces tehnologic ca metalul. Copiilor li se recomanda foarte educativă povestire a lui V. Gubarev, *Pavlik Morozov* (1950), unde este vorba de un băiat de treisprezece ani care își denunță tatăl contrarevoluționar la poliția secretă, începându-și astfel cariera de om nou. Era cel mai agresiv atac imaginat vreodată împotriva legăturilor și sentimentelor familiale tradiționale.

Omul nou nu mai ascultă glasul sângelui, glasul istoriei îi ajunge.

Wells și Aragon

Pentru a defini mai bine trăsăturile originale ale omului nou comunist și ale procesului de fabricare a acestuia, vom pune față în față doi scriitori specializați în „viitor”: H.G. Wells și Louis Aragon. Cel dintâi, inventator de scenarii fantastice cu punct de plecare în știința „burgheză” de la sfârșitul secolului al XIX-lea, și în contradicțiile societății capitaliste: „materialist vulgar”, „scriitor plin de el și prolix”, așa îl definea Louis Aragon. Cât despre Aragon, formula sa de viitor era aceea, științifică, rezultată din știința comunistă și din previziunile sale incontestabile. Precum Sfântul Pavel pe drumul Damascului, el a văzut și a înțeles. „Omul comunist, muncitor, țaran, intelectual, este omul care a văzut o dată lumea cu atâta claritate încât nu mai poate să o uite” (Aragon, *L'homme communiste*, vol. I, 1946).

Și iată-l pe Wells dialogând cu Stalin, într-o întrevvedere rezumată de Aragon. „Nu ar fi rău — îi sugera scriitorul dictatorului — să se inventeze un plan cincinal destinat reconstruirii creierului uman, căruia se pare că-i lipsesc destule elemente indispensabile unei organizări sociale perfecte... Stalin, la această butadă, s-a mulțumit să surâdă. Ar fi putut să-l trimită pe domnul Wells de-a lungul Uniunii Sovietice pentru a-i fi arătate extraordinarele șantiere ale sufletului uman.“

Bietul Wells, prizonier al unei concepții fataliste despre istorie, al unui lent evoluționism biologic și social, nu putea înțelege nimic din tratamentul de șoc imaginat de doctrina comunistă. Reconstruirea creierului uman? Nimic nu era mai simplu. Cu condiția de a aplica metoda cea bună. Wells se gândea la o intervenție chirurgicală, pe care o recomanda de altfel în derâdere, pe deplin conștient de imposibilitatea sau de inutilitatea ei. Tratase această temă în *Insula doctorului Moreau*. Metodologia promovată de știința comunistă, extrem de rafinată, de ordin pur mental, nu avea nimic în comun cu tratamentul de măcelar aplicat de personajul lui Wells.

Un activist al Partidului, citat de Aragon, înțelesese mai bine viitorul omului decât scriitorul britanic. „Fiecare întreprindere a noastră — explica el —, sistemul nostru sovietic în totalitatea lui, nu reprezintă decât un mare combinat de uzine menite să reeduce omul.“

Pour un réalisme socialiste, broșură publicată de Aragon în 1935, proclama nașterea unei științe noi: „știința prodigioasă a reeducării omului, care face din criminal un om util, din individul deformat de societatea de ieri, de forțele întunericului, un om al lumii de mâine, un om așa cum cere istoria“.

Mai radical ca Makarenko, Aragon nu se mulțumea cu lagărele „confortabile“ destinate delincvenților minori. El

anexa și lagărele morții marelui proiect pedagogic. „Extraordinara experiență a canalului legând Marea Albă cu Baltica, unde mii de bărbați și femei, scursoarea societății, au înțeles, confrunțați cu misiunea de îndeplinit, și prin exemplul unui mic număr de cekiști care îi conduceau, le vorbeau, îi convingeau, că a venit timpul când un hoț, de pildă, trebuie să se *recalifice* într-o altă profesie, căci permiteți-mi să vă întreb, care ar fi locul unui hoț într-o societate socialistă? Această extraordinară experiență joacă, în raport cu noua știință, rolul întâmplării cu mărul căzut în fața lui Newton în raport cu fizica.“

Revenea și Engels, cu maimuța lui, pentru a-i oferi lui Aragon explicația profundă a fenomenului: „Ne aflăm într-un moment al istoriei omenirii care seamănă oarecum cu perioada de trecere de la maimuță la om, [...] transformarea maimuței sociale a timpului nostru în om socialist al viitorului.“

Iată deci rolul — atât de exaltant — al scriitorilor: acela de a contribui la realcătuirea spiritului uman. Într-o primă fază, chirurgii spiritului trebuiau să înceapă prin a se reeduca ei înșiși. „Ca și criminalii de pe canalul Marea Albă-Baltica.“ Înaintea călătoriei sale din 1930 în URSS, Aragon fusese, o spune el însuși, un om de nimic, un fel de „criminal“. Acum se complăcea să prezinte în amănunt, motiv de reflecție pentru confrății aflați încă în păcat, procedeele și etapele transfigurării sale.

Ce păcat că ratase stagiul pe canalul dintre Marea Albă și Marea Baltică!

Lupta finală: după țar, ereditatea

Oare mai rămânea ceva de modificat? Firește, mașinăria biologică, organismul uman. Un suflet nou nu putea să-lăslui într-un corp „tradițional“.

„Omul — spunea Troțki în textul deja citat — va deveni incomparabil mai puternic, mai înțelept și mai subtil. Corpul îi va deveni mai armonios, mișcările mai bine ritmate, vocea mai melodioasă.“ Va reuși chiar „să stăpânească procesele semiconștiente și inconștiente ale propriului organism: respirația, circulația sângelui, digestia, reproducția“.

În această privință, comunismul răspundea unei aspirații larg împărtășite (a avut de altfel talentul și șansa de a răspunde mereu unor aspirații). Condorcet lansase ideea: omul de mâine va fi *diferit*. În contextul evoluționist al secolului al XIX-lea, ipotezele s-au înmulțit. Omul viitorului devenea o ființă cu mii de fețe; un lucru era însă sigur: nu va fi ca noi. Darwinismul oferea o metodă: selecția naturală. Sir Francis Galton (1822–1911), văr al lui Darwin, a inventat *eugenismul*, o știință nouă ale cărei baze sunt puse în cartea sa *Natural Inheritance* (1889). Era știința ameliorării biologice a speciei umane, problemă medicală, dar încă și mai mult socială, dat fiind că se urmărea controlul strict al procesului de reproducție, în sensul încurajării cuplărilor benefice și descurajării celorlalte.

Rasist și elitist, eugenismul nu mai are astăzi presă bună. Dar înainte de a cădea în desuetudine, a cunoscut o perioadă fastă, mai ales între cele două războaie mondiale. Să răsfويم *L'Homme, cet inconnu* (1936), best-seller publicat de doctorul Alexis Carrel (1873–1944, premiul Nobel pentru medicină). Capitolul al VIII-lea tratează tocmai despre *reconstrucția omului*. Se găsesc aici fraze memorabile:

„Știința, care a transformat lumea materială, ne dă puterea de a ne transforma noi înșine. Ea ne-a destăinuit secretul mecanismelor vieții. Ne-a arătat cum să le stimulăm activitatea în mod artificial, cum să ne modelăm potrivit formei pe care-o dorim. Grație cunoașterii de sine, omeni-

rea a devenit, pentru prima dată de la începutul istoriei, stăpână pe propriul destin [...] Nu există decât un singur mijloc pentru a împiedica dezastruoasa predominare a celor slabi. Acesta este dezvoltarea celor puternici. Inutilitatea eforturilor de a ameliora indivizii de proastă calitate a devenit evidentă. Este mult mai rezonabil să-i cultivăm pe cei care sunt de bună calitate [...] Trebuie să abandonăm ideea periculoasă de a-i limita pe puternici, de a-i crește pe slabi și de a înmulți astfel mediocritățile. Avem datoria să căutăm, printre copii, pe cei care posedă un potențial înalt, și să-i dezvoltăm cât mai complet posibil [...] Pentru perpetuarea unei elite, eugenismul este indispensabil [...] Societatea modernă trebuie să amelioreze rasa umană, prin toate mijloacele posibile.“

Nici Hitler nu gândea altfel; el a aplicat, în felul său, un program eugenic bazat pe presupusele calități ale „rasei ariene“. Doctorul Carrel prevăzuse de altfel până și camelele de gazare, destinate ce-i drept criminalilor, dar potrivit unei definiții foarte elastice a categoriei respective: „Pentru cei care-au ucis, care-au furat cu arma-n mână, care-au răpit copii, care i-au despuiat pe săraci, care-au înșelat flagrant încrederea publicului, un stabiliment eutanasic, dotat cu gaze potrivite scopului, ar permite o soluție umană și economică. Nu ar fi oare potrivit același tratament și pentru nebunii care au comis acte criminale? Să nu ezităm a ordona societatea modernă în raport cu individul sănătos.“

Fără să-i pese prea mult de abuzurile comise în numele său, eugenismul încă mai stârnea comentarii în anii '50. Poate fi modificat omul (*Peut-on modifier l'homme?*) se întreba renumitul biolog Jean Rostand, într-o carte, cu acest titlu, publicată în 1956. El ezita între intervenție și neintervenție biologică: „Cât timp n-am încercat selecția umană, nici menii nu are dreptul să-i fixeze omului o limită superioară...

Ceea ce nu înseamnă însă că trebuie să și practicăm această selecție.“

Dar să revenim la bolșevicii noștri. Transformismul lor mergea hotărât în sensul perfecționării biologice a omului, dar într-o manieră care se separa de eugenismul „burghez“ în două puncte esențiale.

În primul rând, nu se punea problema pentru comuniști să mizeze pe o elită biologică. Întreprinderea lor era generoasă și globală, vizând ansamblul societății. Proiect social, nu rasial, mai aproape de Condorcet decât de Carrel.

În al doilea rând, disprețul pentru ereditate nu era mai mic în biologia umană decât în pedagogie sau psihologie. După Troțki, ereditatea nu avea să reziste mai bine asaltului revoluționar decât țarul sau capitalismul (!): „Specia umană, care a încetat să se târască în fața lui Dumnezeu, a Țarului și a Capitalului, va trebui oare să capituleze în fața legilor obscure ale eredității și ale unei oarbe selecții sexuale?“ Doar renegând fatalitatea biologică, va deveni omul un „tip biologic și social superior“, un „supraom“.

În imaginarul comunist figura reprezentativă nu este atletul înnăscut, ci omul care se face el însuși (aviatorul care, având amputate picioarele, reușește să revină la comanda aparatului — figură memorabilă a omului nou sovietic — oferă un contrast frapant cu disprețul hitlerist pentru infirmități).

Urmărindu-și metoda de a sări peste etape, savanții comuniști au început cu sfârșitul. Sfârșitul, care trebuia întârziat cu orice preț. S-au lansat într-o aprigă luptă împotriva morții.

Rețete de nemurire

„Savanții sovietici caută secretul morții“, afirma Jacques Derogy într-un articol cu titlul promițător: *Moartea este curabilă?* publicat în ianuarie 1959 în revista *Orizonturi*.

Înainte de a vorbi despre moarte, două cuvinte despre revistă. *În apărarea păcii*, la început, devenită apoi *Orizonturi*, condusă de omul politic francez Pierre Cot (1895–1977), dar cât se poate de direct, și chiar pe față, inspirată de Moscova, această publicație a fost un canal asiduă al propagandei comuniste. Bine servit de altfel de numeroși intelectuali din Occident (nu neapărat comuniști), impresionați de generozitatea proiectelor concepute de partea cealaltă a cortinei de fier.

John D. Bernal (născut în 1901), fizician englez relativ cunoscut, a fost un marxist declarat și militant. Ne interesează în acest moment ca propagandist al campaniei contra morții. Îi aparține articolul intitulat categoric: *Știința poate sili moartea să dea înapoi*, apărut în numărul din februarie 1952 al revistei *În apărarea păcii*.

Să-i ascultăm argumentele: „a vindeca pe bolnavi înseamnă în fond a recunoaște propria-ți neputință. O societate cu adevărat sănătoasă nu trebuie să admită boala. Nici bătrânețea, nici boala nu trebuie privite ca un rău inevitabil [...] Nici moartea nu reprezintă o necesitate absolută, ci numai o necesitate determinată de circumstanțe: când vom cunoaște mai mult, vom putea prelungi viața sau poate chiar înfrânge moartea“. Ceea ce nu se va petrece indiferent unde, ci „în acele țări unde oamenii își consacră toate forțele rațiunii muncii creatoare pentru binele general“. În Uniunea Sovietică, în China...

Remarcabil text, și din mai multe motive. În primul rând, printr-o nouă concepție despre moarte, văzută ca o boală vindecabilă. Condorcet nu îndrăznise să meargă atât de departe: se mulțumise să vorbească despre prelungirea nedefinită a vieții, chiar cu precizarea că „omul nu va deveni nemuritor“. Un ultim obstacol părea pe punctul de a fi depășit.

În al doilea rând, moartea și eliminarea ei căpătau o miză politică. Umanismul aparent al societăților burgheze ascundea cu greu profunda lor dezolare. Sunt societăți bolnave, în sensul propriu al cuvântului. Construiesc spitale, fiindcă trebuie să-i izoleze undeva pe suferinzi și pe muribunzi. Într-o societate sănătoasă — ceea ce vrea să spună o societate comunistă — problema nici nu se pune. De ce să te mai preocupe sănătatea? Nemuritorii nu frecventează spitalele.

Și, în sfârșit, aceste extraordinare afirmații ne ajută să înțelegem mai bine un fenomen mental: fascinația exercitată de comunism asupra multor intelectuali. Comunismul era văzut ca o altă lume, unde totul devenea posibil. Seducător și excitant. Experiența merita încercată.

Să remarcăm și involuntarul umor negru al autorului: Stalin devenea patronul unui program destinat prelungirii vieții. Am fi crezut că lucrurile stăteau tocmai invers. Cine scăpa de foamete și de gloanțe avea toate șansele să trăiască până la adânci bătrâneți!

Savantul englez nu făcea decât să adauge încă o filă unei istorii care a cunoscut o amplificare progresivă, devenind în cele din urmă un capitol aparte al mitologiei comuniste.

În 1927, cu prilejul unei călătorii în Uniunea Sovietică, Henri Barbusse (1873–1935), scriitor comunist francez, a avut șansa de a se întâlni cu „cel mai bătrân om în viață”. Nikolai Șapkovski locuia într-un sat din Abhazia (Georgia) și număra nu mai puțin de 146 de ani! Născut înaintea lui Lamartine, Balzac și Byron. O bună condiție fizică. Mai înainte — la o sută douăzeci de ani — se scălda iarna în râu. Explicație — științifică și materialistă — a fenomenului: „Muntele produce centenari la fel cum produce stejari puternici.” Dar, pare-se, nu chiar orice munte, ci, îndeobște, muntele caucazian. Un întreg capitol din *Russie*,

cartea publicată de Barbusse în 1930, este consacrat acestui caz ieșit din comun.

Dar marele specialist și fabricant de centenari a fost doctorul Aleksandr Bogomoleț (1881–1946). Membru al Institutului Pasteur din Paris la începutul carierii sale, devenit președinte al Academiei de Științe a Ucrainei, fondator, la Kiev, al Institutului de Biologie și Patologie experimentală, laureat al premiului Stalin, deputat în Sovietul Suprem al URSS, este tipul însuși al magicianului-revoluționar produs de comunism în epoca lui eroică.

Prelungirea vieții este titlul lucrării sale publicate în 1938. Foarte bine documentată, această carte propune o listă impresionantă de persoane trecute de o sută de ani și chiar pe punctul de a atinge sau de a depăși o sută cincizeci de ani. În URSS ar fi existat „zeci de mii de centenari“, exemplele alese acoperind întregul teritoriu, de la Odessa până în Extremul Orient. Caucazul continua să ocupe o poziție privilegiată. În toamna anului 1937, un sondaj rapid, așadar incomplet, permisesse să fie identificate, lângă Suhumi (Abhazia), douăsprezece persoane cu vârste între 107 și 135 de ani. În aceeași regiune, se menționa și un țăran mort la 155 de ani, și un altul, de 150 de ani, încă în viață.

Bătrânii aceștia păreau neașteptat de verzi, foarte vioi și, în plus, remarcabil de interesați de sex. Cel intervievat de Barbusse era tatăl unei tinere de 26 de ani, pe care înseamnă că o concepute pe când avea 120 de ani. Un centenar ceva mai tânăr — de numai 107 ani — își ascundea cu grijă vârsta, mărturisind doar 70, și nu-i era greu, fiindcă arăta excelent. Minciună scuzabilă: căuta o nevastă și se temea că o vârstă mai înaintată le-ar descuraja pe concurente.

Omul putea deci să trăiască 150 de ani și chiar mai mult, păstrându-și sănătatea — aceasta era concluzia doctorului Bogomolet. De ce atinge atât de rar această vârstă? Din cauze care sunt în primul rând *sociale*, adică societatea capitalistă cu tot alaiul ei de mizerii (exploatare, foamete, frig, surmenaj), și apoi *biologice*, întreaga gamă a bolilor și carențelor fizice care pot fi însă vindecate sau chiar eradicate.

Din fericire, lucrurile erau pe punctul de a se angaja în direcția cea bună. Mai întâi de toate, determinările sociale ale longevității: „Doar în condițiile socialismului, mediul social poate fi favorabil sănătății și longevității omului.“

Dar și metodele biologice, acestea grație descoperirilor doctorului Bogomolet. Recomandate erau două metode principale: *transfuziile sangvine* (apte să vindece diverse forme de cancer și chiar orbirea) și *stimularea citotoxică a funcțiilor vitale*. Acest ultim procedeu consta în injectarea unui ser citotoxic (cunoscut și sub numele de *ser Bogomolet*) în țesutul conjunctiv al organismului. Dacă ar fi să-l credem pe Henri Desoille, profesor la Facultatea de Medicină din Paris și autor al prefetei la ediția franceză a amintitei cărți (*Comment prolonger la vie*, 1950), serul acesta se dovedise eficient în tratarea *infecțiilor*, a *cancerului*, a *fracturilor* și chiar a anumitor *maladii mentale*. Dar, evident, în primul rând era bun pentru longevitate.

Doctorul Bogomolet a murit în 1946, la vârsta de șaiszeci și cinci de ani. A fost, pentru a-l cita din nou pe profesorul Desoille, „o crudă pierdere pentru știință“.

O soluție elegantă de imortalitate a fost imaginată de biologul sovietic N.P. Krenke (1892–1939). Teoria „ciclurilor de vârstă“ presupunea confruntarea, în fiecare organism, a unor tendințe de îmbătrânire și de întinerire. Această aplicație biologică a „luptei contrariilor“ dovedea că bătrâne-

tea nu era o fatalitate; ea putea fi contracarată sau cel puțin întârziată prin stimularea factorilor de întinerire.

Iată un extras dintr-un discurs pronunțat în ianuarie 1952, în fața Academiei Republicii Populare Române, de președintele ei, Traian Săvulescu, biolog el însuși, care încerca să meargă până la ultimele consecințe ale teoriei confratelui său sovietic:

„Viteza proceselor de îmbătrânire și întinerire depinde în mare măsură de condițiunile externe. Pentru animale și plante depinde de mediul fizic înconjurător, pentru oameni depinde și de mediul social.

În societatea capitalistă, ciclul de întinerire este brutal întrerupt. Bătrânețea își urmează implacabil drumul rectiliniu și descendent. Copiii și tinerii îmbătrânesc înainte de vreme, bolile sociale grave, crizele economice acute, războaiele decimă populația, știința, cultura, instituțiile (școala, justiția, armata) decad. Toate acestea sunt semnele unei îmbătrâniri care se termină inevitabil și înainte de vreme cu moartea.

În societatea socialistă, factorii sociali, baza economică, relațiunile de producție, suprastructura, inhibează îmbătrânirea și grăbesc revenirea ciclului tineresc...”

O ultimă observație: interesului științific și social al dosarului i se adăuga un detaliu nu mai puțin semnificativ. Centenarii erau, cei mai mulți dintre ei, caucazieni, din aceeași regiune cu stăpânul țării (coincidență deloc inocentă). Abia ne-am putea imagina un scenariu de ficțiune politică, cu Stalin sărbătorindu-și cei 150 de ani în cămăruța lui de la Kremlin!

Dar Stalin a murit în 1953 (avea doar 74 de ani), iar bătrânii caucazieni (deveniți cam prea bătrâni) au început și ei să părăsească această lume. Obiectivul, fixat — într-o primă fază — la cota de 150 de ani, a rămas un timp nemodificat.

Figura, în egală măsură, în programele de cercetare, în propaganda științifică (și politică) și în literatura de science-fiction, dovadă a unei reale preocupări.

Lucien Barnier, un jurnalist francez specializat în reportajul științific, a vizitat Uniunea Sovietică, văzută de el admirativ, ca un fel de Disneyland, și, impresionat de atâtea miracole, a publicat la întoarcere, în 1958, o carte intitulată *À quoi rêvent les savants soviétiques*. Ne va servi de ghid în mai multe rânduri. Pentru început, câteva informații privind ofensiva împotriva morții. Două mari obiective: *reînvierea și întinerirea*. „Savanții sovietici au reînviat câini la o oră după moartea lor teoretică, maimuțe după douăzeci de minute, și oameni după cinci sau șase minute.” Pe de altă parte, aceiași savanți au reușit să redea „oamenilor în vârstă, prin injecții cu novocaină, nu numai culoarea părului, dar și memoria și puterea de muncă, precum și speranța unei vieți îndelungate“.

În inevitabilele *Orizonturi*, numărul din septembrie 1960, sub titlul *La izvoarele vieții*, Anatol Schwartz reafirma obiectivul inițial: o viață fără boli, prelungită până la cel puțin 150 de ani.

Cincisprezece ani mai târziu, obiectivul era situat mai jos, dar rămânea totuși ambițios. „Durata medie de viață este de 80 de ani și se prevede că va atinge 100 de ani pentru copiii născuți în anul 2000“ (I. Adabașev, *La vie de main — tragédie ou harmonie*, 1976).

Răsăritul apărea bieților muritori din Occident ca un izvor nesecat de tinerețe. Cu „uzina de centenari“ a doctoriței Ana Aslan, Bucureștiul concura Moscova. Un salt în capitala României, dublat de un tratament cu „gerovital“, părea cea mai bună metodă pentru refacerea sănătății și eventual pentru dobândirea unei noi tinereți.

Doar statistica vorbea altfel. În țările din Est și în URSS speranța de viață a regresat între 1964 și 1981 de la 71 la 67,5 ani, în timp ce creștea, în același ritm, în Occident (astfel, în Franța: 71,9 ani în 1970; 74,8 în 1980; 76,3 în 1990)... fără a atinge totuși 150 de ani.

Ultima linie de apărare: sportivii

Centenarii erau pe cale să dispară, dar mai rămânea, din fericire, o altă categorie care dovedea, într-o manieră greu de contestat, superioritatea biologică a omului comunist. *Sportivii* și-au făcut datoria până în ultima secundă și s-au acoperit de glorie. Pe parcursul unei jumătăți de secol, nu au încetat să ridiculizeze, printr-un impresionant șir de recorduri, eforturile mai puțin fructuoase ale confrăților lor occidentali. Uniunea Sovietică în frunte, micile țări răsăritene în poziție de forță, doar americanii — ei înșiși un fel de „oameni noi” — mai reușeau, în tabăra cealaltă, să salveze onoarea.

Ultima olimpiadă de vară dinaintea prăbușirii sistemului comunist, cea din 1988, a dat sovieticilor un total de 132 de medalii. Cu populația ei de numai 17 milioane de locuitori, Germania Răsăriteană și-a asigurat un palmares superior Statelor Unite, țară cu 250 de milioane de locuitori: 102 medalii contra 94! Germanii din Vest, de trei ori și jumătate mai numeroși decât frații lor comuniști, au trebuit să se mulțumească cu numai 40. Bulgarii au obținut 35 de medalii, românii 24, francezii abia 16. (Avantaj comunist încă și mai pronunțat la sportive decât la sportivi; mai ușor de apropiat o femeie de performanțele unui bărbat decât de transformat un bărbat în supraom. Strălucită ilustrare totodată a emancipării depline a femeii.)

Ce altă explicație decât nașterea unui nou tip uman, mai robust și mai performant? Lesne de înțeles locul privilegiat

ocupat de sport în sistemul propagandei comuniste. Era proba, rămăsese de fapt *singura probă* evidentă, a unei forme de superioritate asupra societății capitaliste.

Excelentă descoperire, care și-a îndeplinit perfect rolul. În fapt, nu era vorba de un miracol, ci numai de o strategie, care se poate descompune în două elemente esențiale:

În primul rând, amatorii occidentali aveau în față „falși amatori” răsăriteni, de fapt profesioniști experimentați. Secret pe care toată lumea îl cunoștea, dar nimeni nu spunea nimic.

În al doilea rând, și mult mai grav, intră în discuție manipularea biologică. În anumite țări, cel puțin, s-a practicat o creștere atent supravegheată a sportivilor, cu eliminarea oricărui scrupul de ordin moral. Cazul Germaniei „democrate” este notoriu și mai mult decât suficient pentru a explica incredibila avalanșă a performanțelor sale. „Mii de sportivi erau dopați an după an, și nu numai atleții de performanță, ci și sportivi de rangul doi sau trei, și chiar copii și adolescenți.” Sub un strict control medical, băieții erau tratați cu substanțe menite să-i transforme, în timp record, în halterofili, în timp ce fetele erau injectate cu hormoni masculini. Activitate frenetică, dispunând de o rețea extrem de ramificată: institute de cercetare, facultăți, Academia de științe, institute de cultură fizică, laboratoare, uzine farmaceutice*...

Frumosul vis al unei omeniri întinerite se transforma în coșmar. Frankenstein îl învinsese pe Marx.

* Trimitem în acest sens la lucrarea semnată de Brigitte Berendonk, *Doping-Dokumente — von der Forschung zum Betrug*, Springer Verlag, 1991, și la articolul, din care am citat, pe care i-l consacră Philippe Boulet-Gercourt („La liste noire des étoiles rouges”), în *Le Nouvel Observateur*, 26 septembrie–2 octombrie 1991, pp. 104–105. Mai recent, China a fost suspectată de a fi preluat această metodologie, cu ajutorul specialiștilor importați din fosta Germanie Democrată și din fosta URSS.

Lupta contra naturii

Grădina magică a lui Miciurin

Oamenii noi vor popula un Pământ nou. Peisaje, climate, plante și animale — vor fi diferite. „Omul socialist va stăpâni întreaga natură [...] El va alege locul unde munții vor trebui să fie doborâți, va schimba cursul râurilor și va îndigui oceanele.“ Lev Troțki a scris aceste cuvinte în 1924. *Lupta împotriva naturii* era deja angajată și *dominarea naturii* pe cale de a deveni realitate.

În această perspectivă, scandalul „lâsenkismului“, un caz care a stupefiat mediile științifice occidentale, nu mai poate fi considerat ca o manifestare singulară. Mitologia comunistă *trebuia* să producă lâsenkismul, tot așa cum a produs versiuni similare în toate celelalte domenii: istorie, economie, geografie, pedagogie, lingvistică, literatură... Ceea ce singularizează lâsenkismul nu este esența sa, ci receptarea occidentală a fenomenului. Aberația nu era mai mică în economie sau în literatură, dar fapt este că biologii au fost primii care au sesizat pe deplin fondul mitologic al uneia dintre secțiunile „științei noi“. Din pricina acestei receptări diferențiate, aventura biologică comunistă a putut să impresioneze prin ciudățenia sa, când de fapt nu făcea decât să dezvolte logic principiile de bază ale doctrinei. Intransigența biologilor a avut drept consecință sfârșitul prematur al experienței, în timp ce în domenii mai puțin controversate experimentul comunist a continuat până în ultimele clipe.

Pentru a combate teoriile biologice acceptate, trebuia găsit sau inventat un savant de tip nou, lipsit de cultură în sensul burghez al termenului, dar în fapt incomparabil mai evoluat decât savantul tradițional încurcat în prejudecățile lui livrești. Savantul nou absorbea știința direct de la izvor. În timp ce ceilalți se mulțumeau să gândească, el, unul, muncea, atingea cu propriile mâini secretele naturii. Biologia comunistă pe cale de a se naște a avut șansa de a profita nu de unul, ci de doi savanți de asemenea anvergură.

Cel dintâi, Ivan Vladimirovici Miciurin (1855–1935), a dat numele *miciurinismului*, supremă realizare a științei biologice a secolului al XX-lea. Cel de-al doilea, Trofim Denisovici Lâsenko (1898–1976), a fost fondatorul *lâsenkismului*, supremă aberație a biologiei moderne. Și totuși, nu este vorba decât de o singură știință, cunoscută însă sub două nume: „miciurinism“, în lumea comunistă, și „lâsenkism“ de partea cealaltă a cortinei de fier.

Adevărata viață și carieră a lui Miciurin nu ne interesează prea mult. Ne aflăm în mitologie și se cuvine să respectăm regulile jocului mitologic. Iată, așadar, o biografie mitizată:

Prima parte a carierei sale biologice ne înfățișează un modest funcționar al căilor ferate. Și-a început de timpuriu (încă din 1875) activitățile horticole, în mica grădină a casei sale. În 1888 a creat o pepinieră, unde a încercat, prin încrucișări și hibridări, să dea naștere unor noi varietăți de plante. În 1919, pepiniera a trecut sub patronajul Comisariatului pentru agricultură al Rusiei. Și-a manifestat interesul și Lenin. Gloria lui Miciurin a tot crescut. Kozlov, orașul său, a devenit un mare centru științific destinat „transformării naturii vii“. În 1932 i s-a schimbat numele în Miciurinsk.

Rezultatele erau stupefiante. Cu spiritul lor practic, americanii și-au dat seama de importanța lor și au încercat,

în câteva rânduri, între 1911 și 1913, să-l „cumpere“ pe savant sau, în lipsa lui, cel puțin colecția sa. Un vas era deja pregătit pentru a-i fi pus la dispoziție, variantă modernă a arcăi lui Noe, destinată îmbarcării noilor specii. Patriot, Miciurin a refuzat toate ofertele.

Crease deja, până în 1919, nu mai puțin de 153 de varietăți noi. În anii următori, cifra acestora s-a ridicat la 300. În frunte erau merii „noi“, apoi prunii, cireșii și caișii; apăruseră însă și combinații mai îndrăznețe, de tipul „merilor-pruni“.

Erau vizate două scopuri esențiale. În primul rând, fructe de calitate superioară, mai mari, mai frumoase, mai savuroase decât fructele obișnuite. Ele pot fi admirate, magnific reprezentate pe planșe, în alb-negru sau în culori. Să le guști este ceva mai greu, dar de ce ne-am pierde în detalii? În al doilea rând, se spera în producerea unor specii rezistente la frig. Problemă specifică Uniunii Sovietice, al cărei teritoriu se află în bună măsură în apropierea și chiar dincolo de cercul arctic. Visul vieții sale, declara Miciurin în 1934, fusese „apropierea de cercul polar a culturii mărului, părului, cireșului [...] și extinderea viței-de-vie, caisului, piersicului, în zona centrală și, în parte, *septentrională*“. Pariu câștigat. Viile, livezile de caiși și multe alte specii au fost obligate să migreze spre nord.

Lucien Barnier a văzut minunea cu propriii ochi și depune mărturie: „Limitele culturilor agricole în URSS înaintează cu regularitate an de an spre nord și, în douăzeci de ani, au câștigat peste o mie de kilometri, atingând în mai multe locuri țărmurile nordice ale continentului“ (cu alte cuvinte zona străbătută de cercul polar!). Miciurin deplasase pur și simplu sudul spre nord, anulând existența unor zone climatice distincte!

Baza teoretică a acestor înfăptuiri era cât se poate de simplă și de clară. Miciurin renega genetica și legile eredității

(pe care, să spunem drept, nici nu le cunoștea) și invoca (cel puțin spre sfârșitul carierei) principiile teoretice ale lui Marx, Engels, Lenin și Stalin (ignorând din păcate contribuțiile deloc neglijabile ale lui Troțki). Își exprima disprețul pentru experimentul de laborator, considerând că trebuia trecut direct la acțiunea practică, în colhozuri și sovhozuri.

Și încă un detaliu cu totul remarcabil: a continuat, chiar după moarte, să perfecționeze și să amplifice noua biologie! Experiențele sale, limitate aproape exclusiv la arborii fructiferi, au fost investite cu o însemnătate mult mai mare. Era în joc nici mai mult, nici mai puțin decât realcătuirea naturii vii. Să-l ascultăm în această privință pe academicianul P. Iakovlev, care a îngrijit în 1949 ediția (în limba franceză) de *Opere alese* ale grădinarului savant.

Potrivit lui Iakovlev, Miciurin a fost creatorul unei „științe biologice noi, materialiste, care dezvoltă și dirijează natura vie [...] Iată de ce doctrina miciuriniștă nu are o semnificație biologică restrânsă, ci generală, privind în egală măsură toate domeniile științei biologice: cultivarea plantelor, creșterea animalelor, medicina, fiziologia, ecologia etc.“ El a pus „fundamentele darwinismului creator sovietic“. Metoda sa se definește prin „hibridarea formelor de plante îndepărtate geografic, combinată cu creșterea orientată a plantelor hibride“. Dar, ne spune tot academicianul, dincolo de metodă, „esențialul în doctrina lui Miciurin este rolul mediului exterior“.

Darwinismul și marxismul impuneau această referință. Toate onorurile erau date mediului, adică determinismului, pentru a se ascunde mai bine voluntarismul neînfrânat.

Darwinismul creator contra geneticii reacționare

Asemenea proiecte globale depășeau cu mult intențiile lui Miciurin, a cărei singură ambiție a fost aceea de a-și

cultiva grădina. Și iată, acum grădina se extindea la dimensiuni planetare. După meri, altele vor veni la rând: specii vegetale, animale, ființe umane... Miciurinismul devenise în biologie ceea ce era marxismul în științele sociale: o metodologie destinată să reconstruiască lumea. Meritul îi revenea însă lui Lâsenko; bătrânul grădinar nu făcuse decât să-și împrumute numele marelui proiect gândit de discipolul său.

„Darwinismul creator“ însemna, în raport cu darwinismul, nu un pas înainte, ci un pas înapoi. Era o întoarcere la *lamarckism*, cu care comunismul întreținea de altfel o veche idilă: maimuța lui Engels se comporta ca o fanatică adeptă a lui Lamarck. Esența teoriei lui Lamarck se rezuma în *transmisibilitatea caracterelor dobândite* sub influența mediului. Principiu susținut și de „noua“ biologie comunistă cu nuanța, totuși, că în cazul său „influența mediului“ funcționa mai mult ca alibi. Nu mediul, ci omul, omul comunist, își asuma misiunea de a modifica natura vie. Lamarck lăsa natura în voia ei, dar noii lamarckiști erau grăbiți și agresivi.

Foarte instructivă sub acest raport este povestea șoarecilor savantului rus I.P. Pavlov (1849–1936). În 1923, după o serie de experiențe, acesta a ajuns la concluzia că un comportament învățat se transmitea prin ereditate. „Șoarecii erau dresați să se ducă, la sunetul unui clopot, acolo unde primeau hrană. Pentru învățarea primei generații de șoareci a fost nevoie de trei sute de lecții. Progenitura lor a învățat aceeași mișcare după numai o sută de încercări; a treia generație nu a mai avut nevoie decât de treizeci de lecții, iar a patra doar de zece.“ „Cred cu totul probabil — a declarat Pavlov — că după un timp o nouă generație de șoareci se va îndrepta spre locul hranei, la sunetul clopotului, fără învățare prealabilă“ (William Broad și Nicholas

Wade, *La Souris truquée. Enquête sur la fraude scientifique*, Paris, 1987, pp. 204–205).

Reflexele condiționate au fost marea descoperire a lui Pavlov. Prin ele, a pus în evidență adaptarea comportamentului la stimulii exteriori. Mitologia comunistă a luat de aici ce i-a convenit, găsind în acest mecanism baza științifică „materialistă“ a psihologiei și mijlocul de a acționa asupra comportamentului. În acest sens, transmiterea *ereditară* a reflexelor condiționate ar fi fost o descoperire decisivă, instrumentul ideal pentru modelarea durabilă a spiritului. Va veni poate vremea când nou-născutul va lua poziție de drepti la sunetul *Internaționalei*, „fără învățare prealabilă“.

Din nefericire, câțiva ani mai târziu, Pavlov a trebuit să-și recunoască greșeala. Fusesse înșelat de un asistent de laborator. Dar a cui era vina? Cu mult umor, tânărul inventase pur și simplu un basm științific pentru uzul savanților materialişti, transformişti și progresişti.

Darwin era invocat cu tot respectul cuvenit, dar mesajul îi rămânea neînțeles. Făcea figură de moderat, de ezitant, simțul său al nuanțelor nu convenea. Cu reprezentanții „burghezi“ ai biologiei post-darwiniste, lucrurile deveneau mult mai simple: erau cu toții reacționari! Cuvintele își schimbau sensul: progresul în biologie însemna reîntoarcerea la Lamarck! Experiențele lui Gregor Mendel (1822–1884) erau respinse de la bun început; un *călugăr* (ce oroare!) nu putea pretinde să se apropie de adevărul științific, religia îl orbea. Să fi fost măcar funcționar al căilor ferate... Mendel formulase, spre 1865, legile eredității, intuiție genială pornind de la o observație aparent oarecare, asupra încrucișării unor varietăți de mazăre. A fost confirmat prin cercetările ulterioare care au condus la *teoria cromozomică a eredității*, formulată în jurul anului 1920 de

Thomas H. Morgan (1866–1945) și de colaboratorii săi. După un călugăr, un american: ce să iasă dintr-un asemenea amestec decât o teorie reacționară!

Și teoria era, cu siguranță, reacționară, dar ce să-i faci dacă natura este reacționară! Ea înțelege cu greu argumentele progresului, ține la tradiția și la moștenirea ei. Genetica, știință a eredității, a constatat existența în toate organismele vii a unor elemente celulare specifice: *cromozomii*, pe care sunt așezate *genele*. Prin gene se transmit caracterele ereditare (potrivit legilor lui Mendel). Gena este *stabilă*; își conservă proprietățile inițiale chiar după încrucișări multiple. Caracterele nu fuzionează și se regăsesc (combinat după anumite reguli) de-a lungul generațiilor succesive. Nici mediul, nici omul nu pot „nega” o asemenea stare de fapt. Orice modificare a unui organism este foarte superficială, dacă nu se acționează asupra genelor. Din această pricină caracterele dobândite nu se transmit. Doar *mutația genelor* (inclusiv, astăzi, dirijată prin *manipulare genetică*) poate produce o evoluție biologică (în cazul când mutația este favorabilă, obținându-se o mai bună adaptare la condițiile de mediu).

Biologii din școala lui Lâsenko nu aveau însă nici cea mai mică intenție de a porni atacul asupra genelor, cărora le negau chiar existența. Ei afirmau, dimpotrivă, că organismul, în totalitatea sa, poate fi influențat și transformat printr-o „presiune” exterioară. Două biologii ireconciliabile stăteau față-n față: pe de o parte, genetica fondată de Mendel și Morgan care, fără a fi „fixistă”, considera mutațiile biologice drept fenomene într-un fel excepționale, pe de altă parte, biologia miciurinistă-lâsenkistă, care vedea în evoluție un fenomen permanent, de fiecare zi, și mai cu seamă supus voinței noastre.

Trebuie spus că partizanii ultimei formule țineau un discurs seducător. Teoria lor respira un optimism reconfortant, o încredere fără rezerve în forțele omului, în progres și în viitor. Ceilalți păreau timorați, și chiar retrograzi. Văzută sub acest unghi, problema fundamentului științific al teoriilor respective trecea pe planul doi. Într-un articol publicat în 1949, Bernard Shaw exprima elocvent această stare de spirit; el aprecia fatalismul genetic ca „o doctrină pe care nici un stat nu poate s-o tolereze, și încă mai puțin un stat socialist, în care fiecare cetățean trebuie să fie preocupat de perfecționarea stării de lucruri, în mod deliberat și conștient...” Remarcabilă confuzie între afacerile de stat și comportamentul genelor! Mai rămânea doar să fie convinse genele de avantajele politicii comuniste!

Lâsenkismul a rezultat din transformismul global propriu doctrinei comuniste. A fost însă totodată și fruct al unei necesități: o necesitate de care chiar omul nou nu putea să se lipsească, aceea de a mânca. Dezastrul agricol care a urmat instaurării comunismului, însoțindu-l fidel până la prăbușirea sa, impunea un remediu de șoc. Nu, firește, reîntoarcerea la proprietatea țărănească, ci un remediu științific, susceptibil de a spori, ca prin minune, hrana poporului. Începutul anilor '30 a însemnat o perioadă de foamete; milioane de oameni au murit de foame. Și iată scânteia de geniu a lui Lâsenko: preluând transformismul esențial al mitologiei comuniste, el a promis în același timp, și încă repede, o abundență de produse alimentare. Exact tipul de discurs capabil să convingă un înfometat.

„Agricultura socialistă — spunea Lâsenko — are nevoie de o teorie profund biologică în plin avânt, care să-i permită să perfecționeze rapid și corect procedeele agronomice ale culturii plantelor și să obțină în consecință recolte mari și stabile. Ea are nevoie de o teorie profund biologică în

măsură să-i ajute pe muncitorii agricoli să obțină în cel mai scurt timp speciile necesare de vegetale cu mare randament.“

„Biologia sovietică — afirma, la rândul lui, în 1950, biologul francez Francis Cohen — caută să dezvolte *fără limite* productivitatea agriculturii și a creșterii vitelor, într-un cuvânt, să transforme natura, să exercite asupra evoluției speciilor o influență conștientă și orientată“ (nu era uitată nici posibilitatea modificării biologiei umane).

Cota cea mai înaltă a umorului negru a fost însă atinsă de un umorist de profesie. Într-o emisiune B.B.C. din 1931, în plină perioadă de foamete în Uniunea Sovietică, Bernard Shaw își asigura auditorii că „agricultura științifică a permis dublarea și chiar triplarea recoltelor“.

Bravo, tovarășe Lâsenko !

După această punere în temă, să urmărim în linii mari cariera lui Lâsenko și a noii biologii.

Fiu de țărani ucraineni, Trofim Denisovici a urmat cursuri de horticultură și de agronomie, ajungând *tehnician agricol*. Origine și formație extrem de promițătoare. Nu era un intelectual. Nu era biolog. Nici măcar inginer. Sărind peste toate etapele, a devenit însă savant.

Celebritatea lui datează din 1928, când a anunțat descoperirea unui procedeu de altfel bine cunoscut: *vernalizarea* (sau *iarovizarea*). Este o tehnică de *transformare* a grâului de iarnă în grâu de primăvară; în acest scop semințele sunt umezite și conservate în jurul temperaturii de zero grade: condiție necesară pentru dezvoltarea spicelor, altminteri rezultatul ar fi o masă vegetală sterilă.

Descoperirea părea miraculoasă: două recolte pe an, și aceasta chiar în momentul când foametea amenința, ca urmare a iernii dezastruoase din 1927–1928. Toate condițiile

erau întrunite pentru ca mitul să se cristalizeze. Nimeni nu a pretins dovezi: Lâsenko a fost crezut pe cuvânt și lumea a început să aștepte recolte promise.

Și iată consecințele afacerii, rezumate de biologul Denis Buican (în cartea sa *Lyssenko et le lyssenkisme*, 1988): „Metoda de vernalizare, preconizată de Lâsenko pe marile suprafețe agricole ale URSS-ului, a condus la un dezastru efectiv peste tot unde a fost utilizată. În multe cazuri, semințele au sfârșit prin a putrezi ori s-au transformat într-o pastă informă. Chiar atunci când vernalizarea mergea până la capăt, semințele încolțite se prindeau unele de altele, ceea ce făcea practic imposibilă utilizarea semănătorilor mecanice [...] În sfârșit, chiar semănate cu mâna, ca în agricultura primitivă, semințele putrezeau în pământ [...] iar printre cele care ajungeau totuși la maturitate se întâlneau multe plante anormale sau cu spice debile [...] Astfel, în cel mai bun caz, recolta era derizorie...”

Culmea este însă că Lâsenko pretindea a fi modificat *din punct de vedere genetic* grâul de iarnă în grâu de primăvară. Să modifice datele genetice cu puțină apă și puțin frig, iată într-adevăr o reușită încurajatoare! Metodologia destinată refacerii naturii vii nu se anunța deloc sofisticată.

A urmat un nou episod, decisiv pentru cariera lui Lâsenko: congresul colectivizatorilor fruntași (un fel de precursori ai stahanoviștilor), desfășurat la Moscova în 1930. Invitat de marcă: Stalin în persoană. Cu acest prilej Lâsenko a ținut un discurs în care a proclamat nu numai virtuțile științifice, ci și *caracterul de clasă* al iarovizării (!): „Spuneți, tovarăși, pe frontul iarovizării, nu este vorba în fond tot de lupta de clasă? În gospodăriile colective, culacii și acoliții lor șușotesc la urechile țăranilor: « Nu umeziți semințele, or să putrezească. » Da, uitate ce spun cârcotașii ăștia, iată minciunile pe care le răspândesc culacii și sabotorii, urmă-

rindu-și opera de distrugere în mediul științific ca și în afara mediului științific, în loc să-i ajute pe lucrătorii gospodăriilor colective. Savant sau nu, dușmanul de clasă rămâne dușman.“

La aceste cuvinte, un om s-a ridicat, a aplaudat și a pronunțat câteva vorbe: „Bravo, tovarășe Lâsenko, bravo.“ Prin acest dublu bravo, Stalin oficializa crearea unei noi ramuri a mitologiei științifice comuniste.*

În următorii ani, steaua lui Lâsenko a urcat fără încetare. El a devenit în 1938 președinte al Academiei de științe agronomice „Lenin“, ceea ce echivala cu un fel de dictator în materie de agricultură. În același an a fost proclamat erou al Uniunii Sovietice, titlu pe care l-a primit și a doua oară în 1945.

De partea cealaltă, susținătorii biologiei „burgheze“, de fapt ai geneticii moderne, au fost marginalizați și persecutați, mai mulți dintre ei chiar închiși și exterminați în detenție. Condiția de biolog sovietic, în anii '30 și '40, devenise aproape la fel de periculoasă ca cea de vechi bolșevic sau de general al armatei roșii. Cea mai celebră victimă a fost Nikolai I. Vavilov (1887–1943), fondatorul și primul director al Academiei Lenin de științe agronomice, biolog respectat în străinătate, în țările capitaliste, ceea ce, din punct de vedere comunist, nu era tocmai o calitate. În 1940 a fost arestat și condamnat la moarte, nu pentru erezie biologică, ci pentru spionaj în favoarea Marii Britanii și sabotaj agricol. Ca dovadă că savanții erau totuși stimați într-o țară comunistă, pedeapsa i-a fost comutată în zece ani de temniță; a murit în închisoare în 1943. „Stăpânii“ lui, englezii,

* Deja în 1906, Stalin criticase într-un articol absența *revoluției* în doctrina evoluționistă a lui Darwin. Venise timpul ca această lacună să fie acoperită.

deveniți între timp aliați ai sovieticilor, n-au reușit să-i obțină eliberarea.

Debarasat de concurenți și sigur pe sprijinul lui Stalin, Lâsenko era acum liber să-și ducă până la capăt programul transformist. Aplicând, pe urmele lui Miciurin, „hibridarea vegetală” (grefarea) și încrucișarea, spera să poată determina o transformare masivă a speciilor. Printre performanțele lui sunt de menționat metamorfoza grâului în secară și a secarei în grâu (fiind în studiu și alte asemenea transmutări: orzul în ovăz, mazărea în mazăriche, mazărichea în linte...). De altfel, în opinia lui, mișcarea aceasta era generală, aproape toate speciile cultivate putându-se transforma în ierburi sălbatice (și invers, se înțelege). Unul dintre discipolii săi a mers și mai departe, făcând uluitoarea descoperire că până și arborii participă la nebunescul carusel, trecând de bunăvoie de la o specie la alta!

Experiențele au început pe plante, dar această prioritate nu însemna că miciurinismul sau lâsenkismul ar fi fost mai puțin valabile pentru lumea animală (sau pentru ființa umană însăși). Extinderea programului părea cu atât mai urgentă cu cât omul comunist ducea lipsă nu numai de pâine, dar și de carne și de lapte. Fără a intra în detalii, ne mulțumim să constatăm că, în urma a tot felul de încrucișări, Lâsenko a reușit să prezinte, la începutul anilor '60, o nouă vacă sovietică. Gurile rele spuneau că, departe de a fi reprezentat o nouă specie, respectivul animal nu era altceva decât o vacă bine hrănită și, în consecință, mai performantă decât celelalte!

Este aproape incredibil cum Lâsenko identifica în mediul natural comportamente tipic comuniste. A ridicat, de pildă, la rang de lege științifică dictonul popular: „lupii nu se mănâncă între ei”. Voia să spună că individualismul — păcat de moarte potrivit legilor noii societăți — nu se ma-

nifesta în nici un fel în interiorul unei specii biologice. Buni comuniști, plantele și animalele erau mereu gata pentru sacrificiul suprem, dacă interesul „comunității“ o cerea. Metoda lăsenkistă, larg aplicată în agronomia sovietică, a cultivării plantelor în „cuib“, se baza pe premisa că acestea se protejau reciproc, incapabile fiind de a se sufoca între ele.

Marcel Prenant, un francez comunist, dar și biolog de meserie, a fost profund șocat în urma unei convorbiri cu agronomul-magician: „« Admit că ar fi bine ca arborii tineri să fie plantați în cuib, fiind astfel mai bine protejați la început; nu este însă necesar ca unii dintre ei să fie îndepărtați după câțiva ani? » Lâsenko îmi răspunse: « Nu! » Cu următorul comentariu: « Se vor sacrifica în favoarea unuia dintre ei. » « Vreți să spuneți, i-am replicat, că unul dintre ei se va impune, iar ceilalți nu se vor putea dezvolta sau vor pieri? » « Nu, îmi răspunse, se vor sacrifica pentru binele speciei. »“

Darwin, trăind într-o societate burgheză, concepuse evoluția biologică în sensul unei lupte permanente pentru existență. Dimpotrivă, Lâsenko, în lumea comunistă, predica armonia, fraternitatea și spiritul de sacrificiu... Fiecărei societăți, o interpretare a vieții potrivit propriei sale imagini!

Dar meritul suprem avea să-i revină unei femei savante. Olga Lepeșinskaia, de profesie (inițială) moașă, a decis, o dată promovată în ierarhia științifică, să tragă consecințele ultime din teoria lăsenkistă. Dacă totul era transformabil, atunci până și viața putea fi recreată în laborator. Experiența a reușit, firește, potrivit unei rețete propuse de Lepeșinskaia, ingredientele principale fiind un fel de terci din hidre și albuș de ou. Știința comunistă reactualiza teoria „generației spontanee“, respinsă de savanți „burghezi“ ca Spallanzani și Pasteur.

Fiica lui Lipeșinskaia s-a arătat demnă de mama sa. A completat cercetările materne printr-o descoperire nu mai puțin extraordinară: transformarea cristalelor în bacterii și în infuzori. Viața izbucnea de peste tot. La rândul lui, G.M. Bohian a constatat proprietatea bacteriilor de a genera viruși, și invers.

Lumea devenea fluidă și își schimba temeliile. O prevăzuse deja *Internaționala* („Le monde va changer de base“).

Alternativă: comunist sau biolog?

Lâsenkismul și-a atins apogeul în 1948, la începutul războiului rece. Se impunea pe atunci o alegere simplă: pentru sau contra comunismului, pentru sau contra Uniunii Sovietice, pentru sau contra păcii, pentru sau contra „biologiei noi“. Reacționarii mizând pe mendelism, nu le rămânea progresiștilor decât să accepte fără rezerve darwinismul creator sovietic.

Dezbaterea s-a extins la scară mondială. Pentru prima dată, o teorie științifică specific comunistă se afla sub reflectoarele actualității. Miza depășea de departe strictul interes biologic. Se înfruntau două sisteme de gândire: știința burgheză și știința proletară, și prin ele două sisteme sociale și politice: capitalismul și comunismul. Victoria lui Miciurin asupra lui Mendel ar fi însemnat triumful comunismului asupra adversarilor și detractorilor săi.

În Răsărit, toată lumea trebuia să aplaude sau cel puțin să se supună. În Apus, luările de poziție au fost determinate, în fiecare caz, de dozarea specifică a două elemente: atitudinea politică și competența științifică.

O atitudine politică favorabilă comunismului, ceea ce era curent printre mulți intelectuali, și o competență științifică apropiată de zero dădeau un angajament ferm în favoarea tezelor lâsenkiste. Scriitori și ziariști (inclusiv unii

jurnaliști științifici) au alimentat această categorie (fără să-i uităm, firește, pe activiștii partidelor comuniste care, susținând din toate forțele „știința proletară“, nu-și făceau până la urmă decât meseria). Cazuri celebre: Bernard Shaw, deja menționat, și Louis Aragon, promotor al unei adevărate cruciade în favoarea lăsenkismului; i-a consacrat de altfel noii biologii un faimos număr al revistei *Europe* (octombrie 1948).

La cealaltă extremitate se situa dozajul: competență științifică înaltă și convingeri politice necomuniste. Formă de manifestare: un protest indignat împotriva a ceea ce se considera a fi pură impostură științifică. Cele mai mari nume ale biologiei mondiale s-au pronunțat în acest sens. Două exemple ilustre: Julian Huxley (1887–1975) care a publicat în 1949 un volum intitulat *Genetica sovietică și știința mondială*, și Jean Rostand (1894–1977) care a pus „miciurinismul“ la locul lui într-o lucrare privitoare la „falsele științe“ (*Science fausse et fausses sciences*, 1958).

Exista însă și un dozaj mai delicat și cu consecințe imprevizibile: înaltă competență științifică și convingeri politice comuniste! Dificilă problemă de conștiință pentru biologii de calitate, relativ numeroși, care erau și membri sau simpatizanți ai partidelor comuniste. Lor nu le-a fost deloc greu să sesizeze caracterul pur mitologic al „noii“ biologii, deși priveau cu un ochi favorabil compartimentele istoric, economic și social, nu mai puțin mitologice, ale teoriei comuniste. Credeau simultan în două adevăruri contradictorii, acceptând mutațiile sociale, dar neacceptându-le pe cele biologice. Fără sfidarea biologică pe care au trebuit să o înfrunte ca oameni de meserie, angajamentul lor de partid ar fi rămas neclintit.

Unii au părăsit Partidul încă de la începutul campaniei lăsenkiste în Occident. Așa a procedat Jacques Monod

(1910–1976), viitor premiu Nobel. Alții, nepricepând din primul moment că un comunist trebuia să devină și lăsenkist, au încercat să-și convingă tovarășii că puteau fi în același timp buni comuniști și buni geneticieni. Osteneală zadarnică: geneticianul britanic J.B.S. Haldane a purtat o luptă fără speranță până în 1950, când a renunțat la carnetul de partid și a părăsit Anglia plecând în India pentru a-și restabili moralul. O altă soluție a fost aleasă de Marcel Prenant, profesor de zoologie la Sorbona și membru al comitetului central al partidului comunist francez; neacceptând teoriile miciurinite, a decis totuși să rămână comunist și membru de partid, ceea ce a reușit prin renunțarea la orice luare de poziție publică (avea să părăsească partidul mai târziu, în 1958). Și, în sfârșit, a existat și un cor al glorificatorilor științei comuniste și îndeosebi ai biologiei proletare; membrii săi erau persoane fără poziție științifică sau universitară proeminentă, cu carieră în interiorul partidelor comuniste („biologi de partid“).

Între timp, în Uniunea Sovietică, Stalin îmbătrânea și recoltele putrezeau. Moartea dictatorului în 1953 a anulat tabuul care asigura invulnerabilitatea noii biologii. Mai grav era însă faptul că Lâsenko nu-și respectase promisiunile: unde erau recolte bogate și abundența? Dezechetul poststalinist și-a făcut simțite efectele în viața științifică. La sfârșitul anului 1955 peste trei sute de savanți au semnat o petiție prin care cereau înlăturarea lui Lâsenko de la conducerea Academiei Lenin. Cererea a fost acceptată! Dizgrația nu a durat însă mult. Lâsenko a avut șansa de a-și găsi o inimă soră în noul stăpân al țării. Ca și el, Hrușciov iubea cu patimă agricultura și miracolele științifice. A luat deschis apărarea eroului și a făcut din reîntoarcerea la lăsenkism o afacere politică și patriotică: „Realizările biologiei miciurinite sunt rezultatul luptei perseverente, purtată

de savanți și de tehnicieni, ele sunt proprietatea națiunii și a partidului comunist. Aceste realizări ne sunt de mare ajutor și ele vor contribui să asigure abundența produselor agricole și să rezolve problema construirii comunismului în țara noastră.“

Și astfel, în 1958, Lâsenko a revenit în forță, iar în 1961 s-a reinstalat la conducerea Academiei Lenin. „Normalizarea“ era în curs. Dar căderea lui Hrușciiov în 1964 a avut un efect „biologic“ similar cu moartea lui Stalin. Câteva luni mai târziu, în februarie 1965, Lâsenko era dat afară din postul său de director al Institutului de genetică. Era lăsenkistă lua sfârșit după treizeci și cinci de ani de confuzie și devastare. Omul care fusese atât de convingător și atât de puternic lăsa după el o biologie și o agronomie calamitate. Totul s-a schimbat oficial, genetica modernă a fost repusă puțin câte puțin în drepturi, dar sechelele (materiale și mentale) ale lăsenkismului au supraviețuit personajului și au determinat o întârziere științifică durabilă în țările comuniste.

Evenimentul din 1965 este de mare importanță. *Pentru prima dată*, se prăbușea un sector întreg de mitologie comunistă. Voința de a reface lumea primea o lovitură puternică. Era semnul că faza eroică aparținea deja trecutului; inima nu mai bătea la fel. Imaginarul comunist a ieșit slăbit din această încercare. Îi mai rămâneau istoria, economia, societatea, omul (individul social, dacă nu ființa biologică)... dar pentru cât timp? Se putea ca o parte a științei comuniste să fie adevărată și alta falsă? Din punct de vedere mitologic, căderea lui Lâsenko a fost la fel de gravă ca moartea lui Stalin. Era începutul sfârșitului.

Mitul asolamentului

Agricultura comunistă nu miza numai pe noile varietăți de plante. Avea un program foarte complet: aborda în același

timp proprietatea, biologia, climatul și solul. La acest ultim punct, multe erau de făcut în Uniunea Sovietică, unde, exceptând „cernoziomul“ zonei de stepe (Ucraina, sudul Rusiei), cea mai mare parte a teritoriului oferea condiții cu totul mediocre.

Magistrul în materie a fost academicianul V.R. Williams (1863–1929), fondatorul *pedologiei* comuniste. Principiile sale, clare și sigure, se remarcă printr-un optimism desăvârșit. Nu ar fi existat, după el, terenuri neproductive; fiecare colhoz sau sovhoz putea obține o recoltă record, cu condiția pregătirii convenabile a solului și ameliorării lui. Vor fi și soluri noi, așa cum vor fi oameni noi sau plante noi. Mijlocul infailibil recomandat era asolamentul, cu alte cuvinte rotația culturilor și a ierburilor, condiție necesară pentru a influența și a ține sub control structura și compoziția terenurilor.

Pornind de la aceste principii, Williams a creat „doctrina procesului unitar de formare a solului și a sistemului de agricultură cu asolamente cu ierburi“. Aceste ierburi, asociate cu plantațiile de păduri, păreau nu mai puțin capabile de a combate în mod eficient și seceta. Soluțiile comuniste sunt mereu „multifuncționale“; nu ajungea să fie transformat solul, se aducea în același timp și ploaia. Încă un mit pe o listă deja lungă: mitul asolamentului.

Și ne mai spune savantul pedolog că Lenin ar fi fost acela care, prin „opera lui nemuritoare“, i-a dat ideea „procesului unic de formare a solului“ și „agriculturii cu ierburi perene“. Și dacă implicațiile pedologice ale fondatorului statului sovietic rămân destul de obscure, interesul lui Stalin pentru această nouă ramură a mitologiei științifice este mai bine atestat. Un interes care avea să afecteze profund lumea comunistă în jurul anului 1950.

Transformismul inerent doctrinei comuniste s-a grefat în Uniunea Sovietică pe condiții specifice care au amplifi-

cat tendințele inițiale până la paroxism. Imensul spațiu al vechiului Imperiu rus și sovietic este afectat în cea mai mare parte de două flageluri: frigul și seceta. Cine altcineva, dacă nu comunismul, era destinat să le combată și să le învingă? Frigul punând probleme ceva mai complicate (deși nu insolubile), primul atac s-a declanșat împotriva secetei.

Marele plan stalinist

20 octombrie 1948: „marele plan stalinist pentru transformarea naturii“ era aprobat de comitetul central al partidului și de guvernul sovietic.

La 27 octombrie 1948, *L'Humanité*, ziarul comuniștilor francezi, titra (sub semnătura lui Francis Cohen, pe atunci corespondent în URSS): *Șase milioane de hectare se vor acoperi cu păduri și stepa sovietică nu va mai cunoaște seceta*. Proiectul prevedea nici mai mult, nici mai puțin decât „transformarea feței pământului într-o regiune mare cât mai multe state europene“. Lucrările se eșalonau pe trei perioade de câte cinci ani, din 1950 până în 1965. Erau afectate 80 000 de colhozuri cu o suprafață de 120 de milioane de hectare (de peste două ori suprafața Franței). „Se vor forma nenumărate zone forestiere cu o suprafață totală de șase milioane de hectare [...] care vor opri vânturile, vor fixa nisipurile și vor întreține umiditatea.“ „Se vor săpa 45 000 de bazine, rezervoare și lacuri artificiale care vor permite regularizarea aprovizionării cu apă, irigarea a milioane de hectare și punerea în funcție a unui mare număr de mici hidrocentrale.“ În paralel, continua mișcarea asolamentelor. „O concentrare de forțe și de mijloace fără precedent în istoria omenirii este realizată pentru o operă de pace“, adică pentru „a transforma natura“, conchidea

Francis Cohen. Dacă ar fi să-l credem, entuziasmul era de nedescris în Ucraina și în Rusia meridională: oamenii sărbătoreau deja victoria anunțată asupra secetei.

Toată lumea s-a pus pe plantat arbori, indiferent unde și cum, în Uniunea Sovietică, ca și în celelalte țări câștigate între timp de comunism. Pădurile au fost plantate, evident, după metoda lăsenkistă care dădea credit spiritului de sacrificiu al speciilor vegetale. Nu mai erau de așteptat decât rezultatele.

Peste câțiva ani, spațiul comunist avea să devină de nerecunoscut. „Câmpiile și stepele marii țări a socialismului se vor acoperi de o rețea deasă de zone de pădure. Pe malurile fluviilor și râurilor, ca și la confluența lor, vor crește păduri umbroase [...] Clima se va schimba, va deveni mai umedă. Se va termina cu seceta o dată pentru totdeauna [...] Va fi o abundență de produse de toate felurile.“

Oare ce nu a mers până la urmă în acest plan atât de generos și atât de științific conceput? Să fi fost un deficit de conștiință proletară din partea pădurilor, a solului, a vânturilor arzătoare? Puțin după moartea lui Stalin s-a întocmit un bilanț dezastruos al agriculturii sovietice. În ciuda contribuțiilor lui Miciurin, Williams și Lâsenko, în ciuda marelui plan stalinist de transformare a naturii, randamentul agricol era echivalent cu cel dinaintea revoluției (ceea ce voia să spună, în traducere, pentru necunoscătorii limbajului comunist, că era de fapt sensibil mai scăzut).

În logică mitologică, impasul nu putea fi depășit decât prin înlocuirea vechiului proiect transformist printr-un nou proiect transformist. În loc să se amelioreze randamentele pe terenurile potrivite pentru agricultură, s-a continuat să se investească în vederea transformării terenurilor improprii. Aceasta a fost epopeea „pământurilor destelenite“, variantă hrușcioviană a defunctului plan stalinist. În șase

ani, din 1954 până în 1960, au fost puse în valoare 41 de milioane de hectare de stepe necultivate din Asia Centrală și Siberia, o întindere aproape egală cu Franța. Ca urmare, producția (mitologică) a crescut, dar și importurile (efective) de grâu și de alte produse agricole, provenind îndeosebi din Statele Unite și Canada, s-au amplificat în același ritm. Uniunea Sovietică a devenit în egală măsură (cel puțin potrivit statisticilor) cel mai mare producător și cel mai mare importator mondial!

Să corectăm greșelile naturii

„Disponerea actuală a munților, a râurilor, a câmpurilor și livezilor, a stepelor, a pădurilor și a țărmurilor nu poate fi considerată ca definitivă. Omul a operat deja anumite modificări nu lipsite de importanță pe harta naturii; simple exerciții de școală în comparație cu ceea ce va veni [...] Omul va întocmi un nou inventar al munților și râurilor [...] El va remodela, eventual, pământul, după gustul său.“

Aceste idei, exprimate de Troțki în 1924, se regăsesc în programul patronat de Stalin, dincolo de orice adversitate politică dintre cei doi lideri, probă că ne aflăm în fața unei dimensiuni esențiale și permanente a mitologiei comuniste.

După acest text liric din 1924, iată o altă luare de poziție, datată 1952, care definește mai clar strategiile și prioritățile:

„În fața inginerilor se deschid perspective largi în domeniul construcției de canale și baraje. Construcțiile trecutului, de exemplu canalele Panama și Suez, nu sunt decât niște pigmei în comparație cu ceea ce se întreprinde în prezent în unele țări. A apărut o nouă idee: transformarea naturii în interesul omului [...] În această privință lucrurile au suferit o schimbare în Uniunea Sovietică și sunt pe cale

de a fi schimbate în China [...] În zilele noastre omul s-a apucat să corijeze greșelile naturii. El obligă râurile să curgă spre locurile unde are el nevoie, [...] le stăpânește, le îngrădește într-un sistem întreg de rezervoare și le obligă cu ajutorul barajelor să dea energie electrică și să irige pustiurile.“

Această pledoarie entuziastă în sprijinul rectificării „greșelilor naturii“ este extrasă din articolul deja citat al vechii noastre cunoștințe, profesorul John D. Bernal. Ea pune în evidență două figuri mitice ale comunismului: *canalul* și *barajul*. Marte se instalează pe Pământ: cu imensa lor rețea de canale, comuniștii începeau să concureze imaginarul proiect marțian.

Jocul cu apa a fost o distracție constantă a societății noi. Era mijlocul cel mai accesibil de modificare a structurilor geografice. Este mai simplu să deturnez un fluviu decât să razi un munte sau să înalți o câmpie.

Noua distribuire a apelor presupunea un sistem complex de canale și de monumentale baraje destinate să rețină fluviile în adevărate mări interioare. Acest program prezenta (cel puțin aparent) avantaje multiple: extinderea transporturilor pe apă, irigații, producerea de curent electric (prin hidrocentrale) și modificarea climatului în zonele afectate de secetă. Industria, agricultura, circulația oamenilor și a mărfurilor, mediul înconjurător, condițiile generale de viață, totul trebuia să fie marcat de consecințele programului „acvatic“ comunist. Lenin și-ar fi putut modifica lozinca: „puterea sovietelor plus electrificarea întregii țări“, sub forma mai completă „puterea sovietelor plus redistribuirea apelor“, electricitatea nefiind până la urmă decât un subprodus al asaltului general împotriva tradiționalelor echilibre naturale. Se părea că edificarea comunismului

trecea în mod obligatoriu prin această terapie geografică de șoc. Era soluția ideală pentru a schimba totul deodată.

Marile lucrări au început cu canalul Baltica-Marea Albă: 226 de kilometri, săpați între 1931 și 1933. A urmat canalul Moscova-Volga, construit între 1932 și 1937, apoi canalul Volga-Don inaugurat în 1952. Succesul acestor întreprinderi se explică mai puțin prin capacitățile tehnologice ale societății noi cât prin aptitudinea ei de a-și asigura o mână de lucru gratuită, abundentă și permanentă. Până la 100 000 de deținuți politici au fost folosiți în fiecare moment pe șantierul Volga-Don. Era o virtute suplimentară a proiectului: comunismul se construia cu propriii săi adversari care piereau pe măsură ce șantierul avansa. Nimeni nu se gândise vreodată în lumea precomunistă la minunata „multifuncționalitate“ a unui simplu canal.

Puțin câte puțin, greșelile naturii au fost corectate. Potrivit revistei *Uniunea Sovietică*, numărul din februarie 1951, una dintre erorile cele mai grosolane fusese, înaintea comunismului, cursul însuși al Volgăi. O gigantică arteră de apă vărsându-se în Marea Caspică, mare interioară, închisă. Cu totul ridicol! Fluviul merita mai mult, merita accesul la oceanul planetar. Ceea ce i s-a și oferit, grație sistemului de canale. Volga a fost legată de Marea Baltică și, în genere, toate fluviile importante ale Rusiei și toate mările înconjurătoare au ajuns să fie unite într-un sistem unitar.

Era deja remarcabil, dar înfăptuirea cea mai spectaculoasă a fost crearea unor mări *interioare*. Căile de apă erau destinate să devină „șiraguri“ de bazine de dimensiuni considerabile, reținute prin imense baraje. În stadiul final, o bună parte a câmpiei ruse trebuia să fie înecată, modificându-se astfel substanțial configurația geografică, climatul și habitatul. În acest punct, transformismul comunist a atins o culme. A transforma uscatul în mare, iată un gen de performanță care nu este la îndemâna oricui. Proiect parțial

realizat. Mai multe „mări“, deja constituite, stau mărturie voinței de a răsturna geografia. Marea Râbinsk, la nord de Moscova, se întinde pe 4 500 de kilometri pătrați. Șapte orașe și cinci sute de sate au fost înecate aici. O Atlantidă în miniatură.

Un proiect similar a fost conceput în China, vizând amenajarea bazinului Fluviului Galben (Huanhe). Acesta privea o regiune o dată și jumătate mai mare decât Franța, locuită pe atunci de 80 de milioane de oameni. Începute în 1957, lucrările erau prevăzute pentru o jumătate de secol (până astăzi, realizate parțial). Patruzeci și șase de baraje trebuiau să regularizeze cursul fluviului, să producă electricitate, să irige câmpia și, evident, să doteze China cu propriile mări interioare. Fluviul dispărea: un lanț de mări urma să-i ia locul.

La acest capitol, Uniunea Sovietică și China beneficiau de avantajul numărului de kilometri pătrați. Dar o țară mică, România să zicem, ce putea face? Mările nu i se prea potriveau, dar, în sensul acelorași principii, era totuși loc destul pentru trasarea unor canale și inventarea unor lacuri de dimensiuni mai modeste. În ultimul său deceniu de domnie, Ceaușescu s-a lansat într-o campanie de anvergură împotriva geografiei propriiei țări. Își propunea, printre altele, să radă de pe fața pământului majoritatea orașelor și satelor (urmând să le reconstruiască!); timpul i-a lipsit pentru a duce la capăt acest proiect. Canalele și lacurile l-au preocupat nu în mai mică măsură. Mai multe sate au fost inundate în apropiere de București pentru a lăsa loc liber unor mari rezervoare de apă. În apropierea capitalei, cratere de aparență lunară, condamnate să rămână „uscate“ după prăbușirea celui care le-a imaginat, stau mărturie acestei obsesii.

Un nou concept: geografia constructivă

Într-adevăr, spațiul rusesc este prost alcătuit. Natura a acumulat aici greșeală după greșeală. 88% din apele Uniunii Sovietice străbat regiuni nordice aproape nepopulate. Este apă din belșug acolo unde nimeni nu are nevoie de ea. Sudului, dimpotrivă, îi lipsesc apa și umiditatea. Marea Caspică și mai ales Marea Aral scad îngrijorător, sărăcite în urma irigațiilor și a altor lucrări hidraulice care le-au afectat afluenții (Volga, Amu-Daria și Sâr-Daria). Dublă problemă: salvarea mărilor meridionale și înzestrarea unei vaste regiuni (Asia Centrală, în primul rând) cu un supliment de apă și un climat mai umed. Soluție simplă: schimbarea cursului fluviilor și orientarea lor spre sud. Altfel spus, îndreptarea apelor să curgă spre izvoare!

O dată enunțat principiul, inginerii s-au pus pe lucru. Această ramură mitologică a hidrologiei și-a găsit eroul în persoana inginerului Mitrofan Davâdov. Cel mai modest dintre proiectele lui prevedea „reîntoarcerea“ fluviului Peciora, care (deocamdată) se varsă în Marea Barents (Oceanul Arctic); apele sale erau destinate să le îmbogățească pe cele ale Volgăi, acoperind astfel deficitul Mării Caspice. Era însă doar un joc în comparație cu proiectul siberian al aceluiași Davâdov. Nu apa lipsea în Siberia, dimpotrivă. Obi și Enisei ofereau un surplus care se cheltuia inutil, în beneficiul Oceanului Înghețat și al mlaștinilor Siberiei occidentale. Davâdov sugera construcția unui baraj înalt de 81 de metri și lung de 50 de kilometri, care urma să blocheze cursul fluviului Obi. Rezultatul proiectat era formarea unei *mări a Siberiei*, inundând o regiune de 250 000 de kilometri pătrați. Un alt baraj pe Enisei, înalt de o sută de metri, ar fi creat un bazin suplimentar. Un canal lung de peste 800 de kilometri — cu diverse ramificații — urma să conducă apele celor două fluvii siberiene spre Amu-Daria

și Sâr-Daria, afluenți ai Mării Aral, și spre Caspica. Apă, energie electrică, facilități de transport, proiectul însemna — pentru a-l cita pe Lucien Barnier — „crearea din toate piesele a unui fluviu al cărui debit ar depăși cu jumătate debitul Volgăi“.

În urma acestui tratament de șoc, o parte a planetei și-ar fi schimbat înfățișarea. Stepele și deșerturile Asiei centrale s-ar fi transformat în pământuri cultivabile. Vestul siberian — în prezent o imensă mlaștină —, debarasat de surplusul de apă, devenea la rândul-i o regiune agricolă. S-ar fi pus capăt „marilor inundații provocate de fluviile din Siberia occidentală și ar fi scăzut sensibil nivelul apelor sale subterane. În teritoriul delimitat de Obi, Irtâș și Tobol, pot deveni cultivabile, cu condiția de a le asana în mod eficient, 40 până la 60 de milioane de hectare de soluri mlăștinoase. Geografia constructivă deschide perspectiva seducătoare a reconstruirii radicale a unui teritoriu imens. Unul dintre ținuturile cele mai umede ale globului va deveni o regiune cu un climat perfect sănătos, furnizând recolte mari și stabile, dotată în plus cu șosele sigure îndreptate spre bogatele zăcămintele de petrol, de gaze naturale și de minereuri“ (I. Adabașev).

Totul era științific calculat, iar riscul ecologic absolut exclus. „Geografia constructivă sovietică, cu teoria sa a studiului planificat și global al situației existente în natură, este în măsură să prevadă și să calculeze cu precizie toate schimbările așteptate.“ Cam sumară, ecologia mitologică!

Puțin câte puțin, Rusia, Siberia, lumea comunistă se vor transforma într-o „grădină magnifică“. Deșerturile și mlaștinile vor dispărea. Și asta foarte curând. „Potrivit previziunilor actuale — scria același Adabașev în 1973 —, primele ape siberiene vor ajunge în pământurile Asiei Cen-

trale în 1985, cu alte cuvinte chiar în momentul când rezervele de apă locale vor fi practic epuizate.“

Previziuni pe jumătate confirmate: astăzi rezervele locale de apă sunt într-adevăr epuizate, cât despre apa siberiană, oamenii o așteaptă în continuare (sau, mai bine zis, nici nu o mai așteaptă).

Amânarea proiectului și, în final, abandonarea lui nu-și găsesc explicația în cine știe ce bruscă conștientizare ecologică. Pur și simplu, amploarea lucrărilor depășea capacitățile tehnologice și umane ale țării. Gulagul, care furnizase comunismului brigăzile sale de muncă, nu mai era în faza finală ceea ce fusese în anii '30 sau '50.

S-a evitat o catastrofă în ultimul moment. Dacă restructurările geografice deja înfăptuite au avut consecințe imprevizibile, bulversarea condițiilor naturale într-o regiune mare cât Europa (bazinul Volgăi, Asia Centrală și jumătate din Siberia) ar fi putut provoca dereglări de o amploare inimaginabilă.

Lecția ecologică oferită de ambițiile geografice ale comunismului este demnă de interes. Ea demonstrează că, o dată început, jocul cu natura riscă să nu se mai oprească. Utilizarea abuzivă a apelor Volgăi, Amu-Dariei și Sâr-Dariei a determinat o criză ecologică, al cărei proiectat remediu (deturnarea fluviilor din Nord) ar fi condus cu siguranță la o criză încă mai profundă și poate ireversibilă.

Pentru moment, putem doar contempla rezultatele. Marea Caspică pare un caz mai puțin disperat: suprafața sa nu a scăzut, din 1930 și până la începutul anilor '90, „decât“ cu 39 000 de kilometri pătrați (la o întindere totală de 430 000 de kilometri pătrați) și se dau asigurări că nivelul s-ar fi stabilizat. Cine vrea poate să creadă. Dar Marea Aral oferă imaginea unui dezastru în stare pură. Din 1960 (și tot până la începutul anilor '90), ea a pierdut aproximativ 40%

din suprafață, 26 000 de kilometri pătrați dintr-un total de 65 000. Case construite pe malul mării se găsesc acum la 50 de kilometri de țărmurile ei. Solul descoperit, impregnat cu sare, constituie o amenințare mai mare decât seceta care s-a dorit a fi combătută prin irigații. Dusă de vânt, sarea se răspândește și se redepune în ritmul de zeci de milioane de tone pe an. Încercând să transforme un pământ arid într-o „grădină magnifică“, omul a reușit să provoace exact contrariul: un proces de extindere a deșertului. Era în fond logic ca deturnarea apelor să producă simultan pe de o parte un surplus, iar pe de altă parte un deficit.

Astfel, comunismul a reușit nu numai să schimbe pământul în apă, ci și, invers, apa în pământ. Involuntar în cazurile menționate, dar uneori chiar voluntar. O luptă înverșunată s-a dus în România împotriva bălților Dunării cu scopul de a le transforma în terenuri agricole. Acest dublu proiect, asanarea lacurilor naturale și crearea în paralel de lacuri artificiale, spune mult cu privire la logica foarte specială a mitologiei transformiste. După bălți, venea rândul Deltei Dunării (ceea ce, din fericire, nu s-a petrecut); o parte importantă a acestei rezerve naturale era destinată să devină cultivabilă. În mitologia comunistă, oțelul este mai reprezentativ decât grâul, dar și grâul la rândul său este mai simbolic decât peștii sau păsările sălbatice. Lumea nedefinită a Deltei, acvatică și terestră totodată, nu prea se potrivea cu claritatea sumară a proiectului economic și social. Un câmp arat, chiar de randament mediocru, se integra mai bine în peisajul „ideal“.

Până la urmă ecologia nu iartă. Pentru chinezi, pedeapsa ecologică a venit în vara anului 1998, prin cele mai catastrofale inundații cunoscute în ultima jumătate de secol. Se pare că „geografia constructivă“ practică în China a sfârșit prin a deregla, ca și în Uniunea Sovietică, echilibre-

le ecologice. Sunt puse în cauză mai ales despăduririle masive, care, pe de o parte, au permis precipitațiilor să se reverse cu ușurință în cursurile de apă, în loc de a fi absorbite de solul pădurilor, iar pe de altă parte au condus la depunerea masivă de sedimente în râuri și lacuri, ridicând sensibil nivelul acestora.

Era cât pe ce să se meargă și mai departe. S-au aflat în studiu proiecte și mai ambițioase (!). „Geografia constructivă“ rezerva tot felul de surprize.

Climat subtropical la Moscova

Două proiecte ale unui inginer german au fost dezgropate și repuse în circulație de sovietici spre sfârșitul anilor '50. Iată o persoană care nu prea se încurca în detalii. Hermann Sergel recomandase în 1928 secarea (parțială, ce-i drept) a Mediteranei. Soluție tehnologică neînchipuit de simplă: două baraje, la Gibraltar și Dardanele, ar fi fost îndeajuns pentru oprirea alimentării cu apă din Atlantic și din Marea Neagră. Lăsată singură, Mediterana nu avea altă perspectivă decât să scadă puțin câte puțin. Un metru pe an. O sută de metri la capătul unui secol; ceea ce ar fi însemnat deja 150 000 de kilometri pătrați de pământuri eliberate de sub apă. Dispărea Adriatica, iar Italia se prelungea, unindu-se cu Africa de Nord. Utilitatea finală a proiectului rămâne obscură, dar, până la urmă, ce contează?

Sergel a recidivat în 1935. De astă dată propunea să fie inundat Congo belgian (țara denumită mai târziu Zair, iar astăzi din nou Congo). Printr-un baraj bine așezat, apele fluviului Congo urmau să formeze o mare de 800 000 de kilometri pătrați. Aceasta s-ar fi prelungit printr-un canal până în Sahara, unde ar fi luat naștere o mare încă și mai mare: Marea Ciadului, de 1 300 000 de kilometri pătrați; din ea urma să izvorască un „al doilea Nil“, curgând spre

Mediterrana. Se ivea astfel o Africă nouă, diferită prin configurație geografică și climat de Africa pe care o cunoaștem.

Ideile trăsnite ale acestui personaj ne preocupă prea puțin. Mai interesantă și mai semnificativă este redescoperirea lor de promotorii mitologiei comuniste. Nu s-ar fi popularizat, așa, la întâmplare, proiectele unui occidental, și în plus ale unui german (într-o vreme când referințele germane nu erau tocmai bine văzute).

Omul corectează planeta este titlul unei cărți publicate (în limba rusă; și traducere românească) de I. Adabașev în 1959. Asupra acestui subiect, autorul exprimă cel mai desăvârșit optimism (ceea ce explică entuziasmul pentru proiecte de tipul celor ale lui Sergel). Toate obstacolele ridicate de natură urmau a fi înlăturate: oamenii vor uni fluviile, vor îndepărta munții, vor tăia istmuri, vor încălzi mările... Oamenii comuniști, se înțelege, fiindcă ceilalți, capitaliștii, priviți-i cu atenție, n-au reușit să transforme în grădină nici cea mai mică parcelă de deșert. Dacă Sahara ar fi comunistă... (ar importa nisip, spunea anecdota).

Doar „marile mijloace“ păreau în măsură să rezolve o problemă încă mai dificilă decât seceta: *frigul*. Pariul comunismului mergea în Uniunea Sovietică împreună cu pariul climatic. Societatea nouă trebuia să aducă nu numai justiție socială și bunăstare, ci și un climat mai puțin arid și mai agreabil, condiție necesară a bunului trai.

Un proiect preconiza transformarea Oceanului Arctic în uscat! Trebuiau doar acoperite ghețurile cu un strat de sol fertil, și un fel de tundră s-ar instala în locul oceanului. Ca urmare, și clima se va îndulci.

Se miza totuși mai curând chiar pe încălzirea oceanului. Lucien Barnier relatează o întrevedere cu inginerul Markin care i-a vorbit despre o amplă operație plănuită în strâmtoarea Bering: „Folosind sute de pompe uriașe puse în

mişcare de energia atomică a unei centrale de trei milioane de kilowați, se va putea deversa apa Pacificului în Oceanul Înghețat. S-ar crea astfel un curent cald comparabil cu Gulf-stream-ul, care ar exercita o influență binefăcătoare asupra întregului nord-est siberian. Climatul și vegetația acestei regiuni ar cunoaște o transformare.“ Și Markin, admirabil de încrezător, adăuga: „Natura — cu condiția să știm cum s-o abordăm — ascultă de voința omului.“

Inginerul P.M. Borisov propunea exact contrariul... pentru a ajunge la un rezultat similar. Trebuia închisă strâmtoarea Bering printr-un baraj și pompată apa Oceanului Arctic în Pacific, în ritmul de 500 de kilometri cubi pe zi. Scăderea nivelului ar antrena apele calde ale Atlanticului care se vor revărsa în bazinul arctic. Ghețurile se vor topi. Climatul se va modifica în întreaga Rusie. La Moscova temperatura medie a iernii va fi de 8 până la 12 grade! (ca la Atena sau la Roma).

Proiectele acestea nu erau simple petreceri nevinovate ale câtorva ingineri surescitați. Ele au fost analizate foarte serios în institutele de cercetări și mulți specialiști le-au avizat favorabil.

Nici Marea Neagră nu era uitată. S-a imaginat construcția unui baraj între gurile Dunării și Crimeea; urma totodată să fie tăiat istmul Crimeii și separată Marea de Azov de Marea Neagră. Rezultat: apele aduse de fluvii (Dunărea, Nistrul, Bugul, Niprul și Donul) vor fi reținute în zona nordică a Mării Negre și în Marea de Azov. Aceasta din urmă va deveni un imens rezervor de apă dulce, încă o bătălie câștigată împotriva secetei. Deficitul în apă al celei mai mari părți a Mării Negre avea să fie compensat de apele calde ale Mediteranei, rezultând de aici o încălzire considerabilă, ameliorarea generală a climatului.

Va fi cald și bine în comunism.

În căutarea unor paradigme diferite

Știință burgheză și știință proletară

Am vizitat câteva compartimente ale mitologiei științifice comuniste. Ele se integrau însă într-un ansamblu mai vast, aspirând la universalitate și la un maximum de coerență.

În fața științei occidentale, care era de fapt știința „normală“, disprețuitor numită „burgheză“, comunismul propunea paradigme diferite. Ambiția sa era de a construi un sistem științific paralel, ale cărui baze, a cărui logică și a cărui finalitate nu aveau nimic comun cu principiile științifice îndeobște acceptate la începutul sau spre mijlocul secolului.

Lenin îi separase deja pe cei „buni“ de cei „răi“ în lucrarea sa *Materialism și empiriocriticism*. Pe de o parte, știința materialistă și progresistă, pe de altă parte, idealismul reacționar predicat de imperialismul muribund.

Căutarea comunistă a unor noi paradigme — identificabile mai curând la nivelul discursului ideologic decât al demonstrației științifice — presupunea câteva puncte de plecare obligatorii: exclusivitatea materiei; determinism, evoluționism și transformism; dialectică (lupta contrariilor); legi științifice; capacitatea omului de a utiliza toate aceste principii în vederea transformării lumii.

Mizând pe aceste axiome, inspirate din convingerile scientiste ale secolului al XIX-lea, amplificate până la ultimele consecințe imaginabile, comunismul a ales de bunăvoie o cale care nu mai era aceea a științei secolului al XX-lea, caracterizată printr-o percepție mai nuanțată a materiei,

printr-un reflux al determinismului, printr-o formulare mai puțin rigidă a „legilor“, prin afirmarea unei mentalități „relativiste“ și, mai recent, printr-o conștiință ecologică complet opusă transformismului excesiv.

Să constatăm, pe de altă parte, și fluiditatea acestei mitologii. Ridicată pe un teren puțin sigur, ea a oscilat fără încetare, în funcție de conjunctura istorică și de restructurările ideologice și politice. Am insistat înadins asupra fazelor sale glorioase, asupra formulelor desăvârșite, dar au fost și retrageri, renunțări și, spre sfârșit, anunțând deruta generalizată, o oboesală tot mai accentuată a discursului mitologic.

Prima etapă a comunismului real, până spre 1930, s-a remarcat printr-o anumită modestie științifică; cristalizarea lumii noi încă nu se încheiase. Anii '30 sunt martorii unui prim val al ofensivei mitologice. Este perioada când toate marile teme au fost formulate, de la realismul socialist în literatură până la lăsenkism în biologie. Teme reluate, completate și amplificate în cursul ofensivei de la sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50, corespunzător războiului rece. O perioadă deosebit de favorabilă, căci istoria părea să confirme mitologia comunistă: în afara Uniunii Sovietice, lumea nouă cuprindea deja jumătate din Europa și China. O fracțiune importantă a intelectualității occidentale (care atingea chiar majoritatea în țări precum Franța), sedusă de experiența comunistă, susținea implicit noile fundamente științifice ale lumii. Acum ori niciodată era momentul de a desăvârși edificiul științific comunist și de a discredita „știința burgheză“. A fost momentul „afacerii Lâsenko“, dar și al altor afaceri mai puțin celebre, însă nu mai puțin semnificative.

În cartea publicată în 1949, *Genetica sovietică și știința mondială*, Julian Huxley făcea bilanțul ansamblului vieții intelectuale comuniste. Constata, chiar în domenii ca muzica

sau baletul, dispariția completă a secolului al XX-lea. Cultura comunistă își trăgea seva din veacul al XIX-lea, neacceptând, din epoca mai recentă, decât propriile contribuții. Dintre științe, nu se puteau consemna decât un număr foarte restrâns de discipline în care savanții comuniști vorbeau aproximativ aceeași limbă cu colegii lor „burghezi”. Chimia, geologia și matematicile figurau printre puținele excepții. Lista nu era lungă!

Dar nici „excepțiile” nu rămăseseră chiar neatinse. În matematică, de pildă, comunismul nu agreea *teoria probabilităților*, pentru motive cât se poate de evidente: „Știința sovietică nu vrea simpla probabilitate în teoriile sale, fiindcă vrea certitudinea rezultatelor.” Despre *statistică* să nu mai vorbim: era oricum mai dependentă de ideologie și de propagandă decât de matematică. În același timp, comunismul a manifestat o antipatie foarte accentuată, un fel de ură, față de *cibernetică*, ale cărei principii tocmai fuseseră puse de savantul burghez — și american pe deasupra — Norbert Wiener (imperialiștii erau acuzați că folosesc această nouă știință pentru a-l marginaliza pe om prin mașină și pentru a căuta — supremă erezie — noi legi și soluții economice și sociale, altele decât legile „obiective” enunțate de Marx).

Einstein a fost însă cel care, cu *teoria relativității*, i-a încurcat în cel mai înalt grad pe ideologii și savanții comuniști. Reacția instinctivă era, evident, refuzul. Teoria spărgea spațiul clasic, definițiile acceptate ale materiei și ale timpului, și deschidea calea *idealismului* (supremă oroare). La început, înainte ca sistemul mitologic să fie închegat, Einstein a beneficiat de oarecare îngăduință. În 1927, a fost ales membru al Academiei de științe a URSS (pe când Academia era încă relativ autonomă). Expunerea sa despre relativitate a fost publicată în rusește în 1935. Apoi totul

s-a deteriorat. În 1938, Academia de științe caracteriza relativitatea drept metafizică, mistică și, în plus, „contrarevoluționară” (cea mai infamantă insultă a vocabularului comunist).

Marea enciclopedie sovietică (publicată începând din 1949) consacră în al 31-lea volum (1955) un lung articol (de cinci pagini și jumătate) teoriei relativității. În aceste pagini, Einstein are dreptul la câteva rânduri! Aflăm, dimpotrivă, cu numeroase detalii, că fondatorii relativității ar fi fost, pe rând, Euclid, Galileu și Newton, apoi diverși matematicieni și, mai presus de oricine, savantul rus Lobachevski. Acestor contribuții, Einstein le-a adăugat câte ceva, dar, în versiunea lui, teoria care-i poartă numele deja „și-a trăit traiul”. Revine fizicienilor sovietici meritul de a fi elucidat problema până la capăt. Teoria *definitivă* a relativității (articolul nu spune în ce ar consta ea) aparține, așadar, științei comuniste. Totul începe și se încheie cu citate din Lenin.

Tactica evoluase: se încerca mai curând anihilarea „burghezului” Einstein decât a relativității. Decizia depindea până la urmă de verdictul lui Lenin: acceptase el sau nu această teorie? Pe când era încă savant comunist militant, J.B.S. Haldane propusese o soluție destinată să mulțumească toată lumea (formulată în 1938 și reluată în cartea *Filozofia marxistă și științele*): Lenin ar fi acceptat în esență relativitatea, respingând totodată interpretările ei idealiste. O *relativitate materialistă*, poate chiar *leninistă*, de ce nu? Să nu uităm însă că bietul Haldane, trăind în Anglia, nu-și putea permite luxul de a-l ridiculiza pe Einstein. Citatele lui din Lenin nu erau cele invocate la Moscova în aceeași vreme.

Se năștea o știință diferită (în toate punctele) de știința burgheză: era *știința proletară*. Printre mulțimea de texte care îi sunt consacrate, am întâlnit o capodoperă. Autorii săi sunt patru francezi: Francis Cohen, Jean Desanti, Raymond

Guyot și Gérard Vassails (plus Laurent Casanova, autorul introducerii). Titlul: *Știință burgheză și știință proletară* (*Science bourgeoise et science prolétarienne*), Éditions La Nouvelle Critique, Paris, 1950.

„Faptul că există o știință burgheză și o știință proletară fundamental contradictorii — afirmă Jean Desanti — aceasta vrea să spună înainte de toate că știința ea însăși este un *produs al luptei de clasă*, un *produs de partid*.”

Știința burgheză este epuizată. Ea a abandonat raționalismul, moștenit exclusiv de materialismul dialectic, „forma cea mai înaltă a raționalismului”. Pare lovită de idiotie, nu mai pricepe nimic: „Burghezia muribundă nu-și mai înțelege nici propria activitate. Nu mai înțelege originea propriei științe. Nu-l mai înțelege nici pe om.” Mai rău chiar, a devenit criminală. Omenirea va trebui să aleagă „între *știința criminală* care pregătește masacrul atomic și *știința fericirii* care populează deșerturile”. Cum să eziți în fața unei asemenea alegeri?

„Știința adevărată de astăzi este știința proletară: numai ea asigură omului dominația rațională și durabilă asupra naturii.”

Principiile acestei noi științe au fost puse de „noii și modernii Galilei”, care „se numesc Marx, Engels, Lenin și Stalin”. Și iată o probă de intuiție genială: „Electronul este la fel de nepuizabil ca atomul, spunea Lenin în 1908.”

În ce privește activitatea științifică concretă, merita să se știe că „existau mai mulți cercetători în institutele din Moscova decât în întreaga Franță”. În plus, acești cercetători lucrau potrivit unei metodologii extrem de eficiente, incomparabil mai avansată decât metodologia burgheză. Ei practicau „unitatea enciclopedică a științelor”, cu alte cuvinte disciplinele nu mai erau compartimentate. Un savant se interesa de mai multe științe laolaltă, neuitând nici

contactul permanent cu practica și producția. Rezultatele nu puteau fi decât pe măsura ambițiilor.

În anii următori, „știința proletară“ a devenit „știință de avangardă“, abandonând un atribut de clasă oarecum echivoc și mizând mai ales pe modernitate și îndrăzneală. Renunțând să se situeze pe cu totul alt plan decât știința occidentală, ea a preferat să-și pună în evidență avansul considerabil față de aceasta. Aroganța sfidării ascundea deja căutarea unei anume normalități. O dată cu moartea lui Stalin în 1953 și cu semi-dizgrația lui Lâsenko, știința comunistă se afla în căutarea unui suflu nou și a unui plus de credibilitate internațională.

Einstein a beneficiat printre primii de această nouă conjunctură. Ajunsă în 1957 la al 48-lea volum, *Marea enciclopedie sovietică* și-a modificat tonul. Condensat cu doi ani înainte în câteva rânduri, marele savant obținea acum două pagini și jumătate (plus un portret *hors-texte*), totul asezonat cu un citat din Lenin care îl caracteriza ca „unul dintre marii reformatori ai științelor naturii“. Același articol îl aprecia și ca militant pentru pace, compliment rezervat burghezilor lucizi și progresiști.

În 1957, atmosfera se schimbase sensibil față de 1950. În 1950, Vestul era împărțit între negare și admirația fără rezerve. Relativa normalizare care a urmat nu putea decât să decepționeze. Combaterea științei burgheze pe propriul teren al acesteia nu era deloc în avantajul științei comuniste. Miracolul i se potrivea mai bine decât normalitatea. Imaginea unei științe sovietice mai curând mediocre, la remorca Occidentului, alunga treptat vechile iluzii.

Spațiul cosmic devine comunist

Doar o zi a fost de ajuns pentru a schimba complet ambianța. Ziua de 4 octombrie 1957. Ziua când Uniunea

Sovietică a proclamat deschisă cursa spațială. Sputnikul, primul satelit artificial al Pământului, dovedea scepticilor că se înșelaseră lamentabil: știința și tehnologia rusă se aflau cu adevărat în frunte, în avangarda progresului. Nu era un mit, ci o realitate palpabilă.

Astăzi am început să înțelegem că de fapt n-a fost chiar așa. Departe de a simboliza o știință fabuloasă, Sputnikul se prezenta ca produs al unui ansamblu tehnologic destul de modest, dar pus în slujba unui stat totalitar, a unei Puteri capabile de a ignora toate celelalte în favoarea câtorva priorități (armata, spațiul, sportul...). În plus — cu toate pașnicele asigurări ale promotorilor săi — programul spațial sovietic a fost strâns legat de programul militar, acesta din urmă însemnând prioritatea priorităților în regimurile comuniste.

O lovitură de geniu, poate și tehnologică, dar cu siguranță psihologică, ce a transformat o performanță menită să consolideze puterea sovietică în performanță pusă exclusiv în slujba păcii, concepută în profitul umanității, și ilustrând superioritatea zdrobitoare a științei comuniste și implicit a sistemului politic communist.

Mesaj bine receptat și masiv difuzat de intelectualii occidentali „progresiști“.

Să-l ascultăm pe Frédéric Joliot-Curie (1900–1959), savant fizician și militant communist: „Satelitul i-a pus pe savanții din Statele Unite, Marea Britanie și Franța, în fața acestei întrebări extrem de serioase: cum de au trecut în frunte tocmai Uniunea Sovietică, savanții și tehnicienii sovietici?“ Răspundea la această întrebare, constatând „creșterea în săgeată a științei și culturii sovietice în cursul ultimelor decenii“. Cauza: „În URSS întreg poporul se consacră unei munci uriașe, și acest popor înțelege că eliberarea omului, creșterea bunăstării cer eforturi imense în

domeniul științei și al tehnicii.“ Joliot-Curie risca și un pronostic: „Noi vom fi martorii unor depășiri din ce în ce mai numeroase ale științei occidentale“ (de către Uniunea Sovietică).

Numărul din noiembrie (decembrie în ediția românească) 1957 al revistei *Orizonturi* a fost consacrat evenimentului, debutând printr-un lung articol al lui Pierre Cot (*Sputnik și neutralismul*), foarte sugestiv cu privire la profitul imediat pe care mitologia comunistă înțelegea să-l obțină din acest eveniment.

O victorie comunistă? Nicidecum : era, în primul rând, un mare pas înainte pentru omenire. *Omul* putea fi mândru. Este drept că îi datora această glorie *omului nou*. Mândru de a aparține speciei umane, autorul insista asupra „recunoștinței pe care o datorăm cu toții savanților sovietici“.

„Aveți convingeri politice de tot felul“, se adresa Pierre Cot cititorilor săi, dar „orice om de bună-credință și cu judecată va trebui să admită cele ce urmează : într-o țară fără clase sociale, descoperirile științei și tehnicii folosesc tuturor oamenilor și nu în special câtorva privilegiați; într-o astfel de țară, fiecare este direct interesat de progres; și deci într-o astfel de țară se stabilește climatul cel mai favorabil dezvoltării științei și tehnicii [...] Rotindu-se în jurul pământului, Sputnikul distruge o legendă, aceea a superiorității științei și culturii occidentale“.

Bietul Sputnik ! Nimeni nu-l iubea doar de dragul lui. Conta numai misiunea pe care-o avusese : aceea de a demonstra superioritatea comunismului. Superioritate atât de strălucitoare încât trebuia o doză masivă de rea-credință sau un deficit de inteligență pentru a nu o observa. De acum înainte, un anticomunist nu mai putea fi decât necinstit sau imbecil.

În același număr al revistei, Jean Verdier, jurnalist științific, sublinia și el excelența tehnologiei comuniste și, în

plus, utilizarea ei exclusiv în slujba păcii. Satelitul artificial nu este o armă, nu amenință securitatea nimănui. „Interes militar? Nu prezintă nici un interes de acest fel.“ Și, în plus, atenție: și americanii lucrează la un program spațial, dar cu ajutorul cui? Al *asasinilor* germani! (von Braun și ceilalți). „Milioane de oameni din întreaga lume se bucură, fără să fie comuniști prin aceasta, că primii sateliți au fost lansați de către învingătorii de la Stalingrad, și nu de asasini.“

Moscova ia cu asalt fantasticul

După scurta eclipsă post-stalinistă, știința comunistă își lua revanșa. Uniunea Sovietică devenea, mai mult ca oricând, țara *miraculosului științific*. Dacă Sputnikul fusese posibil, nimic nu mai era de nerealizat pentru savanții săi. Lumea nouă semăna tot mai mult cu *Alice în țara minunilor* și din ce în ce mai puțin cu *Manifestul partidului comunist*.

Nu doar rușii erau de vină. O puternică cerere occidentală solicita și amplifică mitologia comunistă. La fel ca Oceanul Indian în Evul Mediu, spațiul sovietic devenise, pentru mulți intelectuali occidentali, loc de întâlnire al fantasmelor. Rușii ofereau lumii ceea ce lumea aștepta de la ei.

„De patruzeci de ani, savanții sovietici visează“, constata Lucien Barnier. „Savanții sovietici nu sunt descurajați de ceea ce pare fantastic și în aceasta constă uriașul lor avantaj asupra savanților din Occident“, afirma la rândul lui Jean Verdier, într-un articol cu titlu elocvent: *Știința sovietică ia cu asalt fantasticul* (*Orizonturi*, august–septembrie 1959). Într-adevăr, acesta era cuvântul: știința comunistă ținea de fantastic.

Iată, în acest sens, două proiecte de cercetare menționate de Jean Verdier:

„O legătură telefonică Moscova–Paris în care fiecare dintre interlocutori ar vorbi în propria sa limbă, în timp ce o mașină ar traduce cuvintele din franceză în rusă și din rusă în franceză.“

„Mașini comandate de către gândire sunt în studiu, iar o mână comandată de către gândire a fost realizată în mod efectiv.“

Iată-i, așadar, magiștri și în parapsihologie, unde, ca în toate domeniile, progresele lor erau fulgerătoare. Atracția exercitată de profunzimile spiritului uman apare cu atât mai semnificativă cu cât comunismul nu l-a agreat niciodată pe Freud și a respins psihanaliza, socotită teorie idealistă și subiectivă; i se opunea psihologia materialistă a lui Pavlov. Parapsihologia practică avea ea însăși o bază materială, fiziologică, detașată de orice raporturi spiritualiste.

A fost de ajuns pentru a construi un nou mit. Sheila Ostrander și Lynn Schroeder au publicat în 1970 o anchetă intitulată *Psychic Discoveries behind the Iron Curtain*; ediția franceză, apărută în 1973, poartă titlul *Fantastiques recherches parapsychiques en URSS*. Pe copertă, o constatare categorică: „Cercetătorii din țările răsăritene au câștigat, asupra occidentalilor, un avans fabulos.“ Un specialist din Moscova prezenta astfel scopurile urmărite: „Știința a învățat să controleze natura înconjurătoare spre marele bine al omenirii; astăzi, noi încercăm să descoperim legile care guvernează natura interioară a omului.“ Considerată ca o știință autentică, parapsihologia beneficia de sprijinul statului (credite, laboratoare), în timp ce în America rămânea „ruda săracă a psihologiei“.

Punctele forte erau telepatia, hipnoza și clarviziunea. „Unii comuniști posedă talente parapsihice de care nu se rușinează să vorbească [...] Cei mai mulți sovietici au încercat să dezvolte în ei înșiși o anume sensibilitate la feno-

menele extrasenzoriale [...] Oamenii de știință caută prin toate mijloacele să amelioreze, să încurajeze și să dezvolte talentele native.“ Trăsături inedite demne de a fi înscrise în palmaresul „omului nou“.

Se ajunsese până la realizarea unor transferuri de personalitate. Astfel, tineri lipsiți de aptitudini artistice, identificați cu Rafael prin hipnoză telepatică, începeau să picteze satisfăcător.

La capitolul clarviziunii, era notat visul premonitoriu al doamnei Ostrovski, mama scriitorului. Avusese — în 1936 — o viziune de război (avioane, tranșee...). Cinci ani mai târziu germanii invadau țara. Tulburătoare anticipare!

Dar mai ales performanțele telepatice ale spionilor și mijloacele „de a controla de la distanță comportamentul unui individ“ păreau într-adevăr de natură să-i neliniștească pe occidentali. Rușii, deveniți telepați și hipnotizatori, capabili de a manipula conștiința celorlalți, ar fi putut să câștige al treilea război mondial fără să tragă un foc de armă!

În anii '60, cele mai exaltante perspective rămâneau totuși cele oferite de călătoria cosmică, devenită, o dată cu Sputnikul, și apoi (alt moment intens mediatizat) o dată cu primul zbor uman efectuat de Iuri Gagarin, în 1961, un fel de monopol comunist. Lucien Barnier anunța „construcția unei nave interplanetare care, într-o primă etapă, ar putea ajunge la Lună în douăzeci și patru de ore“. O expediție pe Marte părea posibilă în 1971. Următoarele etape vor fi parcurse mult mai repede. *Motorul ionic. Pământ–Marte în 17 zile*, titra Michel Rouzé, tot în *Orizonturi*, în numărul din decembrie 1961, pentru a comunica cititorilor o informație încă mai senzațională: în URSS se afla în studiu *motorul cu fotoni*, asigurând viteze apropiate de cea a luminii. Încă puțin, și rușii urmau să se propage instantaneu în spațiu!

Între două planete, nu vor sta degeaba. Stațiunile spațiale urmau să fie amenajate în laboratoare unde se vor re-lua, de pildă, experiențele lăsenkiste. Cine știe, vor da poate rezultate mai convingătoare în spațiu decât pe Pământ. Se propunea, pentru început, recrearea naturii vii în satelit. Academicianul Oparin i-a explicat acest proiect unui Lucien Barnier plin, ca întotdeauna, de nețărmită admirație. S-ar fi procedat la selecționarea substanțelor minerale care intră în compunerea materiei vii. Apoi, „supuse bombardamentului razelor cosmice și radiațiilor ultraviolete ale soarelui, aceste substanțe trebuiau să se modifice chimic și să dea naștere unor forme elementare de materie vie“. Nu o prevăzuseră nici Marx, nici Lepeșinskaia: radiațiile cosmice se puneau în slujba transformismului comunist.

Nu se va zbura numai în satelit. De la Moscova la New York, de exemplu, drumul se va face cu racheta, în zece sau douăzeci de minute (savanții sovietici lucrau la „un aparat care va fi capabil, ca și racheta, să zboare în vid și să se reîntoarcă apoi pe Pământ“).

Mai era și *avionul atomic*: de cinci până la șase ori viteza sunetului, și chiar *locomotiva atomică*, circulând un an fără reîncărcare. Cât despre prototipul *automobilului atomic*, acesta circula deja, undeva, prin Rusia.

În același timp, „savanții se preocupau de realizarea unor *graviplane*, eliberate de acțiunea gravitației“. Profesorul Staniukovici îl asigura pe Lucien Barnier că „soluția acestei enigme a naturii va da oamenilor o forță greu de comparat cu oricare alta“. Faimoasa „cavorită“, imaginată de Wells, pe punctul de a deveni realitate!

Și mai ce? Creiere electronice peste tot, uzine automate, de fapt o „automatizare generalizată“. Automatele vor fi folosite masiv, inclusiv în viața cotidiană. Barnier a văzut

cu propriii lui ochi „noile modele de mașini automate utilizate în comerț“.

Să menționăm și fuziunea nucleară, anunțată pentru mâine. Caldă, rece, ce contează. „Într-o zi apropiată, o centrală termonucleară va recrea soarele pe Pământ.“

Și toate acestea fiindcă „îndrăzneala este una dintre virtuțile cele mai apreciate“ în țara comunismului. „Posibilitățile omului nu cunosc limite“, iată expresia cel mai des auzită în Uniunea Sovietică.

Marțieni și oameni ai zăpezilor

Două figuri pitorești ocupă un loc aparte în această vânătoare de minunății: *extraterestrul* și *omul yeti*.

Viața pe planete — idee tipică pentru secolul al XIX-lea — preocupa în cel mai înalt grad pe savanți și opinia publică. Lumile celelalte erau chemate să confirme, la scară cosmică, principiile materialiste, evoluționiste și atee promovate de știința comunistă. A fost un gen de „evadare“ pe care comunismul l-a permis și chiar l-a încurajat, de natură a contracara alte evadări, nepermise: în primul rând, Dumnezeu și Occidentul. Simbolic, asaltul cerului anunța triumful „contra-religiei“ marxiste. Poate fi aceasta una dintre cauzele (în afara motivelor militare și de prestigiu) care au făcut să pornească atât de repede programul spațial.

Printre „noile științe“ a căror listă risca să nu se mai încheie, figura într-o poziție foarte onorabilă *astrobotanica*, inventată de profesorul G.A. Tihov (1875–1961). Acesta a fost un personaj frecvent vehiculat de propaganda științifică comunistă în anii '50 și la începutul anilor '60. Întemeiasse în 1947, la Alma-Ata, o secție de astrobotanică (prima din lume, se înțelege) pe lângă Academia de științe din Kazahstan. „Când mi-am început cercetările — povestea el în 1955 — eram pe jumătate sigur de existența unei vieți

vegetale pe Marte. Astăzi, sunt sigur 95%." Credea și într-o viață venusiană și în prezența unor organisme mai puțin evoluat pe Jupiter și Saturn. Astrobotanica își propunea să demonstreze similitudinea mediului vegetal terestru și marțian (sau de pe alte planete), prin metoda analizei spectrale comparate. Concluzie: ar exista pe Marte o vegetație asemănătoare cu aceea din tundră sau de pe munții înalți.

În 1959, un alt rus, J.S. Șklovski, a lansat o adevărată „bombă” cosmică: după calculele lui, cei doi mici sateliți ai lui Marte nu puteau fi decât artificiali! Vegetație, sateliți artificiali — sovieticii acumulas probele în favoarea unui Marte susceptibil de a găzdui viața, potrivit unui demers care aducea mai mult cu demonstrațiile lui Lowell de la sfârșitul secolului al XIX-lea decât cu tendințele recente ale studiilor marțiene. Într-un moment când viața pe Marte se prezenta tot mai neconvingător, rușii păreau gata să acorde azil marțienilor. În 1958, scriitorul Aleksandr Kazanțev a emis ipoteza că faimoasa explozie siberiană din 1908 de la Tunguska s-ar fi datorat unei expediții marțiene. Pământul și Marte fuseseră pe punctul de a intra în contact.

Nici Venus nu era neglijată. „Totul ne îndeamnă să credem — scria Jean Verdier în aprilie 1961 — că viața terestră va întâlni o altă viață pe Venus.” Ar putea fi mai primitivă sau mai avansată. În cazul unei vieți avansate, „comunicarea ar fi posibilă, dacă nu vom întâlni ființe prea evoluat în raport cu noi”.

Extratereștrii sovietici au supraviețuit până în anii din urmă. Cu puțin timp înainte a căderii comunismului, sosirea unei „delegații cosmice” pe pământ rusesc a ocupat câțva timp rubrica faptelor diverse senzaționale.

În timp ce marțienii străbăteau spațiul, yeti stătea ascuns în decor terestru. *Omul zăpezilor* a fost luat foarte în serios de savanții sovietici (după Jean Verdier, acesta ar fi

chiar unul din titlurile lor de glorie). Boris Porșnev (1905–1972), istoric renumit, i-a dedicat misteriosului personaj o parte considerabilă a cercetărilor sale, destinate să declanșeze o „revoluție antropologică”. Vânătoarea continuă, din Pamir până în Caucaz.

Se va spune că savanți ciudați există peste tot, în egală măsură sub soarele comunismului și în noaptea capitalistă. Pe de altă parte, extraterestrii și oamenii sălbatici sunt figuri comune ale imaginarului contemporan, la fel de frecvente în Est ca și în Vest. Fenomenul OZN-urilor s-a declanșat în Statele Unite în 1947. Pe deplin adevărat, cu observația totuși că într-o țară comunistă revenea aparatului ideologic misiunea de a separa ciudățeniile bune de cele rele. Într-un sistem unde genetica burgheză și cibernetica te puteau duce direct la închisoare, unde chiar inofensiva coca-cola era prezentată ca o periculoasă băutură imperialistă (campania anti-coca-cola din anii '50, susținută și de comuniștii francezi), este evident că pozițiile aparent nonconformiste se integrau într-un tot în mitologia și propaganda oficială.

De ce, așadar, atâția extraterestri și oameni primitivi? În primul rând fiindcă formau un ansamblu susceptibil de a ilustra și justifica o anumită schemă biologică și socială evoluționistă. Ficțiunile preistorice se constituiau în lecții de antropologie materialistă (originea omului într-o sinteză care-i reunea pe Darwin și Engels) și de istorie socială a „comunei primitive”, în timp ce extraterestrii ofereau, în diversele stadii ale materializării lor, cel mai bun argument al universalității ideii de progres în formula istorică marxistă. Revoluția comunistă pe Marte istorisită de Aleksei Tolstoi în *Aelita* reprezintă punctul de nedepășit al unei asemenea proiecții cosmice. Dacă până și marșienii alegeau calea comunistă...

Societățile omenеști se hrănesc cu o cantitate impresionantă de imaginar, societatea „nouă” la fel ca oricare alta. Comunismul nu putea interzice oamenilor să viseze și nici nu avea intenția să o facă. Grijă sa a fost de a orienta visele, de a le înscrie în interiorul spațiului său mitologic. Orice miracol a fost bine-venit, cu condiția de a respecta regulile și de a-și dovedi utilitatea ideologică.

Prăbușirea edificiului

Grație Sputnikului (și zborului ulterior al lui Gagarin), știința comunistă obținuse un nou răgaz. A fost ultimul. O dată consumat entuziasmul, după câțiva ani de încântare, edificiul a început să crape din toate părțile. A trebuit să fie abandonată partea cea mai compromițătoare, în speranța de a salva esențialul.

Einstein era deja acceptat. S-a acceptat până la urmă și cibernetica. Bucata mai greu de înghițit a fost blestemata genetică, inventată de un călugăr, știință burgheză, imperialistă, fatalistă, reacționară. În 1965, s-a trecut și peste asta: Lâsenko pierdea definitiv partida.

De pe la mijlocul anilor '60, știința comunistă s-a aliniat mai mult sau mai puțin științei mondiale, în domenii precum fizica sau biologia (cu o întârziere care nu va mai fi însă recuperată). Rămâneau la adăpost de influențe nefaste disciplinele umane și sociale, care reprezentau sâmburele dur al doctrinei. Nici vorbă nu putea fi să se abandoneze schema marxistă a istoriei, economia politică marxistă, principiile noii societăți, pedagogia și morala comunistă. Se ceda celorlalți lumea fizică, se păstra însă lumea socială. O lume socială care își prelungea periculos unele tentacule. Astfel, ofensiva împotriva mediului natural a continuat până la sfârșitul comunismului, orice preocupare ecologică fiind contracarată de exigențele economice (în primul

rând, de industrializarea brutală) și, în genere, de mentalitatea transformistă inerentă „noii societăți“.

Dar se putea crede la nesfârșit într-o mitologie amputată? Mitologia epocii de glorie era poate aberantă, dar completă și coerentă. Cum să iei în serios o jumătate de mitologie? Să accepți istoria după Marx și în același timp să invidiezi știința, tehnologia și bunăstarea adversarilor? Neșansa comunismului a fost că a trebuit să se sprijine în ultima sa fază pe o mitologie dezmembrată. Chiar nucleul care se dorea salvat cu orice preț era erodat în fiecare zi printr-o evoluție istorică divergentă în raport cu dogma. Prin crăpăturile tot mai largi ale corabiei năvăleau ideologia și valorile occidentale.

Ultimul episod pur mitologic a fost revoluția culturală lansată în China în 1966. Îndrăgostiții de utopie l-au admirat pe Mao pentru decizia de a înlocui societatea chineză printr-un fel de haos din care ar fi trebuit să se nască, în sfârșit, lumea nouă. Dar revoluția culturală nu a dus la nimic constructiv; epuizarea ei a dovedit, dimpotrivă, că zilele glorioase ale comunismului trecuseră.

Relativa „normalizare“ anunța începutul sfârșitului. Ea contrazicea esența utopiei, opusă în toate punctele lumii și valorilor capitaliste. Idealul de a construi sau de a inventa un univers *complet*, fundamental diferit, s-a estompat încetul cu încetul, și în lipsa unui asemenea ideal nu mai rămânea din comunism decât un greoi aparat de oprimare și un marș lung care nu ducea nicăieri.

În acest context, evoluția intelectualilor din Apus a fost în același timp paradoxală și de înțeles. Mulți dintre ei aplaudaseră sistemul comunist în vremea celor mai cumplite crime comise sub Stalin sau sub Mao, pentru a-l abandona apoi în momentul „liniștirii“ lui. Acești îndrăgostiți dezamăgiți nu erau însetați de sânge, ci pur și simplu înse-

tați de utopie. Vulgaritatea comunismului muribund, în pană prelungită de imaginație, nu le mai spunea nimic demn de interes. Au plecat spre alte orizonturi, în căutarea unor noi utopii.

Epilog

În analiza sistemului comunist și a consecințelor sale pe termen lung, trebuie să ne ferim de două iluzii. Prima, promisă de multă vreme, susținea posibilitatea implantării perfecte a Utopiei: lumea comunistă ar fi, sau ar urma să devină, aidoma celei descrise de Marx. Cea de-a doua pretindea exact contrariul: o dată debarasate de oprimarea ideologică și de psihoza represiunii, societățile „comuniste“ ar redeveni, cât se poate de natural, societăți normale: comunismul nu ar fi mai viabil decât faimoșii hibrizi ai lui Lâsenko.

Adevărul este diferit și în mare măsură neașteptat. De data aceasta, hibridarea a reușit, chiar dacă a fost împotriva naturii. Comunismul real este un hibrid rezultat din implantarea unei mitologii pe trunchiul social. Este o societate concretă funcționând în registrul imaginarului. Rezultatul unei fuziuni chimice: nu se mai poate disocia fabulația mitologică de structurile sociale și mentale „sănătoase“. Și, peste toate, acest *imaginar materializat* prezintă o remarcabilă rezistență la schimbare.

Impactul mitologiei s-a tradus în primul rând printr-o completă restructurare socială și economică, a cărei singură logică a fost cea a imaginarului. Rezultat: o economie colectivizată și o societate atomizată, funcționând doar mulțumită constrângerii exercitate de puterea politică.

Reelaborarea structurilor se dovedește o problemă extrem de complicată, mult mai dificilă decât s-a crezut în momentul prăbușirii sistemului (și aceasta cu deosebire în acele țări care au aplicat preceptele comuniste cu mai multă convingere: cazul Rusiei, cazul României... dar, în fond, și cu atât mai semnificativ, și cazul unei societăți comuniste relativ performante, ca Germania de Est, a cărei asimilare de puternica Germanie a fost și este în continuare sensibil mai complicată decât s-a sperat). În clădirea comunistă, poarta de intrare și cea de ieșire nu prea se aseamănă. Este relativ simplu să părăsești faza „burgheză“ a istoriei și să intri în faza comunistă. Se poate face și prin decret. De la o zi la alta întreprinderile sunt naționalizate: s-a terminat cu burghezia. Dar nu poți să *privatizezi* prin decret o economie etatizată 100% sau aproape. Dificultățile și încețineala privatizărilor foarte limitate practicate în Franța sau în Anglia sunt bine cunoscute; și aceasta în societăți cu o puternică economie de piață și unde capitalul și spiritul de întreprindere nu lipsesc câtuși de puțin. Dar cum să procedezi în țări unde nu există nici burghezie, nici capitaluri, nici spirit de întreprindere?

Dificultăților materiale li se adaugă un factor mental care încurcă și mai rău soluția. Fostul „om comunist“ a fost supus — încă de la nașterea lui, în cele mai multe cazuri — unei extraordinare și contradictorii presiuni psihice. Mitologia științifică — demonstrând superioritatea istorică a „lumii noi“ — i s-a insinuat în spirit, în doze variabile. Pe de altă parte, a fost martor, și participant, al unui dramatic regres istoric, poate cel mai grav de la sfârșitul Antichității până astăzi. S-a tot adâncit o prăpastie între ceea ce știa și ceea ce trăia. Nici când în istorie nu a existat un asemenea divorț între ideologia afirmată și rezultatele aplicării sale efective. Nu o simplă neconcordanță, ci o opoziție

de 180 de grade. O societate în derivă își proclama bunăstarea și își sărbătorea zilnic triumful.

A-ți structura ideile și comportamentele pe două axe contradictorii, în fiecare moment cu sentimentul de a avea și de a nu avea dreptate, este un exercițiu care poate deforma până și spiritele cele mai ferme. Sistemul dublei gândiri (genial întrevăzut de Orwell în 1984) a făcut ravagii, pornind de la această dublă realitate: imaginară și materială.

Însă iluziile au viață lungă și supraviețuiesc adesea deziluziilor. Nostalgia comunismului încă se menține, prelungind defunctul sistem în imaginar: nostalgia unei construcții sociale coerente, egalitare și ferite de neprevăzutul istoriei (nostalgie întâlnită nu numai într-o Rusie săracă și dezechilibrată, dar și în partea fostă comunistă a Germaniei, ajunsă astăzi aproape de nivelul material al Occidentului).

Opoziția față de comunism s-a dezvoltat mai ales în prima fază a existenței sistemului: războiul civil din Rusia, insurecția din Berlinul Răsăritean în 1953, revoluția din 1956 în Ungaria, rezistența din munți și revoltele țărănești din România. Apoi, societatea — zdrobită — a cedat într-un punct esențial, piesa centrală a mitologiei comuniste: imposibilitatea *reîntoarcerii* sau a *depășirii*. Nu exista soluție de ieșire, cel puțin într-un viitor previzibil. O dată cu decimarea opoziției în primii ani ai comunismului, câți au mai continuat să creadă în prăbușirea apropiată și brutală a „societății noi”? De aceea contestarea a devenit tot mai mult *disidență* (cerând *reformarea* comunismului) și tot mai puțin *opoziție* (care să pretindă deschis restaurarea „capitalismului” și a democrației integrale), deși nici aceasta din urmă nu a dispărut complet. Chiar Occidentul a mizat pe o evoluție lentă (până la teoria convergenței celor două sisteme!), fără a mai lua în considerare *prăbușirea*. A fost

ultima, dar și cea mai frumoasă reușită a mesajului mitologic: un muribund viclean convingându-și medicii că este sănătos tun.

Ne putem consola constatând că dictatorii au fost chiar ei victime ale spălării creierelor, și încă atinși în cel mai înalt grad! În momentul căderii, au rămas cu toții liniștiți la locul lor. Un dictator african, sud-american sau filipinez face eforturi să-și salveze pielea și punga. Aceasta-i distanța care îl separă pe un aventurier fără scrupule de un specialist al *politicii științifice*. Dictatorii comuniști *știau* că nu pot să piardă, istoria fiindu-le aliată. După comunism nu mai putea fi nimic. De ce să părăsești o corabie care nu are *dreptul* să naufragieze? Într-o lume pe dos, mitologia este cea care comandă: ea proclamă un adevăr mai esențial decât circumstanțele reale ale vieții.

Societățile ex-comuniste trebuie să reînvețe lumea adevărată. Însănătoșirea mentală și morală va dura un timp, la fel și reconstrucția economică.

Comunismul a fost o capcană a istoriei și, ca în orice capcană, este mai ușor să intri decât să ieși.

Bibliografie

Nu există nici un studiu de ansamblu asupra problemei tratate. Cercetarea noastră se bazează în principal pe *surse* care sunt menționate în text.

„Comunismul științific“ a făcut obiectul unei imense bibliografii. Pentru o introducere în acest domeniu, trimitem la sinteza lui Henri Lefebvre, *Le Marxisme*, colecția „Que sais-je?“, Paris, prima ediție, 1948; a 21-a ediție, 1990. Scrisă de un „fidel“, ne interesează cu atât mai mult din punct de vedere mitologic. De remarcat și excepționala sa difuzare (330 000 de exemplare, după informația din *Quid*, 1992, best-seller absolut al colecției „Que sais-je?“).

Rădăcinile milenariste ale doctrinei comuniste au fost identificate de Mircea Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, Paris, 1957, și *Aspecte ale mitului* (1963), traducere românească, București, 1978, și de Norman Cohn: *The Pursuit of the Millenium*, Londra, 1957 (și ediție franceză: *Les Fanatiques de l'Apocalypse*, Paris, 1962), aceasta din urmă esențială pentru milenarisme în general. O abordare similară, insistând asupra esenței milenariste, la Jean Servier: *Histoire de l'utopie*, Paris, 1967 (nouă ediție: 1991). Mecanismul milenarismelor și al „sfârșiturilor de lume“ este analizat de Lucian Boia, în *La Fin du monde. Une histoire sans fin*, Paris, 1989 (traducere românească: *Sfârșitul lumii. O istorie fără sfârșit*, București, 1999).

Aparentul raționalism științific al teoriei marxiste este demontat de Karl Popper, care îi subliniază încărcătura utopică și consecințele totalitare, în *Societatea deschisă și dușmanii ei* (1945), vol. II, traducere românească, București, 1993.

Asupra dimensiunii cvasireligioase a anumitor fenomene politice contemporane, lucrarea fundamentală îi aparține lui Jean-Pierre Sironneau: *Sécularisation et religions politiques*, Haga-Paris-New York, 1982. A se vedea și două eseuri publicate în *Le Temps de la réflexion*, vol. II, Paris, 1981: Miguel Abensour, „L'Utopie socialiste: une nouvelle alliance de la politique et de la religion“, pp. 61–112, și Jutta Scherrer, „L'intelligentsia russe: sa quête de la « vérité religieuse » du socialisme“, pp. 113–152. Cazul particular al lui Charles Fourier (exemplu extrem de „recreare“ a lumii) este prezentat de Simone Debout, *L'utopie de Charles Fourier. L'illusion réelle*, Paris, 1978. Cu privire la zeificarea eroilor comuniști: Dina Khapaeva și Nicolai Kopussov, „Les demi-dieux de la mythologie soviétique. Étude sur les représentations collectives de l'histoire“, în *Annales. E.S.C.*, nr. 4–5, iulie–octombrie 1992, pp. 963–987.

Contrastul între ideologia comunistă proclamată și materializarea sa este interpretat diferit de la un autor la altul. André Glucksmann, în *Bucătăreasa și mâncătorul de oameni. Eseu despre raporturile dintre stat, marxism și lagărele de concentrare* (1975), traducere românească, București, 1991, pune în discuție excesele Rațiunii, în timp ce Emmanuel Terray, în *Le troisième jour du communisme*, Actes Sud, 1992, acuză dimpotrivă derapajul leninist de după 1900, mai precis abandonarea științei și a Rațiunii. Teza „greșelii lui Lenin“ a fost amplu dezvoltată de Alain Besançon, în *Originile intelectuale ale leninismului* (1977),

traducere românească, București, 1993, unde, fără a-l detașa pe Lenin de gândirea marxistă, îl pune totuși mai ales în legătură cu ideologia revoluționară rusă a secolului al XIX-lea. Pentru Norman Levine, derapajul s-a produs chiar de la început, greșeala revenindu-i lui Engels, care ar fi deformat gândirea marxistă: *The Tragic Deception: Marx contra Engels*, Santa Barbara, 1975.

Pentru mitologia politică comparată a comunismului și a doctrinelor fasciste — privind îndeosebi „societatea nouă” și „omul nou” —, a se vedea André Reszler, *Mythes politiques modernes*, Paris, 1981. Fondul irațional al nazismului a fost pus în evidență de Nicholas Goodrick-Clarke: *The Occult Roots of Nazism*, Wellingborough, 1985 (și ediție franceză: *Les Racines occultistes du nazisme*, Pui-seaux, 1989). Pentru știința nazistă, trimitem la culegerea *La Science sous le Troisième Reich* (sub direcția lui Josiane Olff-Nathan), Paris, 1993.

Cartea cea mai completă asupra concepției istorice marxiste și metodologiei respective îi aparține istoricului polonez (marxist) Jerzy Topolski: *Metodologia istoriei* (1968), traducere românească, București, 1987. Dezbaterea în jurul modului de producție asiatic este rezumată de R. Paris: „Mode de production asiatique”, în *Dictionnaire des sciences historiques* (sub direcția lui André Burguière), Paris, 1986, pp. 473–476.

O panoramă detaliată a teoriilor lingvistice ale lui Marr, la Lawrence L. Thomas, *The Linguistic Theories of N. Ja. Marr*, Berkeley și Los Angeles, 1957. Asupra exploatării politice a tezelor lingvistice, de văzut și Lucien Laurat, *Staline, la linguistique et l'impérialisme russe*, Paris, 1951.

Mitologia economică a comunismului și statisticile sale mitologice sunt interpretate cu luciditate de Alain Besançon:

Anatomia unui spectru. Economia politică a socialismului real (1981), traducere românească, București, 1992.

Despre fabricarea „oamenilor noi“ prin „spălarea creierelor“, esențialul este spus de Virgil Ierunca, în *Fenomenul Pitești*, București, 1990 (experiența efectuată în închisoarea română de tristă faimă, în comparație cu metodele similare aplicate în China).

Cu privire la marile șantiere comuniste, am folosit câteva date din articolul lui Roger Brunet, „Géographie du Goulag“, în *Hérodote* (Paris), nr. 47 („Géopolitique de l'URSS“), 1987, pp. 131–164.

Arta realist-socialistă pusă în slujba omului nou, a societății noi și a propagandei comuniste este ilustrată de excepționalul album *Russie-URSS. 1914–1991. Changements de regards*, publicat sub direcția lui Wladimir Berelowitch și Laurent Gervereau, Paris, 1991.

Singurul domeniu al mitologiei științifice comuniste tratat sistematic și global este cel al *biologiei lăsenkiste* (miciurinite). A se vedea în acest sens: Julian Huxley, *Soviet Genetics and World Science*, 1949, ediție franceză: *La génétique soviétique et la science mondiale*, Paris, 1950 (cu unele sugestii interesante privind ansamblul mitologiei științifice); Jaurès Medvedev, *Grandeur et chute de Lysenko*, Paris, 1971; Joël și Dan Kotek, *L'Affaire Lyssenko*, Bruxelles, 1986; Denis Buican, *Lyssenko et le lyssenkisme* („Que sais-je?“), Paris, 1988.

Toate aceste probleme se regăsesc, inserate în istoria sovietică, în cartea lui Michel Heller și Aleksandr Nekrich: *L'Utopie au pouvoir. Histoire de l'URSS de 1917 à nos jours*, Paris, 1982.

Cu privire la intelectualii occidentali atrași de mirajul comunist, cea mai bună lucrare este aceea a lui David Caute, *The Fellow Travellers*, 1973, ediție franceză: *Les*

compagnons de route, 1917–1968, Paris, 1979. A se vedea și Fred Kupferman, *Au pays des Soviets. Le voyage français en Union Soviétique, 1917–1939*, Paris, 1979. Despre atitudinea Occidentului în general: Marc Ferro, *L'Occident devant la révolution soviétique. L'histoire et ses mythes*, Bruxelles, 1991.

În sfârșit, menționez și enciclopedia *Quid* (ediția 1992) din care am extras sau comentat câteva statistici.

Două lucrări importante au apărut după publicarea cărții noastre: François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX* (1994), traducere românească, București, 1996, și *Cartea neagră a comunismului* (autori: Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Packowski, Karel Bartosek și Jean-Louis Margolin), 1997, traducere românească, București, 1998.

Indice de nume

- Adabaşev, I.I. 168, 196, 200
Ader, Clément 110
Aleksandr Nevski 106–107
Anacharsis 110
Aragon, Louis 154, 157–159, 185
Aristotel 146
Aslan, Ana 168
- Babeuf, Gracchus 101
Balzac, Honoré de 90, 155, 164
Barbusse, Henri 124, 164–165
Barnier, Lucien 168, 173, 196, 200, 210, 212–213
Berendonk, Brigitte 170
Bernal, John D. 163, 192
Bertolucci, Bernardo 144
Besançon, Alain 84, 225–226
Blinov, Feodor Abramovici 111
Bodin, Jean 12
Bogomolet, Aleksandr Aleksandrovici 165–166
Bohian, G.M. 184
Borisov, P.M. 201
Bougainville, Louis-Antoine, conte de 16
Boulet-Gercourt, Philippe 170
Braun, Wernher von 210
Broad, William 175
Bruhat, Jean 102
Buckle, Henry Thomas 36, 40, 44
- Buffon, Georges-Louis Leclerc, conte de 21
Buican, Denis 180, 227
Byron, George Gordon, lord 164
- Cabet, Étiene 34, 38
Carol Quintul 105
Carrel, Alexis 160–162
Casanova, Laurent 206
Ceaşescu, Nicolae 83, 108, 121, 129, 133–134, 150, 194
Cernâşevski, Nikolai Gavrilovici 42
Chateaubriand, François-René, viconte de 26
Cij, Iaroslav 132–133
Cohen, Francis 179, 189–190, 205
Columb, Christofor 10
Comte, Auguste 25, 28, 31–32, 44–45, 51, 59
Condorcet, Marie-Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, marchiz de 21–22, 32, 54, 160, 162–163
Cot, Pierre 163, 209
Crookes, William 30, 60
- Danilevski, V.V. 110–113
Danton, Jacques 102
Darwin, Charles 40, 45, 47, 59, 61, 160, 176, 181, 183, 216
Davâdov, Mitrofan 195

- David, Louis 153
 Democrit 109
 Derogy, Jacques 162
 Desanti, Jean 205–206
 Descartes, René 13
 Desoille, Henri 166
 Dickens, Charles 90
 Diderot, Denis 45
 Diesel, Rudolf 111
 Doyle, Arthur Conan 35
 Dumouriez, Charles-François 102
 Dzerjinski, Feliks Edmundovici
 139, 142, 145
- Edison, Thomas 112
 Einstein, Albert 67, 204–205, 207,
 217
 Eisenstein, Serghei Mihailovici
 107, 153
 Engels, Friedrich 17, 47–49,
 58–67, 71–72, 80, 84, 92, 96,
 115, 117, 134, 136, 159,
 174–175, 206, 216, 226
 Euclid 205
- Fadeev, Aleksandr Aleksandrovici
 156
 Febvre, Lucien 34–36
 Feuerbach, Ludwig 45, 58
 Flammarion, Camille 30–31, 41
 Fourier, Charles 29, 31, 34, 38, 45,
 225
 Frederic cel Mare 107
 Freud, Sigmund 67, 211
 Fulton, Robert 111
- Gagarin, Iuri 212, 217
 Galileo Galilei 206
 Galton, Francis 160
 Gibbon, Edward 20
 Glezerman, G. 131
- Gobineau, Joseph-Arthur, conte de
 36
 Goethe, Johann Wolfgang von 146
 Goodrick-Clarke, Nicholas 87, 226
 Gorki, Maxim 139, 142, 147
 Gramsci, Antonio 83
 Gubarev, Vitali 157
 Guizot, François 45
 Guyot, Raymond 206
- Haldane, J.B.S. 186, 205
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich
 18, 25, 33, 45, 59–60
 Heller, Mihail 143, 227
 Helvétius, Claude-Adrien 45
 Hitler, Adolf 76, 88, 161
 Holbach, Paul-Henri Dietrich,
 baron de 14, 45
 Hrușcirov, Nikita Sergheevici 129,
 150, 186–187
 Hugo, Victor 90, 155
 Hume, David 19–20
 Huxley, Julian 185, 203, 227
- Iakovlev, Pavel Nikanorovici 174
 Ioan, Părintele 10
 Ioan, Sfântul 11
 Iustinian 20
 Ivan cel Groaznic 106–107, 118
- Jdanov, Andrei Aleksandrovici
 155–156
 Joliot-Curie, Frédéric 208–209
 Jukovski, Nikolai Egorovici 110
- Kardec, Allan 29, 31
 Kazanțev, Aleksandr 215
 Kim Il-Sung 121, 126
 Krenke, Nikolai Petrovici 166
 Kutuzov, Mihail Ilarionovici 106

- Lamarck, Jean-Baptiste de Monet, cavalier de 39–40, 45, 175–176
- Lamartine, Alphonse de 164
- Lazarev, P. 108
- Lâsenko, Trofim Vasilievici 116, 141, 172, 175, 177–183, 186–187, 190, 203, 207, 217, 220
- Lefebvre, Henri 62, 224
- Lenin, Vladimir Ilici Ulianov 38, 42, 48, 65–74, 78, 81, 83–84, 101, 110, 112, 118, 121–122, 131, 145, 172, 174, 181, 186–188, 192, 202, 205–207, 225–226
- Leonardo da Vinci 111
- Lepeșinskaia, Olga Borisovna 183–184, 213
- Levine, Norman 84, 226
- Lobacevski, Nikolai Ivanovici 108, 205
- Lodâghin, Aleksandr Nikolaevici 112
- Lombroso, Cesare 41
- Lomonosov, Mihail Vasilievici 108–109, 138
- Lowell, Percival 30, 215
- Ludovic al XIV-lea 20
- Mach, Ernst 14
- Maiakovski, Vladimir Vladimirovici 153
- Makarenko, Anton Semionovici 139–143, 158
- Malraux, André 57
- Mao Zedong 218
- Marconi, Guglielmo 112–113
- Marinetti, Filippo Tommaso 88
- Markin, inginer 200–201
- Marr, Nikolai Iakovlevici 115–120, 226
- Marx, Karl 5, 7, 17, 25, 33–34, 38, 44, 47–53, 55–60, 62, 64–65, 69–72, 74, 80–84, 89, 91–94, 101–102, 115, 121, 127–128, 134, 146, 170, 174, 204, 206, 213, 218, 220, 226
- Mecinikov, Ilia 108
- Mendel, Gregor 176–177, 184
- Mendelev, Dmitri Ivanovici 108
- Mercier, Louis-Sébastien 22
- Miciurin, Ivan Valdimirovici 116, 141, 171–174, 182, 184, 190
- Mojaiski, Aleksandr Feodorovici 110
- Monod, Jacques 185
- Montaigne, Michel Eyquem de 16
- Montesquieu, Charles de Secondat, baron de 19–20, 32
- Montgolfier (frații) 110
- Morel, Bénédict 40–41
- Morgan, Lewis Henry 63
- Morgan, Thomas H., 177
- Morus, Thomas H. 10
- Mussolini, Benito 153
- Nekrici, Aleksandr 143
- Newton, Isaac 19, 27–28, 159, 205
- Nietzsche, Friedrich 42
- Nostradamus 13
- Oparin, Aleksandr Ivanovici 213
- Orwell, George 222
- Ostrander, Sheila 211
- Ostrovski, doamna 212
- Ostrovski, Nikolai Alekseievici 157
- Pasteur, Louis 165, 183
- Pavel (sfântul) 157
- Pavlov, Ivan Petrovici 175–176, 211

- Petru cel Mare 20, 106
 Planck, Max 67
 Platon 10
 Plehanov, Gheorghe Valentinovici 82
 Pokrovski, Mihail Nikolaevici 104–107, 117–118
 Poliakov, Lev 48
 Polzunov, Ivan Ivanovici 111–112, 138, 147
 Popov, Aleksandr Stepanovici 112–113
 Porșnev, Boris 216
 Prenant, Marcel 183, 186

 Quinet, Edgar 40

 Rafael 212
 Ratzel, Friedrich 37, 40
 Renan, Ernest 32, 41
 Ricardo, Davis 45, 53
 Robespierre, Maximilien 101
 Robida, Albert 38, 57
 Röntgen, Wilhelm Conrad 67
 Rostand, Jean 161, 185
 Rousseau, Jean-Jacques 16–17, 25
 Rouzé, Michel 212

 Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, conte de 26–28, 32, 38, 45
 Săvulescu, Traian 167
 Schiaparelli, Giovanni Virginio 30
 Schroeder, Lynn 211
 Schwartz, Anatol 168
 Sergel, Hermann 199–200
 Shakespeare, William 155
 Shaw, Bernard 178–179, 185
 Smith, Adam 45, 53
 Spallanzani, Lazzaro 183
 Spartacus 98, 101
 Spengler, Oswald 148
 Stahanov, Aleksei Grigorievici 146
 Stalin, Iosif Vissarionovici Djugașvili 46, 57, 73–81, 83, 105–107, 109, 111–112, 118–121, 125, 145, 147, 151, 154, 158, 164–165, 167, 174, 180–182, 186–188, 190–191, 206–207, 210, 218
 Staniukovici, profesor 213
 Stephenson, George 111
 Stil, André 93, 154–155
 Suvorov, Aleksandr Vasilievici 106

 Șapkovski, Nikolai 164
 Șklovski, J.S. 215

 Taine, Hippolyte 36, 40
 Tarlé, Evgheni Viktorovici 107
 Thierry, Augustin 45
 Tihov, Gavril Adrianovici 214
 Tolstoi, Aleksei Nikolaevici 93, 107, 216
 Troțki, Lev Davidovici Bronstein 82–83, 145, 160, 162, 171, 174, 191
 Tuhacevski, Mihail Nikolaevici 102

 Ușakov, Feodor Feodorovici 106

 Vassails, Gérard 206
 Vavilov, Nikolai Ivanovici 181
 Verdier, Jean 209–210, 215
 Verne, Jules 26, 38, 149
 Vipper, Robert Iurievici 107
 Voltaire, François-Marie Arouet 14, 20

 Wade, Nicholas 176

Wallace, Alfred Russel 60	Wright (frații) 110
Watt, James 111	
Weber, Max 93	Xenopol, Alexandru D. 37
Wells, Herbert George 41,
157–158, 213	Zasulici, Vera Iavnovna 82
Wiener, Norbert 204	Zinoviev, Grigori Ievseievici
Williams, Vasili Robertovici 188,
190	Radomilski 102

Cuprins

<i>Introducere</i>	5
Preliminarii: marșul glorios al rațiunii	9
Părinții fondatori	47
Reinventarea istoriei	91
Societatea nouă	121
Omul nou	135
Lupta contra naturii	171
În căutarea unor paradigme diferite	202
<i>Epilog</i>	220
<i>Bibliografie</i>	224
<i>Indice de nume</i>	229

Ce a urmărit comunismul? Nici mai mult, nici mai puțin decât schimbarea lumii din temelii. Totul trebuia să devină altfel: societatea, omul, natura... Construcție mitologică prin excelență, însă o mitologie care (în spiritul secolului al XIX-lea, care a generat-o) s-a dorit a fi știință, și numai știință, până în cele mai mici detalii. Legile istoriei îndeosebi („descoperite“ de Marx) păreau a fi marele aliat al comunismului: cum să greșești, când istoria îți dă dreptate?

În această carte, Lucian Boia a adunat pentru prima dată diversele segmente ale imaginarului comunist, supunându-le unei interpretări de ansamblu. Apare astfel, în întreaga sa splendoare, scăldat în umor negru, seducătorul și grotescul proiect, al cărui rezultat a fost exact opusul „viitorului luminos“ pe care-l preconiza.

ISBN 978-973-50-1139-0

9 789735 011390